

DOĞU'DA FIRTINA KOPTU

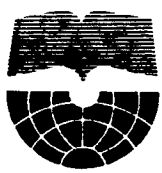
Chris Harman

CHRIS HARMAN

DOĞU'DA FIRTINA KOPTU

Ergin Yıldızoğlu

DEVLET KAPİTALİZMİ TEORİSİNE BİR BAKIŞ

Uluslararası Basın ve Yayıncılık Ltd. Şti.

Uluslararası Basın ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Dostlukyurdu sok. Selimbey İşhanı No: 8/13
Binbirdirek/34 410 İstanbul
Tel: 516 83 04

Dünya işçi hareketleri dizisi: 1

Doğu'da Fırtına Koptu

Özgün adı: The storm breaks in

Socialist Workers Party'nin periyodik yayını olan **International Socialism** dergisinin 1990 İlkbahar 46. sayısında yayınlanmış olan makalenin çevirisidir.

Birinci Basım: Ekim 1991

Çeviren: Betül Genç
Yayına Hazırlayan: Saruhan Oluç
Kapak: İbrahim Karakaş

Kapak fotoğrafı: 1989-91 yılları arasında Doğu Avrupa ülkelerinde ve SSCB'de gerçekleşen eylemlerden görüntüler

Dizgi: Studio Mac
Baskı: Yaylacık Matbaası
Kapak Baskı: Can Ofset
Cilt: Dostlar Mücellithanesi

İçindekiler

Önsöz....4

Devlet Kapitalizmi Teorisine Bir Bakış
Ergin Yıldızoğlu

Giriş....7
Devlet kapitalizmi teorisi....12
Bürokratik devlet kapitalizminin doğuşu....14
Devlet kapitalizmi teorisine yöneltilen eleştiriler....28

Doğu'da Fırtına Koptu
Chris Harman

Giriş....49
SSCB ve kaybolan illüzyonlar....54
SSCB'de ulusal sorun....61
Doğu Avrupa'da toptan çöküş....72
İki teorinin başarısızlığı....82
Devlet kapitalizmi....96
Doğu'da fırtına öncesi....102
Ve Perestroyka....116
İçerdeki çözülme ve ulusal sorun....123
Perestroyka neden başarısız?....129
Doğu Avrupa yengeç yürüyüşünde....132
1990'ların perspektifi....142
Sosyalist muhalefetlerin inşaası....151

ÖNSÖZ

Gorbaçov'un iktidara geldiği 1985 yılı ile başlayan süreç, 19 Ağustos 1991'deki darbe ile yeni bir döneme evrildi. Bu süreçle birlikte, dünya sosyalist hareketi tarihindeki en ciddi bunalımlarından birini yaşamaya başladı. Bu bunalımın özünü SSCB ve Doğu Avrupa toplumlarında yaşanmış ve yaşanmakta olan gelişmeleri açıklayamama olgusu oluşturuyor.

Öte yandan burjuvazi, dünya çapında ilk kez bu denli yoğun bir ideolojik saldırıyı elindeki bütün imkanları kullanarak sürdürüyor. Bu saldırının esas fikri şudur: "Komünizm öldü. Sosyalizm öldü. Tarih bitmiştir. En mükemmel olan kapitalizmdir."

Bu iddialara karşı argüman üretebilmenin ilk koşulu bu toplumlarda olan bitenleri tanımlayabilmektir. Bu toplumlarda, SSCB'de, Doğu Avrupa ülkelerinde, Çin'de, Vietnam'da, Küba'da sosyalizm ya da bunun bir biçimi mi (reel olanı) vardı? Yoksa bu ülkelerde kimilerinin iddia ettiği gibi işçi devleti ya da bunun bir biçimi mi vardı? İşte bu sorulara yanıt vermeden burjuva hegemonyasının ideolojik saldırılarına karşı durabilmek mümkün değildir. Gerek olanları açıklayabilmek, gerekse burjuvazinin ideolojik saldırılarına karşı koyabilmek için, hem de özgürleştirici, özyönetimci ve insanlığın kurtuluşunu sağlayabile-

cek bir sosyalizm önermesinin tekrar geçerlilik kazanabilmesi, inanılırlığa sahip olabilmesi için bu zorunludur.

Bu ülkelerde bir biçimi ile sosyalizmin ya da işçi devletinin varolduğunu ya da varolmuş olduğunu savunarak bugün olanlar açıklanamayacağı gibi, bu saldırıların da karşısında durulamaz. Keza bu ülkelerdeki toplumsal muhalefetlerin, yurttaş hareketlerinin neden bu devletlere sahip çıkmadıkları da açıklanamaz.

Georg Lukacs, Ernst Bloch ile tartışırken "en kötü sosyalizm bile en iyi kapitalizmden iyidir" ifadesini kullanır. Bloch'un buna verdiği yanıt ise farklı bir düzlemdedir. O, "kötü sosyalizm olmaz" der. Yıllar boyunca bu ülkelerde yaşananların kötü de olsa sosyalizm olduğunu kabul edenler, şimdi son derece ciddi bir sorunla karşı karşıyadırlar. Çünkü bu açıdan bakıldığında, bu toplumların insanları "kötü"yü değil, "iyi"yi yeğlemişlerdir.

Ancak yeğlenen "iyi" ile "kötü" arasındaki ilişki nedir?

Perestroyka, yani yeniden yapılanma, bir sermaye birikim tarzı krizini yaşarken, bunun yerine bir diğerinin geçirilmesinin ve bu krizin aşılmasının Rusçası'dır. SSCB ekonomisinde egemen olan, ancak aynı zamanda en ciddi krizini de yaşayan yaygın sermaye birikimi, emeğin verimliliğinin arttırılmasına dayalı yoğun sermaye birikimi modeline doğru değişmeye zorlanmaktadır. Böylelikle yaygın sermaye birikimi modeline dayalı olan komuta ekonomisi tarafından düzenlenen bürokratik devlet kapitalizmi, yoğun sermaye birikimi modeline dayalı ve serbest piyasa tarafından düzenlenen kapitalizme dönüşmeye zorlanıyor.

Bürokratik devlet kapitalizminden piyasa kapitalizmine geçiş sürecinin sorunlarının en derin yaşandığı ülke SSCB oldu. Ülke ve dolayısıyla bürokrasi Doğu Avrupa'da olduğundan çok daha geniş. Bürokrasi kendi içinde parçalanmadan, bu parçalanmanın mücadelesini ve sonuçlarını yaşamadan Doğu Avrupa'nın gerçekleştirdiği politik değişimleri bile beceremiyor.

Örneğin Glasnost esas olarak bürokrasinin ekonomideki radikal değişikliklere ayak direyen kesimini tasfiye etmek amacıyla, toplumda sınırlı bir demokratikleşme ve eleştiri ortamı yaratmak için gündeme getirildi. Fakat bu açılan kapıdan içeriye giren işçi-

ler, aydınlar ve ezilen uluslar muhalefetlerini ifade etmeye, hak ve özgürlüklerini talep etmeye ve tabuları yıkmaya başladılar.

İşte çok yönlü çelişkilerin yaşandığı bu ülkelerde yeni bir tarih yapılmaya ve yazılmaya başlandı. Yılların durgunluğu, baskısı ve bastırılmışlığı kırıldı ve son derece karmaşık bir durum ortaya çıktı. Ancak tek tek ülkelerdeki durum ne olursa olsun, işçi kitlelerinin değişimlerden umdukları ile bulacakları ve bulmakta oldukları arasında ciddi bir fark vardır ve olacaktır.

Batı Avrupa'nın en zengin ülkeleriyle komşu olan Doğu Avrupa ülkelerindeki insanlar, Batı kapitalizmini bu ülkelerdeki yaşam standartlarıyla özdeşleştiriyorlar. Ancak onları bekleyen bu tür bir yaşam standardı değil. O nedenle yükselen beklentilerle acı gerçekler arasındaki çatışma kaçınılmaz oluyor. İşte bu çatışmalar önümüzdeki yıllarda bu ülkelerdeki mücadelelerin özünü belirleyecek.

Piyasa ekonomisi yönündeki hareketlenme, bu ülkelerde geçmişte de varolan ekonomik, politik ve toplumsal/sınıfsal karşıtlığı bir diğeri ile değiş tokuş etmiş olacak. Ancak geçmişin tek parti iktidarı üzerinde yükselen ve varlığını sürdürmüş olan ayrıcalıklar sistemi ortadan kalkmayacağı gibi, piyasa ekonomisinin yaratacağı toplumsal/sınıfsal karşıtlık bu özelliklerin başka biçimler altında yaşamasını ve gelişmesini de sağlayacak. Böylelikle cinsler, sınıflar, etnik gruplar ve halklar arasındaki çelişkiler ve gerginlikler artacak ve derinleşecek.

Ancak bütün bu gelişmeleri anlayabilmenin, yorumlayabilmenin ve gelecek açısından bir perspektif çizebilmenin yolu geçmişi anlamaktan geçiyor.

İşte Ergin Yıldızoğlu'nun bu toplumlarda varolan üretim tarzına ilişkin çözümlemeleri, savunduğu devlet kapitalizmi tezi ve bu teze yöneltilen çeşitli eleştirileri değerlendirmesi; Chris Harman'ın 1989'da Doğu Avrupa ve SSCB'de yaşananların detaylarına ışık tutan olay aktarımı bu yöndeki önemli bir çabayı ve katkıyı oluşturuyor.

21 Ekim 1991

SO

DEVLET KAPİTALİZMİ TEORİSİNE BİR BAKIŞ

Ergin Yıldızoğlu

GİRİŞ

Sokaktaki insan bir gün durup ardında kalan zaman dilimine bakıp sonra da "artık hiç bir şey eskisi gibi değil" dediği an toplumun yapısında sürmekte olan kriz toplumun bilincine çıkmış demektir. Artık tarihin hızlandığı, değişikliklerin göz kamaştıran bir hızla birbirini izlediği ve var olan sosyo ekonomik ve ideolojik çevrenin yerine hızla bir yenisine bıraktığı bir dönem yaşanmaktadır. Tarihte bu tür anların, gün ve ayların, hatta yılların sayısı son derece azdır. Bazı kuşaklar bunların hiç birisine şahit olamadan gelir ve giderler. "Bizim kuşak" ise bu tür dönüm noktalarından pek de nasibini alamadan geçip gitmeye namzet iken 1989 fırtınasına yakalandı. Görünüşte Fransız Devrimi'nin 200. yıldönümü, bu devrimin iktidara getirdiği sınıfın bir başka zaferine şahit oluyordu. 150 yıl kadar önce Avrupa'da kol gezmeye başlayan komünizm hayaleti nihayet kovulmuş ve ruhu ebedi istirahatgahına geri gönderilmişti.

1989 yılı "sosyalist hareket" için çok zor bir yıl oldu. 1989 yılında sosyalist hareketin ezici çoğunluğunun şaşkınlık dolu bakışları altında onbinlerce insan "gerçekleşmiş sosyalizm ülke-

si" Doğu Almanya'dan, çürüyen kapitalizmin ülkesi emperyalist Almanya'ya kaçmak için adeta birbirlerini ezerek tel örgüleri ve duvarları aşmaya başladılar. Nihayet Batı'nın çürümüşlüğünden Doğu'yu koruyan Berlin Duvarı da bando, mızıka ve bayram havası içinde yıkıldı, parçalandı ve kapitalizmin ebedi zaferinin bir sembolü olarak küçük parçalara bölünüp parça parça satıldı. Doğu Almanya'yı Çekoslovakya izledi; 1968 ayaklanmasını bastıran kadro, Moskova'daki patronlarının da baskısı ile hızla yönetimi "yeni" güçlere terketti. Tiyatro yazarı Vaclav Havel Devlet Başkanı seçildi. 1989 yılı, Avrupa'da İspanya İç Savaşı'ndan beri ilk kez bir iç savaşa şahit olundu. Romanya'da Çavuşesku rejimi silahlı bir ayaklanma ile devrildi. Çin'de, Pekin'de Tien An Men Meydanı'nda temel demokratik haklar için, Fransız Devrimi'nin sloganları ile barışçıl bir şekilde direnen öğrenciler, "kızıl muhafızlar"ın tankları altında ağır bir katliama uğradılar.

Bu "komünizm"lerin yıkılmasından da güç alarak ABD Devlet Başkanı Bush da dünyanın yeni bir barış dönemine girdiğini açıkladı. Orman kanununun yerini hukuk düzeni alacak, barış içinde ekonomik rekabet tüm dünyayı yepyeni ufuklara, gelişme ve huzura götürecekti.

ABD Stratejik Çalışmalar Enstitüsü'nden devlet görevlisi Francis Fukuyama, dünya kapitalist sınıfının entelektüelleri arasında büyük yankı yaratan meşhur makalesinde, bir taraftan liberal demokrasinin zaferini kutluyor, diğer taraftan da insanların uğruna büyük kahramanlıklar gerçekleştirdiği, ağır fedakarlıklara katlandığı, yüce ideallerin artık tek tek yıkıldığını tespit ediyordu. Artık bundan sonra tarih **bitmişti.** Bu Hegelci yaklaşım hiç beklenmedik şekilde her türlü "grand narrative"ye bayrak açmış post modernist akımın filozofları ile bir anda aynı eksende buluşuyordu.

Gorbaçov reformlarının gittikçe başarısızlığa uğradığı; demokrasi ve açıklık talebi ile işe başlayan Gorbaçov'un elinde topladığı hukuki yetkilerle Stalin'i bir anda gölgede bıraktığı; Gorbaçov'a, reformlar yolu ile sosyalizmi kurtaracağı ümidi ile bağlananların kendilerine yeni bir kurtarıcı aramaya başladıkları

sırada, Rusya'da bir Komünist Parti üyesi, orak ve çekiç sembolüne yepyeni ve 'radikal' bir yorum getirerek, bu iki aletin yeni işlevini şöyle tespit ediyordu: "orak eski ideolojiyi (komünizmi-E.Y.) kökünden kesmek, çekiç de bunun tabutuna son çiviyi çakmak için"di.

Dünya görünüşte bir tarihsel dönüm noktası yaşarken, dünyayı anlamaya ve yorumlamaya ve hatta "bazen de" değiştirmeye en niyetli çevrelerde birdenbire anlaşılmaz hale geliyordu.

Türkiye'de durum daha da vahimdi. Köklü bir anti-Stalinist geleneğin olmadığı bu ülkede, yıllardır, "SSCB ve Doğu Avrupa eşittir sosyalizm ve Stalin eşittir Lenin ve Marksizm" kanısı egemendi. Stalinizmin çökmesi ile sosyalistler ellerinde bir harita ve pusula olmadan, hatta önderlerinin birinin açıkça itiraf ettiği gibi "karanlık bir tünelde el ele tutuşup yürümeye çalışmaktan başka bir alternatif olmadan" ortada kala kalmışlardı.

Diğer taraftan 1989 yılını herkes moral bozukluğu ve şaşkınlıkla karşılamadı. SSCB ve Doğu Avrupa'nın sosyalizmle hiç bir şekilde ilgisinin olmadığını savunan bir akım için 1989 yılı, modern sosyalizm, yani Marksizm açısından tüm öngörülerinin bir kez daha kanıtlandığı bir yıl olmuştu. Bu düşüncenin sahibi olan devrimci Marksistler işe 1989 yılında olanları, sosyalistlerin geri kalanının aksine heyecanla karşılamışlar ve bu olaylarda, büyük kalabalıkların ve özellikle de işçi sınıfının onyıllardır kırılmış kolektif davranma yeteneğinin, yani sınıf şekillenmesinin yeniden başlamasının ilk işaretlerini bulmuşlardır. Devrimci Marksistlere göre "gerçekleşmiş sosyalizm" ülkesinde artık tekrar sosyalizmden bahsetmek ve insanlığın geleceği için mutlu senaryolar düşlemek mümkün hale gelmiştir.

Bugün yolunu kaybetmiş, karanlık tünellere düşmüş, insanlığın önündeki sorunları çözmek için sınıf işbirliğinden başka yolların kalmadığına inanmış "sosyalistler" aslında geçmiş 70 yılın faturasını ödemektedirler. Bu, burjuva ideolojisine karşı mücadele ederken tümü ile yanlış silahlara sarılıp, sonunda kaçınılmaz olarak yenilmenin faturasıdır.

Bu yenilgi önce bugün bir bir yıkılan "sosyalizmlerin" ger-

çek ve mümkün sosyalizm olduğu konusunda 70 yıl boyunca burjuvazi ile hemfikir olmakla başladı. Sonra bu "sosyalizmlerin", Marksizmde sosyalizm adına savunulanların tam aksine işler yaptığı burjuvazi tarafından teşhir edilmeye başlanınca, "sosyalistler" bu garabeti, bir sınıflı toplum olarak eleştirmek ve mahkum etmek yerine savunmaya kalktılar. Bu ise yenilginin yaygınlaşmasına yol açtı. Dünya işçi sınıfı kendisine sosyalizm diye anlatılanların, kendisi ile hiç bir ilgisinin olmadığını kavradıkça bu sosyalistlere arkasını döndü. Sınıf mücadelesinde sosyal demokrat partilerin ve sendikaların etkisi gittikçe arttı. Böylece devasa komünist partiler ya yokoldular ya da sosyal demokrat partilere dönüştüler.

Bu sadece resmi Stalinist partilerin kaderi olmadı. Ortodoks Troçkist akımlar da her ne kadar Stalinizme karşı eleştirel bir tavır alsalar da, şu veya bu şekilde bu "sosyalizmleri" savunmaya devam ettikleri ve asla inandırıcı olmayan iddialarla ortada dolaştıkları (örneğin bir Enternasyonalin varlığı gibi, Doğu Avrupa'da askeri müdahale ile kurulan rejimleri işçi devleti olarak anlaşılmaz bir ısrarla savundukları gibi) için işçi sınıfının ilgisini çekemediler. SSCB üzerine ileri sürülen tezler gerçek hayatın duvarlarına çarptıkça (bir aşırı sekter Troçkist grubun, Spartakistler'in durumunda olduğu gibi Afganistan'ın işgalinin desteklenmesi gibi traji-komik sonuçlar yarattıkça) giderek bölünmekten ve onlarca ufak sektler oluşturmaktan öteye gidemediler.

SSCB ve Doğu Avrupa'nın sosyalizmle bir ilgisinin olmadığını ısrarla savunan devrimci bir akım, **Enternasyonal Sosyalizm** ise, Troçkist geleneğin içinde başlangıçtaki tüm cılızlığına rağmen istikrarlı bir şekilde yaşamaya ve gelişmeye devam eden tek örnek oldu. Başta SSCB olmak üzere Doğu Bloku Ülkeleri, Çin, Vietnam, Küba vb.'nin sosyalist ülkeler olmadığını; bunların aslında sınıflı toplumlar olduğunu; buralardaki işçi sınıfının ezilen ve sömürülen bir sınıf olduğunu; bürokratik bir egemen sınıfın iktidarda olduğunu; dolayısıyla bu toplumlarda bir sosyal devrim gerektiğini savunan bu akım, kapitalizmin hem batıdaki hem de doğudaki biçimlerine karşı inatla ve ısrarla mücadelesini sürdürdü. Yukarda bahsedilen genel ideolojik yenilginin etki-

lerinden kendini tecrit etmeyi başardı.

Bugün bu akım, 1989 yılını dünyada sosyalizmin ufkunun yeniden açıldığı bir yıl olarak kabul ediyor ve geleceğe umutla bakıyor.

Bu fikirler, bugün sosyalist hareket içinde hızla sağa kayışın, devrimler çağının bittiği, işçi sınıfı ile sosyalizmin arasındaki bağın gerçek olmadığı iddialarının önündeki engeller olarak duruyor.

Teorik ve politik faaliyetinin merkezine işçi sınıfını koyan bu devrimci akım, bugün sağa kaymaya karşı en önemli tezin SSCB, Doğu Avrupa vb. ülkelerin sosyalist değil, bürokratik devlet kapitalizminin egemenliğinde olduğunu kabul etmek olarak tespit ediyor. Ancak bu noktadan ileriye doğru hareket edildiği taktirde, bu ülkelerin içine düştüğü krizi doğru bir şekilde analiz etmenin ve buralardaki sınıf mücadelelerine işçi sınıfı yanında olumlu müdahalelerde bulunmanın mümkün olduğunu söylüyor.

Chris Harman'ın yazısı bu çabanın güzel örneklerinden biri. Ama Chris Harman'ın analizlerini tümü ile kavrayabilmek için devlet kapitalizmi tezi ile de aşina olmak gerekiyor. Bu yazının amacı bu yönde bir katkıda bulunmak. Bu amaçla önce devlet kapitalizmi tezinin temel öğeleri okuyucuya sunulacak. Sonra, bu tezin SSCB ve Doğu Avrupa'yı bugün analiz etmekte nasıl kullanıldığını Chris Harman'ın makalesinde görmeden önce, bu teze yöneltilen eleştiriler ele alınacak ve bu tezi savunmanın önemi bir kere daha vurgulanacak. Ama bu tez hakkındaki en önemli yargıyı, okuyucunun bu tezin kullanılabilirliği hakkındaki kanaati oluşturacak. Chris Harman'ın makalesi işte bu açıdan da ayrıca bir başka öneme daha sahip.

DEVLET KAPİTALİZMİ TEORİSİ [1]

Ekim Devrimi, kapitalist sistemin genel krizi içinde, genel bir uluslararası işçi kabarması [2] sırasında, kapitalist sistemin en zayıf halkasında gerçekleşti. Bu zayıf halka burjuva sınıfının en güçsüz olduğu, işçi sınıfının ise hem örgütlenme derecesinin, **siyasi partisi ve sovyetler** gibi iktidar aygıtları tecrübesinin en ileri olduğu ve diğer halk sınıfları, örneğin köylülük üzerinde hegemonyasını kurmasının en elverişli koşullarının olduğu yer olan **Rusya** idi.

Buna karşılık Rus İmparatorluğu ekonomik olarak kapitalizmin yeni gelişmekte olduğu, işçi sınıfının sayıca az olduğu ve muazzam bir köylü nüfusunun ve milliyetler sorununun olduğu bir sosyo ekonomik formasyondu. Bu yüzden Ekim Devrimi'nin, yani sosyalist devrimin Rusya'da başlaması dünya kapitalist sistemin genel krizinin dinamikleri açısından son derece anlaşılır bir olguydu, ama bu zeminde tek başına ilerlemesi, bir dünya devrimi yardıma gelmediği halde de imkansızdı. Bu yüzden, bugün geçmişe bakarken şu anda SSCB'de sosyalizmin içine düştüğü durumu Ekim Devrimi'nin "suni bir devrim", bir anormallik olmasına bağlamaya çalışan yaklaşımların gerçeklere uymadığını daha bu aşamada tespit etmek gerekiyor. [3]

Ekim Devrimi dünya işçi hareketinde yeni bir sayfa açtı ve dünya devrimini başlatmak göreviyle karşı karşıya kaldı. Fakat diğer kapitalist ülkelerde yükselmekte olan işçi hareketi geriledi, işçi devrimleri yenildi. **Ekim Devrimi yalnız kaldı, tecrit oldu.**

Lenin şöyle diyordu:

> "bizim zaferimiz bütün dünyada zafere yol açacaksa zafer olacaktı...Sosyalist devrim gibi bir girişimin tek ülkede tamamlanamıyacağını devamlı vurguladık. Temel görev ulus-

lararası devrim yardıma gelene kadar mücadele etmekti" (aktaran **İşçiler ve Toplum**, sayı 6, s. 21).

Lenin'e göre eğer Alman Devrimi olmazsa Rus Devrimi yenilmeye mahkumdu (**Bütün Eserler, İngilizce baskı, cilt XXVII, s. 98**). Lenin 1919'da Rus Devrimi'nin karşı kaşıya kaldığı açmazı, kapitalizmin genel karakteri ile bağlantılı olarak şöyle tespit ediyordu:

> "Biz sadece bir devlet altında yaşamıyoruz, fakat bir devletler sistemi içinde yaşıyoruz. Sovyet Cumhuriyeti'nin emperyalist devletlerle yan yana uzun bir süre yaşaması düşünülemez. Eninde sonunda ya biri, ya da öbürü muzaffer olacaktır." (**Bütün Eserler, cilt XXIX, s. 153**)

Ne yazık ki Sovyetler Birliği'nin iç koşulları, devrimin bu ülkede karşılaştığı özgül problemler, bu mücadelenin kısa zamanda yenilgiye uğramasına yol açacaktı.

Devrimin hükümete getirdiği parti, Bolşevikler, önce proletarya diktatörlüğü altında devlet kapitalizmi ile üretici güçleri geliştirmeyi ve mücadeleyi sürdürmeyi denediler. Böylece 1921'de NEP dönemi başladı. Ama bu proletarya diktatörlüğü daha o zaman sınıf tabanını kayıp etmekte olan zayıflamış bir diktatörlüktü. Bu, Lenin'in tabiri ile, sovyet yağına bulaşmış bir Çarlık devlet mekanizması, "bürokratik deformasyona uğramış bir işçi devleti" idi. (**Bütün Eserler, cilt XXXII, s. 48**)

Devrimden sonraki 12 sene gibi kısa bir zaman içinde proletarya politik ve ekonomik iktidarını kayıp etti. Bu iktidarı hızla gelişen, **sınıftan kopan ve onun üstüne çıkan ve giderek onun adına davranan parti ve devlet bürokrasisi ele geçirdi.** Böylece kapitalist (devlet kapitalizmi) ekonomik ilişkiler üzerinde bürokratik bir egemen sınıf doğdu ve sermaye ilişkisini taşımaya başladı. 1930'lara gelindiğinde artık, işçi sınıfı tamamen yenilmiştir. Rusya'da bürokratik devlet kapitalizmi vardır.

BÜROKRATİK DEVLET KAPİTALİZMİNİN DOĞUŞU

Devrimci Marksist analiz yöntemi soruna doğrudan üreticilerin, işçi sınıfının iktidar ve ekonomik ilişkiler karşısındaki durumunu sorgulayarak işe başlamayı gerektirir. Bu yüzden devrimden sonra geçici bir süre için de olsa sınıf mücadelesini devlet düzeyinde de sürdürme şansını elde eden proletaryanın daha sonra elde ettiği iktidar kazanımlarını nasıl kaybettiğini tartışarak işe başlamak gerekir.

İşçi sınıfının politik kazanımlarını ve dolayısıyla da iktidarını kaybetmesi iki sürecin birleşmesi ile oldu. **I.** Ekim Devrimi'ni gerçekleştiren proletaryanın sınıf şekillenmesi [4] bozuldu ve **II.** Proletarya Üretim ve yönetim süreçleri üzerindeki kontrolünü kaybetti.

I.

Ekim Devrimi'nin ardından proletarya giderek şekil değiştirdi ve Ekim Devrimi'ni yapmış proleter sınıfı, yerini bilinç düzeyi ve siyasi tarihi farklı bir proletaryaya bıraktı. 1921'de Lenin "proletaryanın artık deklase olduğunu", yani sınıf şekillenmesinin bozulmuş olduğunu söylemektedir (aktaran M. Ali Bulut, **İşçiler ve Toplum**, Sayı 5, s. 28). Sınıf şekillenmesinin objektif ve subjektif yanlarına bakarsak bunu açıkça görürüz.

Objektif Yıpranma

Sanayi proletaryasının bilinç düzeyi en ileri kesimleri iç savaşa ilk önce ve ağırlıkla katılanlar oldu. Bunların büyük çoğunluğu iç savaşta öldü.

2 · Şehirlerdeki açlık sonucu işçiler köylere döndüler. 1917-21 arası işçilerin sayısı yüzde 60 azaldı. Devrimin olduğu şehirlerde ise şehir nüfusu yüzde 58 azaldı (aktaran, İlhan Çakır, **İşçiler ve Toplum**, Sayı 6, s. 23). Petrograd'da Ekim Devrimi öncesi 400.000 işçi varken, bu rakam 1918'de 71.500'e düştü. (Tony Cliff, **Lenin III**, s. 113)

İç savaşa katılmayan gençler, öğrenciler ve diğer geri bilinçli, köyden yeni gelmiş veya sosyalist politikalara karşı olan işçiler fabrikalarda kaldılar. Daha sonra 1930'larda kolektifleştirme sonucu şehirlere büyük bir göç oldu ve köylü temelli ve daha kısa süre önce beyaz ordularla beraber Bolşeviklere karşı savaşmış insanlardan oluşan bir işçi sınıfı doğdu.

Subjektif Yıpranma

Marx, komünizmin ancak egemen hale gelmiş işçi sınıfı tarafından hep birlikte kurulabileceğini söylüyordu ,ama şu tespiti de yapıyordu:

> "Bu eylem üretici güçlerin belli bir gelişme düzeyini ön koşul varsayar. Bu olmadığı taktirde komünizm adına sadece yokluk genelleştirilecek ve bununla birlikte ihtiyaçlar için mücadele yine başlayacak, bu da eski toplumun tüm pisliğini yeniden geri getirecekti." (Marx, Engels, Bütün Eserler, İng. Baskı, Cilt V, s. 49)

Rusya'da devrimden sonra ve iç savaşın etkisi ile Marx'ın bu öngördüğü koşullar yaşanmaya başlandı. Açlıkla ve sefaletle boğuşmak durumunda olan işçi sınıfı giderek kötü yaşam koşulları altında karaborsaya, hırsızlığa yöneldi ve en önemlisi bireyler olarak sınırlı kaynaklar üzerinde birbiri ile rekabet etmeye başladı. Küçük burjuva anlayış zaten köylülükle sıkı ilişkilerinden dolayı kuvvetli idi ve bu hızla yaygınlaştı. Sınıf dayanışması zayıfladı. İç savaş sırasında uygulanan disiplin ve otoriter yönetim ve karşı devrimin saldırısına karşı geliştirilen terör, işçi sınıfı içinde de tahribat yarattı ve özgürlüklere, dolayısı ile çıkarları açıkça ifade etme olanaklarına engeller yarattı. İşçi sınıfının en ileri kesimlerinin iç savaşa gitmesi, orada askeri mekanizma için-

de yaşaması onlarda bürokratik ve otoriter alışkanlıkları güçlendirdi. Geri döndüklerinde, "kahramanlık", "fedakarlık" etmiş olmanın prestiji ile de bu alışkanlıkları toplum üzerinde de uygulamaya başladılar.

İşçi sınıfının sosyo-ekonomik yapısının değişmeye başlaması ile örgütlenmesinde de gerileme oldu. Sovyetlere ilgi azaldı, sovyet seçimlerine katılım 1923'de yüzde 35'e kadar düşmüştü. (İlhan Çakır, ibid., s. 26-27)

Bolşevik Partisi'nin işçi üyelerinin oranı 1917'de yüzde 60 idi. 1921'de bunların oranı yüzde 41'e düştü. Bunlar da aslında çoğunlukla üretimden kopmuş eski işçiler ve siyasi kariyer kaygusu ile hızla partiye doluşan eski memurlardı. 1922'de Bolşevik Partisi'nin fabrikalardaki üye sayısı ise fabrikalı işçinin ancak yüzde 1.5'ine kadar düşmüştü. (İlhan Çakır, ibid., s. 24). Fabrika içinde gerçek işçi olan parti üyelerinin sayısı yüzde 8'e kadar gerilemişti (ibid., s. 23).

Bunun yanısıra bir diğer gelişme daha oldu ve partili üyelerin siyasi tecrübe düzeyi ve profili değişti.1924-1928 arasında parti üyelerinin sayısı yüzde 176 arttı. Bunun sonunda, 1917'den önce üye olanların oranı yüzde 1.4'e düştü (M.Ali Bulut, **İşçiler ve Toplum**, Sayı 5, s. 47). 1928'e gelindiğinde artık bambaşka bir parti vardı. Bunun Bolşevik Partisi ile benzerliği sadece isminde kalmıştı.

Bunun üstüne bir de iç savaş sırasında Çarlık ordusunun personeli geri çağırıldı. 1918 yılında 2700 Çarlık subayı geri geldi. 1920'ye gelindiğinde bu tür personelin sayısı 40.000'i aşmıştı (M.Ali Bulut, ibid., s. 25). Bunun yanısıra bir de savaş koşullarından dolayı, 25 Ekim 1918'de Kızılordu'da seçilmiş parti örgütleri kapatıldılar ve sıkı bir askeri disiplin uygulanmaya başlandı. En ciddi bürokratikleşme en önce ve en hızlı şekilde orduda başladı (T. Cliff, **Trotsky**, cilt II, s. 152).

Bunlar olurken iç savaşın ardından, 1921'de NEP (Yeni Ekonomik Politika) dönemi başladı. Bu, kapitalist ilişkilere geçici kaydı ile bir geri dönüştü. NEP'le birlikte zorla devletleştirmeler son buldu, devlet kontrolü gevşedi ve piyasa mekanizması can-

landırıldı. NEP kısa zamanda sonuç verdi ve üretim hızla artarak devrim öncesi düzeye ulaştı.

Lenin'e göre NEP bir geri dönüştü, bunun sovyet iktidarını yok etmemesinin tek garantisi ise proletarya diktatörlüğünün varlığı idi, ama iç savaştan beri bunun da maddi temelleri hızla yıpranıyordu. Lenin'e göre sendikalar ekonominin planlanmasına katılmalı, üretimi kontrol etmeli, ücretleri saptamalı ve devlete karşı işçileri korumalıydı. Yoksa sovyet iktidarı çökerdi (İlhan Çakır, ibid., s. 31).

Bu yüzden sendikalara özel bir önem verildi ve hem partinin hem de sendikaların, işçi sınıfını bürokratik dejenerasyona uğramış işçi devletine karşı işçileri koruması için tedbirler alınmaya başlandı. 11. Kongre grev hakkının hiçbir şekilde bastırılamayacağı kararını aldı (M. Ali Bulut, ibid., s. 31). Dönem boyunca **bürokrasinin işçiler tarafından kontrol edilmesi için örgütlenmeler geliştirilmeye çalışıldı.**

Ama bu sırada parti ile devlet iç içe geçmeye başlamıştı. Gerilemekte ve inisiyatifi azalmakta olan işçi sınıfına karşılık parti ister istemez devlet yönetme mekanizmasını hızla devralmaya ve işçi sınıfı adına yönetmeye başladı. Bundan sonra parti giderek daha fazla işçi sınıfı adına davranmak durumunda kaldı. 1919'daki Parti Kongresi bu durumu tespit ediyor ve uyarıcı kararlar almaya çalışıyordu (M. Ali Bulut, ibid., s. 25).

Partinin hızla devlet ile içiçe geçmesine karşılık, önce eski rejimin bürokratlarına, sonra da teknik elemanlarına geri dönmeleri için izin verildi ve bunlara daha yüksek ücretler ödenmesi kabul edildi. Lenin "yüksek ücretin bir çürüme olduğunun inkar edilemeyeceğini" söylüyordu, ama bu geçici bir dönemde mecburi idi (M. Ali Bulut, ibid., s. 26).

Özetle devrimden hemen sonra işçi sınıfının yapısı değişmeye başladı, bu hem maddi zayıflamayı getirdi, hem de işçi sınıfının örgütlerinin bürokratlaşmasıyla, partinin devletle iç içe geçmesiyle ve eski rejimin bürokrasisinin geri gelmesiyle paralel gitti.

II.

Proletarya üretim sürecinde sınıf mücadelesini kaybetti. Bürokratik gelişme ve hızlı sanayileşme yöneliminin çakışması ile birlikte, işçi sınıfı ile bürokrasi arasındaki çelişkiler keskinleşti ve 1930'ların başına kadar bir seri sınıf mücadelesi yaşandı. **İşçi sınıfı sadece devlet aygıtlarının kontrolü, yani siyasi iktidar düzeyinde değil, aym zamanda üretim sürecinin kontrolü üzerinde de süren mücadeleyi kaybetti.**

Rusya'da ekonominin yeniden inşası sürecinde, üretkenliğin arttırılması gündeme geldiğinde, işçi sınıfının hem örgütsel hem de kültürel olarak henüz buna hazır olmadığı ortaya çıktı. Dünya devrimi de yardıma yetişmiyordu.

Bu koşullarda Bolşevikler, tüm diğer partiler karşı devrimin saflarına geçtikleri veya sovyet aygıtlarını terk ettikleri için, gerilemekte olan işçi sınıfına rağmen, tek başlarına gittikçe bürokratlaşarak ve bürokratik devlet aygıtı ile kaynaşarak ekonomiyi yönetmeyi üstlendiler.

Kaçınılmaz olarak bu onları üretimin arttırılması sorununa getirdi. **Çelişkili bir durum ortaya çıktı. Bolşevikler çalışma disiplinini sağlamak gibi bir sorunla ve görevle karşı karşıya kaldılar.** Bu ise giderek onların işçilere karşı tavrını, işçilerin de onlara karşı güvensizliğini geliştirdi.

Bunu önce tek kişi yönetimini fabrikaya sokarak, bunu da işçi komitesi ve sendika aracılığı ile denetlemek yolu ile denediler. Ne var ki, bugün Bolşevikler, tek kişi yönetimine dönenler ve burjuva teknisyenlerini geri çağıranlar olarak hatırlanıyorlar.

İşçilerin ve sendikaların tek kişi yönetimini denetleme çabası ortaya TROIKA'yı çıkardı. TROIKA, fabrikadaki işçi komiteleri, parti hücreleri ve teknik yönetici üçlüsünden oluşuyordu. Ama nereden bakılırsa bakılsın, TROIKA ile birlikte, işçiler artık fabrikada iktidarı eski rejimin bürokratları ile paylaşacaklardı. Fakat gittikçe artan bürokratlaşma, parti ile devletin iç içe geçmesi ve teknik yöneticilerin parti üyesi olması ile TROIKA kısa zamanda sadece bir yafta olmaktan öte gidemez hale geldi.

1928'de bir kararname tek kişi yönetimi mutlaklaştırıldı. İşçi komitelerinin, üretkenliği arttırmak için tek adamın aldığı tedbirlere karışamayacağı yönünde karar alındı (T. Cliff, **State Capitalism**, s. 13). Sanayinin örgütlenmesinde önemli rollerden birinde bulunan L. M. Kaganoviç 'direktör fabrikanın içinde yürüdüğünde yer sarsılmalıdır' diyordu. Bu adamın kardeşi, aynı derecede etkin bir kişi olan H. M. Kaganoviç ise 'fabrikadaki bütün işçiler yöneticiye tümü ile tabi olmalıdırlar' (T. Cliff, ibid.) diyordu. İşte sanayileşme (Stalinistlere göre sosyalizmin inşası) süreci bu tip adamların denetimi ve yönetimi altında sürüyordu.

Yine de NEP dönemi boyunca sendikalar çok aktif idiler. İşçiler de ücret farklılaşmalarının ve yaşam koşullarının iyi veya kötü olmasına paralel olarak bölge bölge, fabrika fabrika dolaşıyorlardı. Zaten ekonomide de bir işçi kıtlığı vardı. Böylece işçilerin bir pazarlık gücü olduğu ve direnme kapasitesinin de yüksek olduğu anlaşılıyordu. Fabrika yöneticileri, kalifiye işçiler ve teknik elemanlar üzerinde birbiri ile alabildiğince rekabet ediyor, bunları birbirinden çalıyorlardı. Bu arada büyük işçi kitleleri bir üretim bölgesinden diğerine, yaşam koşullarının derecesine göre göç edip duruyorlardı. SSCB ekonomisinde son derece hızlı bir işçi dolaşımı ve canlı bir emek pazarı vardı. **Bu çok uzun sürmeyecekti. Çünkü bu durum ekonominin yönetimiyle çelişiyordu.**[5]

İşçi sınıfından kopmakta olan, bürokratikleşmekte ve devletle içiçe geçmekte olan Bolşevik Partisi bu duruma 1929 yılına kadar dayanabildi. **Birinci sanayi planının hazırlıklarıyla birlikte** işçi haklarına ve sendikalara karşı bir saldırı başladı. İşçiler direndiler ama mücadeleyi kaybettiler.

Bu hızlandırılmış sanayileşmenin o günün koşullarında Rusya'da ne anlama geldiğine çok kısaca değinmek gerekiyor. Bu sanayileşme süreci, sınıf temeli, seçilen teknikler ve amaçları itibariyle sentez olurken, ortaya baskı ve terörün zorunlu olduğu, işçi sınıfının atomize olarak tutulmasının ön koşul olduğu bir sermaye birikim modeli yarattı.[6]

Bu modelin temelinde aşağıda da değineceğim gibi Taylo-

rist emek kontrol mekanizması ile üretkenliğin arttırılması yatıyordu. Böylece nisbi artı değer arttırılacak ve hızlı bir sanayileşme sürecine girilecekti. Ne var ki nisbi artı değerin arttırılması, ancak ekonomi çapında ücret mallarının gittikçe çeşitlenmesi ve ucuzlaması, işçilerin yaşam koşullarının iyileşmesi ile gerçekleşebilirdi. Bu ise sosyal mühendisliğin ürünü değil, ancak sınıf mücadelesinin bir sonucu olabilirdi.

Diğer bir deyişle, nisbi artı değer üretimi emeğin iş sürecinde yoğun tüketimi anlamına gelir. Bunun sürekliliğinin sağlanabilmesi için işgücünün iş süreci dışında yoğun bir yeniden üretiminin gerçekleşmesi gerekir. Bu da işçilerin yaşam koşullarının sürekli iyileşmesi demektir. Bunun mümkün olabilmesi için de ücret malları gittikçe sanayi tarafından üretilmeli, küçük meta üretiminin ürettiği malların payı giderek azalmalıdır.

Bu durum kapitalist sınıfın bir tercihi sonucu ortaya çıkmaz. Kapitalist sınıf, Taylorist ve bunun bant sistemi ile birleşmiş şekli olan Fordist yöntemleri uygulamaya başlayınca, işçiler direnirler ve kapitalist sınıf üretimi istikrara kavuşturmak ve üretkenliği arttırabilmek için işçilerin taleplerini karşılamak zorunda kalır. Bu sınıf mücadelesi sürecinde ise yeni bir ücret ilişkisi şekillenir. Bu durumun en gelişmiş halini, iki dünya savaşı arasında ABD'de başlayan ve II. Dünya Savaşı sonrasında da Batı Avrupa'da 'refah devleti' tabir edilen sosyal güvenlik sisteminde ya da ücret ilişkisinde görmek mümkündür.

Bu ekonomik gelişmeler, aynı zamanda sendikaların büyümesini ve sosyal demokrat partilerin etkisinin artmasını; İkinci Enternasyonal'in reformist sosyalist partilerinin yerlerini kapitalist reformist sosyal demokrat partilere bırakmalarını da beraberinde getirmiştir.

İşçi sınıfı ile kapitalist sınıf arasındaki sımf mücadelesi süreci ise aynı zamanda 1950-1970 döneminde ve hatta ondan sonra kriz döneminde de teknolojik gelişmenin motoru olmuştur.

SSCB'de ise tarihsel koşullar itibarıyla sınırlı sayıdaki bir işçi sınıfı, yaygın bir küçük köylülük üzerinde yoğun sanayileşmeye geçilmeye kalkılınca, ücret mallarının aynı anda ve hızla sa-

nayileşemeyeceği ortaya çıkmıştır. Bunun temelinde ise SSCB'deki bürokratik sınıfın, dar kaynakların büyük bir kısmını askeri harcamalara yöneltmek zorunda kalması da yatmaktadır. Burada devlet politikası, silah sanayi için de hayati öneme sahip, ağır sanayiye öncelik vermek şeklinde belirlenmiştir. Ücret malları üretimi ise hiç bir zaman önem kazanmamıştır.

Ücret mallarının hiç bir zaman önem kazanmamasının bir başka anlamı daha vardır. Bu, gerçek ücretlerin düşük tutulmasının da yöntemidir, yani SSCB'deki sermaye birikim modelinde ücret ilişkisinin düzenlenmesinin özgün şeklidir. Bu şöyle işler: Ulusal düzeyde işçi sınıfının tüketimi için ayrılan mallar nüfusa göre nisbi olarak ufak ve düşük kalitede tutulur. Böylece toplam değerin bölüşülmesinde işçilerin payı düşük tutulur.

İkinci düzeyde ise para, ücretler ne durumda olursa olsun, bunların alabileceği mallar her zaman sınırlı kalır ve gerçek ücreti para ücretin alabileceği mal miktarı belirlediği için de piyasadaki malların miktarı gerçek ücrete denk düşer. Banka sistemi de, faizsiz veya düşük faizle, para ücretin artan kısmını geri emer. Böylece gerçek ücretler her zaman, piyasada malların varlığına veya yokluğuna ve kalitesine göre ayarlanabilirler.

Örneğin, sanayi bakanlığı tüketim malları üreten sanayilere ayırdığı fonları ağır sanayiye kaydırmaya başlayınca, aslında ücretleri de fiilen düşürmeye başlamış demektir. Çünkü böylece **gerçekten** tüketilebilecek mal miktarı da düşmeye başlar. Bu, aynı zamanda SSCB ve Doğu Avrupa'daki işçilerin ücretlerinin Batı Avrupa ile karşılaştırılmasının anlamsızlığı demektir. Bürokrasinin parasını özel dükkanlarda harcayabildiği bir toplumdaki ücret farklılıkları, onun para ücretinin işçi ücreti ile karşılaştırılmasının gösterdiğinden çok daha fazladır. İşte bu yüzdendir ki sınıf mücadelesi açığa çıkmaya başladığı noktada, tüketim mallarının miktarı ve kalitesi hemen çatışmanın konusu olur.

Bu koşullarda **emeğin yoğun tüketimi fabrikaya sokulmaya başlanırken,** işçisınıfının taleplerine cevap verilmemesine karşılık üretimin sürekliliğinin sağlanması için işçilerin direnişinin zorla kırılması yolu bürokrasinin tek seçeneği olarak kalmıştır.

Bu ise başka bir soruna yol açmıştır ve 1980'lerde SSCB ekonomisinin çöküşüne yol açan da işte bu sorun olmuştur: **Emeğin yoğun sömürüsü aynı zamanda yoğun yeniden üretimi ile birleşemeyince, nisbi artı değer üretimi istikrar kazanamamıştır ve ancak çok yavaş ve düzensiz artabilmiştir.** Bu yüzden plan hedeflerine yanlamasına büyüyen bir sanayi ile ulaşılmaya çalışılmıştır. Bir çelik fabrikasında üretkenlik artmayınca, hedefe ulaşmak için iki çelik fabrikası daha gerekmiştir. Bu, tüm diğer koşullar sabit kalmak üzere (ceteris paribus) sermayenin organik bileşimini hızla arttırmaktan başka bir sonuca yol açmaz. Sermayenin organik bileşiminin artış hızı, üretkenlik artış hızını geçmeye başlayınca da artı değer üretimi düşmeye başlar ve neticede ekonomi küçülmek zorunda kalır.

Bu durumun kısa zamanda kapıya dayanmamasında dört etken vardır ve dördü de teröre dayanır: **Birincisi**, fabrika düzenini çok sıkı kontrol ederek işçilerin hiç bir şekilde direnmemesini ve uzun saatler çalışmasını sağlamak. **İkincisi**, gittikçe artan bir şekilde köle emeği kullanmak. **Üçüncüsü**, kırsal ürüne değerinin altında fiyatlarla el koymak ve böylece ücret mallarının fiyatını düşük tutmak, köylülük buna direndiğinde de zorla kolektifleştirmek, yani mülksüzleştirmek. **Dördüncüsü**, kıtlık ve düşük kalite yolu ile gerçek ücretleri sürekli düşük tutmak.

Tüm bu çabalara rağmen işçi direnişi fabrikalarda durdurulamamıştır. Nitekim 1960'larda artık sarhoşluk, serserilik, işten kaçmak, üretimin kalitesinin gittikçe düşmesi gibi bireysel direniş biçimleri engellenemez hale gelmiştir. 1970'li yıllarda ise dünya krizinin sistemden dışarı artı değer sızdırmaya başlayan etkisi ile durgunluk başlamış ve bu durgunluk giderek 1980'de açık bir krize dönüşmüştür.

Atomize olmuş bir işçi sınıfının ise kapitalizm açısından bir başka fiyatı daha vardır. Bu da teknolojik gelişmedeki duraklamadır. İşçi direnişi olmadan kapitalist üretkenliği arttıran yeni tekniklerin bulunması çoğu zaman gündeme gelmez. Bu yüzden dikkat edilirse görülür ki SSCB'de yeni teknoloji esas olarak dünya ekonomisi ile askeri rekabet içinde olduğu alanlarda ge-

lişmiştir. Dünya ekonomisinden korunan alanlarda ise üretim birimleri arasında toplam artı değerden pay almak için süren rekabet ise bürokratik kanalların varlığından dolayı teknolojik rekabete dönüşmemiş ve teknoloji gelişmemiştir. İşte SSCB'nin Batı'dan teknolojik olarak bu kadar geri kalmış olmasının ardında ağırlıklı olarak bu yatmaktadır.

Şimdi konuya tekrar dönelim ve işçi sınıfının üretim süreci sırasında sınıf mücadelesini nasıl kaybettiğine bakalım.

Hızlandırılmış sanayileşme bir merkezi plan altında olacaktı. Ama yukarda anlatılan bürokratlaşmanın üzerine kurulan merkezi plan doğal ki bürokratik bir plan olacaktı. Bu durum plan tartışılmaya başladığında hemen belli oldu.

Plan hazırlanırken şu iki sorun açıkça ortaya çıktı:

1) Devlet veya plan yapımcıları "tüm üretim faktörlerini" kontrol edebiliyordu, ama işgücünün arzını kontrol edemiyordu. İşgücü arzı, yani işçi, canının istediği yerde çalışıyordu. Emek mobilitesi bürokratik planlama ile çelişiyordu.

2) İşçiler planın öngördüğü verimlilikte çalışmayı kabul etmiyorlardı. Bu da plan hedeflerinin yerine getirilmesini zorlaştıracaktı.

İşçi sınıfından kopuk bir parti ve artık işçi sınıfına yabancı bir devlet bunu ancak zor yolu ile hayata geçirebilirdi. Bunun için a) sendikaların etkisi kırılmalıydı, b) işçilerin fabrika içindeki direnişi kırılmalıydı.

a) 1928'de Pravda, ücretlerin artık devlet tarafından saptanacağım, bu yüzden toplu sözleşme sistemine gerek kalmadığını yazdı. Fabrika düzeyinde ise ücretin saptanması fabrika yönetimine bırakılmalıydı, aksini savunmak oportünizmdi (İlhan Çakır, **İşçiler ve Toplum,** sayı 6, s. 33).

Sendikaların işçilerin hakkını savunacağı prensibi ise **eski oportünist yönetime ait bir düşünce olarak 1931'de 9. Sendikalar Kongresi'nde mahkum edildi** (ibid., s. 32). En temel Marksist prensipler ve Bolşevik gelenek oportünist olarak mahkum ediliyordu. Bunu eşitlikçilik fikri takip edecek ve eşitlikçilikten yana

olmak da oportünizm olarak mahkum edilecekti.

NEP'le birlikte kooperatif sisteminden ücret sistemine dönülmüştü, ama bu hep eşitlikçilik prensibini korumaya çalışılarak yapılmıştı (ibid., s. 39). Şimdi ise Stalin'e göre eşitlikçilik 'sosyalizme yabancı, sınıf düşmanı bir eğilim'di (ibid., s. 53). Aynı yıl planın yukardan aşağı inşa edileceği, aksini savunmanın oportünizm olduğu açıklandı (ibid., s. 41).

Bunların gerçekleşebilmesi için önce TROIKA'ya son verildi. Sendikalar buradan çıkarıldı, fabrika yönetimi mutlak olarak tek kişiye verildi. MK üyesi Kaganoviç'e göre fabrika yöneticisi mutlak liderdi ve işçiyi istediği gibi cezalandırabilirdi (M. Ali Bulut, **İşçiler ve Toplum**, sayı 5, s. 52). Buna ek olarak da nihayet 1930'da, eski Çarlık döneminin bir uygulaması olan iç pasaport sistemi yeniden geçerli oldu ve böylece işgücü sabitleştirildi. Sendikalar işçilerin devlete karşı korunmasının aygıtları olmaktan çıkıp, devletin işçileri kontrol ettiği, disiplin altına aldığı kurumlar haline geldiler.

b) İşçilerin fabrika içindeki etkinliği ise şu üç yoldan kırıldı:

I. Fabrikaya Taylorizm, yani parça başı ücret ve normlara uyma zorunluluğu sokulmaya çalışılırken, tecrübeli ve eski işçiler bunu sömürücü ve işçi sınıfını baskı altına alıcı bir yöntem olarak tanıdılar ve direndiler. Bunun üzerine bürokrasi genç işçileri yaşlılara karşı kullandı. Gençlere hızla yükselme ve işçilikten çıkarak bürokrat olma hakkı tanındı. Fabrikalarda başarı gösteren gençler hızla üniversitelere alındılar ve buradan da bürokrasiye geçtiler. Böylece işçi sınıfının bir kısmı bürokrasiye geçti, yani sömürüden pay alma hakkı tanınarak satın alındı. Direnen işçiler devlet tarafından burjuva ahlaklı olmakla suçlanırken, onlar da gençleri grev kırıcı olarak suçluyorlardı. Parça başı üretim ve Taylorizm, işçilerin üretim üzerindeki kontrolünü teknik olarak da tümü ile ellerinden aldı ve bunu fabrika yönetimine verdi. Böylece fabrika içinde de bürokrasinin gelişmesi ve güçlenmesi yolu açıldı. Bu sırada işçilerin bir kısmı da bürokratlaştırılarak sisteme entegre edildi.

II. Parça başı ücretin hızla yaygınlaşmasına paralel olarak

ücret farklılaştırılması ve bununla birlikte fabrika yöneticisine yetki verilmesi işçiler arası rekabeti yaygınlaştırdı ve birlikte mücadele etme imkanlarını zayıflattı. 1929'da sanayi bakanı fabrika yöneticilerine 'elinizdeki en güçlü silah ücrettir' diyordu.

III. Yeni bir iş yasası ile işçilerin en temel hakları, yani çalışmama özgürlüğü ellerinden alındı. Bir gün işe gelmeyen işten atılacaktı, grev yapanlar tutuklanıyordu. Buna ek olarak sendika gazetelerinde direniş yapan işçilerin listeleri yayınlanmaya başladı. Kara listeye alınanlar iş bulamıyorlardı. 1930 'da 300 000 işsiz varken işsizlik tazminatı kaldırıldı (H. Kuromiya, **Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers**, 1928-1932, s. 202)

Bu tedbirler yine de yeterli değildi. 1931'de 500 yeni fabrika planlandı. Bunun için 100 000 vasıflı işçi lazımdı, ama promosyonlar, yani üretken işçilerin bürokrasinin içine alınması işlemi fabrikalarda vasıflı işçileri azaltmıştı. Bu durduruldu. Böylece bir taraftan işçilerle bürokrasi arasındaki organik bağ tümü ile kesiliyordu, diğer taraftan da bürokrasi artık kendi kendini üretmeye yetenekli, kendi içinden kadro ihtiyacını karşılayan bağımsız bir sınıf olduğunu gösteriyordu.

Buna ek olarak işçilerin parti kampanyaları için harekete geçirilmeleri yasaklandı ve böylece fiilen siyasi faaliyete katılmaları önlendi (Kuromiya, ibid., s. 306).

Özetlersek: **İşçiler, fabrika düzeyinde üretim üzerindeki kontrollerini fabrika yönetimine, emekleri üzerindeki kontrollerini ise planlamaya kaptırdılar. Bu sırada fabrika müdürlerinin yüzde 97'si, şantiye şeflerinin ise yüzde 82'si partiliydi.**

İşçilerin kendilerini bürokratik devlete karşı korumalarının hiç bir mekanizması kalmadı. Ne partileri vardı artık, ne de sendikaları. Bunların ikisi de artık devlet örgütleriydi. Devlet ise tümü ile yeni bir bürokratik sınıfın denetimindeydi.

Bütün bu ilişkilerin sosyo-ekonomik anlamı neydi?

Ekim Devrimi'nden sonra üretim üzerindeki kontrol işçi komitelerine geçmişti. Devlet iktidarı sovyetlere geçiyordu, en azından devralınan Çarlık bürokrasisini kontrol edebilecek bir or-

gan, sovyet aygıtı vardı. İşçilerin bürokrasiye karşı kendilerini koruyacak sendikaları vardı. İş güvencesi ve işsizlik ücreti vardı.

İşçi sınıfı yukarda anlatılan süreç içinde giderek hem politik aygıt üzerindeki kontrolünü, hem de ekonomik süreçteki kontrolünü kaybetti.

Bu süreçte bürokratlaşma giderek bürokrasinin sınıf olmasına yol açtı. Devlet bürokrasisi üretimin nerede ve nasıl yapılacağını kararlaştırıyordu, yani üretim araçlarının nasıl kullanılacağına karar veriyordu. **Üretim araçları devlet mülkiyetine geçtikçe bu, fiilen, üretim araçlarının bürokrasinin kolektif mülkiyetine geçmesi anlamına geldi.** Ayrıca bürokrasi toplumdaki baskı araçlarını elinde bulunduruyordu. Tüm bu özelliklerinden dolayı işçi sınıfının ürettiği artı değere el koyuyordu. Bunu fabrika müdürler fonu aracılığıyla, son derece yüksek ücretler, tüketim ayrıcalıkları vb. yoluyla kendi arasında bölüşüyordu.

Bürokrasi egemen sınıftı. İşçi sınıfının üretim araçları karşısındaki durumuna bakınca, bunların da kapitalizmden farklı olmadığı anlaşılıyordu. İşçiler üretim araçlarından kopuk, yaşamak için işgüçlerini ücret karşılığı satmaya zorlanan ve üretime yabancılaşmış bir durumdaydı.

Bürokratik sınıf üretim araçlarını kontrol ediyor, işçileri, doğrudan üreticileri egemenliği altında tutuyor ve ekonomiyi kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmek için işçi sınıfı ve köylülük ile mücadele ediyordu. Demek ki sermaye ilişkisini bürokrasi taşıyordu. SSCB'de 1929'dan bu yana, yani birinci beş yıllık planla birlikte bürokratik bir devlet kapitalizmi, bir sermaye birikim tarzı olarak yerleşmişti.

Stalinizme karşı amansız bir mücadele vermiş, Marksizmin devrimci özünü yaşatmayı başarmış olan Troçki ise bu durumu kavrayamıyordu. Sanayileşmenin başladığı 1929 yılında, tarihsel bir hata olarak "**Stalin, sola dönüşle işçi devletini kurtarmıştır**" diyordu (İlhan Çakır, **İşçiler ve Toplum**, sayı 6, s. 19).

Bu bürokratik devlet kapitalizminin egemen sınıfı, dünya pazarı içinde kendi kontrol ettiği coğrafyadaki artı ürünü koruyabilmek için ve politik etkinliği dolayısıyla ekonomik gücünü

yayabilmek için alabildiğine silahlanmak durumunda idi. Kısa zamanda dünyanın ikinci büyük askeri ve politik gücü haline geldi. II. Dünya Savaşı sonrası ortamda kendine bağlı uydu devletler yaratarak politik ekonomik etkisini yaygınlaştırdı. Üçüncü dünyadaki ulusal hareketlerle ilişki içine girdi. Buralarda muhalefet hareketi içindeki egemen elitist populist akımlar ve bürokrasinin bir kanadının her zaman sürecin parçası olması vb. bu ilişkiyi kolaylaştırdı. Bu ilişki yolu ile buralarda Batılı kapitalistlerin etkisini sınırlayarak kendine ekonomik etki alanları açtı.

Rus Devrimi liderleri enternasyonalist idiler. Dünya devriminin çıkarlarını en başa koyuyorlardı. Örneğin Lenin Alman Devrimi'nin başarısı için gerekirse Rus Devrimi'nin feda edilebileceğini söylüyordu. Bürokrasi egemen bir sınıf olmaya başlayınca, dünya devrimi karşısındaki tavrı da değişti.

Bürokrasinin biricik dürtüsü sınıf iktidarını pekiştirmek olunca, birinci kaygusu da istikrarı sağlamak oldu. Dünya devrimi yerine **tek ülkede sosyalizm teorisi** böyle geçti.

1924'de Stalin, Buharin'in bu teorisine sahip çıkarak, onu yeniden formüle ederek bürokratik sınıfın en can alıcı ideolojik ihtiyacına cevap verdi.

Böylece sosyalizm hızlı sanayileşme vb. ile eş anlamlı tutularak bu sınıfın iktidarına indirgendiği için, tek ülkede kurulması fikri bu sınıfın tüm ekonomik politikalarına haklılık kazandırdı. Uluslararası politikada ise diğer komünist partiler, kullanılabildiği sürece, dış politika aracı olarak kullanıldılar. II. Dünya Savaşı'nda bürokratik sınıf devrimci hareketlerle değil, burjuva sınıflarla ittifaklar kurarak tercihini ortaya koydu.

Bu süreçte, İspanya Devrimi, Fransa Devrimi göz göre göre yenildiler, faşizmle saldırmazlık paktı imzalandı ve sonra da sekter politikalarla faşizmin iktidara gelmesine yol açıldı. II. Dünya Savaşı'ndan sonraYunan Devrimi Batılı kapitalistlerin eline bırakıldı ve ölüme terk edildi. Komünist Enternasyonal kapatıldı.

Tek ülkede sosyalizm teorisinin etkisi ile Stalinizm uluslararası işçi hareketinin yenilmesine büyük katkılarda bulundu.

DEVLET KAPİTALİZMİ TEORİSİNE YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

1929'da başlayan karşı devrim ile kurulan devlet kapitalizmi, 1989 yılında, tam altmış yıl sonra yıkılmaya başladı.

Devlet kapitalizminin karakterini anlamayanlar; SSCB'de ve Doğu Avrupa ülkelerinde bir nevi işçi devleti olduğunu düşünenler; hatta bunların, kapitalizmden daha ileri ve tercih edilir olduğunu veya bir şekilde sosyalizme ilerlemekte olduğunu düşünenler, 70 yıl boyunca bu sistemi şu veya bu şekilde sosyalizm adına savundular. Bu yüzden de burjuvazinin bu sistem ile sosyalizmi özdeşleştirerek sosyalizmi mahkum etmesine karşı duramadılar. Bir taraftan Stalinizmin baskısı, diğer taraftan da Batı'daki burjuvazinin ideolojik saldırısı altında her iki kapitalist sınıfa da direnemeyerek yenildiler.

Bugün SSCB'de ve Doğu Avrupa'da Stalinizm yıkılırken, işçiler bu rejimlere karşı ayaklanırlarken, Stalinizmle her türlü ilişkiyi kesmek ve Stalinizmle sosyalizm arasında her hangi bir ilişki olmadığını, Stalinizmin bürokratik sınıfın iktidarının ideolojik ve politik ifadesi olduğunu savunmanın ve gösterebilmenin önemi büyük. Ancak bu şekilde dünya işçi sımfı mücadelesine sosyalistler tekrar ışık tutabilirler ve 70 yılın yıkıntılarından çıkmaya başlayabilirler. Bunu ise devlet kapitalizmi tahlilini savunmadan yapmak mümkün değildir. Aksi durumda burjuva düşüncesinin baskısı altında yenilgi sürdürülecek ve hızla sağa savrularak ya reformizme düşülecek, ya da sosyalizmden tümden uzaklaşılacaktır.

Devlet kapitalizmi teorisine birçok eleştiri yöneltilmektedir. Bunların belli başlılarını ele almadan önce soruna bir başka açı-

dan yaklaşarak, bu teori kabul edilmediği takdirde veya kabul etmeyenlerin hangi seçeneklerle karşı karşıya kaldıklarını inceleyeceğim.

a. SSCB sosyalisttir.

b. SSCB dejenere bir işçi devletidir.

c. SSCB yeni bir toplumdur.

a. Bunlardan birincisini bugün artık tartışmaya gerek yok sanırım. Çünkü bunu burjuvaziden başka savunan kalmadı gibi. Ayrıca Türkiye sol hareketinin literatüründe 1980'lerin başından beri bu konu üzerinde oldukça kapsamlı tartışmalar yer aldı (bir örnek için, bkz. **İşçiler ve Toplum** dergisi muhtelif sayılar, Özellikle sayı 5 ve 6).

b. SSCB dejenere işçi devletidir tezi[7] ise bugün gittikçe azalmasına rağmen hala revaçta olan bir tez. Bunu IV. Enternasyonal kaynaklı Troçkist hareket savunuyor. Türkiye solunun populist kanadı da, Troçkist harekete ateş püskürmesine rağmen bu görüşü çeşitli biçimler altında bugün savunuyor.

Bu tez, SSCB'de Ekim Devrimi'nin gerçekleşmiş ve daha sonra üretim araçlarının devletleştirilmiş olması ve merkezi planlamanın varlığı (pazar ekonomisinin kalkmış olması) iddialarından hareketle, işçi sınıfının **Ekim Devrimi'nden dolayı** son derece önemli kazanımları olduğunu iddia eder. Bu temelde işçi sınıfının egemen sınıf olduğunu, ama yönetici sınıf olmadığını savunur. Devrimin ihanete uğramış olması bu anlama gelmektedir. Bürokrasi bir **termidor sonucu** [8] yönetimi ele geçirmiştir. İşçi sınıfı bu teorjye göre politik olarak burjuvazi tarafından mülksüzleştirilmiştir. Bu teze göre SSCB'de bir **politik devrim** ile bürokrasiyi iktidardan uzaklaştırmak ve yerine işçi sınıfını iktidar yapmak gerekir. Bu sadece politik bir devrim olacaktır, çünkü işçi sınıfının kazanımlarının varlığı sosyal bir devrimi gereksiz kılar. *Sosyalizme ilerlemek için gerekli ekonomik zemin bugün bile hazırdır.*

Görüldüğü gibi bu tezin temel taşı **işçi sınıfının kazanımları** veya Ekim Devrimi'nin kazanımları diye anlatılan bir seri ol-

gunun varlığıdır. 'Kazanımlar' iddiası yanlış ise bu tez çöker. [9] Çünkü, eğer işçi sınıfının bu kazanımları yoksa, bu sınıfın kurtuluşu politik devrime bağlanamaz. Ayrıca bu kazanımlar yoksa, SSCB hiç bir şekilde işçi devleti olarak savunulamaz. Bu yüzden aşağıdaki tartışma bu nokta ile sınırlanacak.

Dejenere işçi devleti tezine göre Ekim Devrimi'nin kazanımları şunlardır: **Sanayileşme, devlet mülkiyeti, planlama, tam istihdam.**

Şimdi bunlara tek tek bakalım ve gerçekten birer kazanım olarak ele alınıp alınamayacaklarını görelim.

Sanayileşme

I. Sanayileşme olurken işçi sınıfının iradesi, hiç bir şekilde sovyetler [10] veya başka bir kurum aracılığı ile yönetime yansımadı. İşçi sınıfı planlamanın tasarımına katılmadı. Kısaca bu sanayileşme, işçi sınıfının sanayileşme sürecine iradesi yansıtılmadan gerçekleşti. İşçi sınıfının **hızlandırılmış sanayileşme sürecine** katılımı, sadece üreticiler olarak katılmaktan öteye gitmedi. Kararlar Stalin denetimindeki Parti Merkez Komitesi tarafından alındı.

II. Sanayileşme özellikle **hızlandırılmış** bir şekilde gerçekleşti. Kapitalist sistemden alınan 'bilimsel işletmecilik sistemi'nin SSCB'ye uyarlanması, **Taylorizmin ve Fordizmin** emek kontrol mekanizmaları ile gerçekleşti. Bunlar kapitalist ülkelerde, doğdukları yerlerde, sömürüyü arttırmak, işçiyi tümü ile kafa emeğinin kontrolüne vermek, bu arada da işçi sınıfının dayanışmasını kırıp onu bireyler halinde davranmaya zorlamak için tasarlanmış ve hayata geçirilmişlerdi. [11] Bu sanayileşme, işçi sınıfının Rusya'da Ekim Devrimi'nden sonra fabrika içinde kazandığı gücü yok etti. Ayrıca parça başı ücret, işçiler arası rekabet (Stahanovizm) vb. işçi sınıfının bütünlüğünü ve dayanışma yeteneğini kırdı.

III. Bu sanayileşme, işçi sınıfının var olan kültürüne saldırarak işe başladı ve tecrübeli işçileri 'kapitalist iş kültürü' ile kir-

lenmiş oldukları iddiası ile tasfiye etti veya bastırdı, yıldırdı. Böylece işçi sınıfının, iç savaştan sonra ne kadar kalmışsa o kadar olan mücadele geleneğini kırdı.

Bunu yapmak zorundaydı, çünkü tecrübeli işçiler bu hızlandırılmış sanayileşme propagandasının altında yatanı hemen görüyor ve buna karşı direniyorlardı. [12] Yeni ve genç işçiler ise terfi ve üretim dışında, sistematik eğitim ve sonra da bürokrasi katlarına yükselme ihtimali ve olanağı ile sisteme bağlandılar. Daha sonra işçi kıtlığı ortaya çıkınca, devlet terfi sistemini durduracak ve artık bürokrasinin kendi çocuklarının bürokrat olması, yani kadro ihtiyacının kendi içinden karşılanması politikasını izleyecektir. [13] Bu andan itibaren de bürokrasi hızla işçi sınıfının içinden çıkmış görevliler olmaktan çıkar, kendini diğer sınıflardan esas olarak bağımsız bir şekilde yeniden üretmenin koşullarını kurar. Bu süreç oluşurken, burjuva rejiminin uzmanları da itibarları tekrar iade edilerek iş başına getirilirler [14] ve bürokrasi eski burjuva sınıfın kalıntıları ile bütünleşerek yeni egemen sınıfı oluşturur.

IV. Bu sanayileşmenin inkar edilmez ürünlerine bakarak gözleri kamaşanlar, bu sanayileşmeyi hızlandırılmış diye reddetmemek gerekir diyenler [15] tümü ile yanılıyorlar. Bu sanayileşme sırf sanayileşme olduğu için savunulamaz. Bu yaklaşım Stalinist bürokrasinin, sosyalizmin sınıf muhtevasını boşaltarak ve onu bir kalkınma süreci ile özdeşleştirerek, kendi propagandalarını yapma metodunun bir benzeridir. Bu sanayileşmenin işçi sınıfı için etkilerine bakmak, bunun işçi sınıfı üzerinde diktatörlük, baskı, sömürü olduğunu göstermeye yeter. Ama mesele buna bakmayı bilmektedir.

Devlet Mülkiyeti

Devlet mülkiyetine gelince, bunun işçi sınıfı mülkiyeti olduğunun anayasada yazılı olması yetmez. Yani devlet mülkiyetinin hukuksal olarak proletaryaya ait olması, gerçekte bunun böyle olduğu anlamına gelmez. Devlet mülkiyetinin proletaryanın bir kazanımı sayılabilmesi için, bu mülkiyet hakkının bizzat

proletarya tarafından kullamlabilir olması gerekir. Burada söz konusu olan proletarya, sınıf olarak proletaryadır. Proletarya kontrolünün gerçekleşmesi için ise proletaryanın devlet olarak örgütlenmiş olması gerekir. 'Bürokrasi proletaryayı politik olarak mülksüzleştirmiştir' dedikten sonra, bu devlet mülkiyetini bir kazanım gibi bahsetmek abesle iştigal etmektir. [16]

Planlama

Planlamaya gelince, burada iki noktaya değinmek gerekir. **Birincisi,** bu planlar hiç bir zaman tutmamıştır. Çünkü yapılış şekilleri buna izin vermez. Bu planların daha birinci yıldan itibaren değiştirilmeye başlanması; birinci yılın aksamasının hemen ikinci yıla yansıması ve nihayet beş yıl bitince planın tüm hedeflerinden sapılması başarısız olmaya daha baştan mahkum olma nedenleridir. Bu beş yıllık planlar, beş yıllık bütünselliği olan planlar değildir. Beşinci yılın sonuna gelindiğinde, çoktan ilk yıllki hallerinden farklılaşmış ve hedeflerinden tümü ile şaşmış bir haldedirler. [17] Bu planların uygulamaya konuldukları günden itibaren değişikliğe tabi tutulmaları, bunların hangi güçlerle karşı karşıya kaldıklarını da gösterir. **Bu güçler, sınıf mücadelesinden ve bir türlü kontrol altına alınamayan değer yasasından başka bir şey değildir.**

İkincisi, bu planlar nasıl yapılır, yani politik kontrol hangi sınıfın elindedir? Belli ki işçi sınıfının elinde değildir. Bürokrasi tarafından, bürokrasinin çıkarı için yapılmaya çalışılan bir plan neden işçi sınıfının kazanımı olmaktadır? Bunu izah etmek pek kolay olmayacaktır. Bu iki nokta, bu planların bir kazanım olmadığını gösterir. Planın krizleri ortadan kaldırdığı düşünülmüştür. Ama bunun da doğru olmadığı, SSCB tarihi hakkında elde edilen bilgilerle anlaşılmıştır.[18] SSCB tarihi derin ekonomik krizlerle doludur.

Tam İstihdam

Bir diğer mitolojik kavram da **tam istihdamdır**: Bunun var

olup olmadığından önce ne anlama geldiğine bakmak gerekir. Ondan sonra varlığına veya yokluğuna bir anlam yüklemeye çalışıp, bir kazanım olup olmadığını ortaya çıkarmak gerekir.

İşsizliğin ortadan kaldırılma süreci, aynı zamanda sendikaların etkisinin kırılması, işçilerin bir üretim biriminden diğerine gitme ve iş değiştirme özgürlüğünün kaldırılması, pasaport sistemi, ücretlerin düşürülmesi, zorunlu çalışmanın ve hızlandırılmış sanayileşmenin baskısı altında yaşandı.

Bir yerde tam istihdamın bir kazanım olması için, işçi sınıfının ekonomik politik haklarını savunur durumda olması lazımdır. İşçi sınıfı bu tam istihdam sayesinde daha iyi durumda yaşamalı, ücretlerini yükseltebilmeli ve sınıf mücadelesinde avantajlı bir konumu savunabilmelidir, Yoksa tam istihdam kendi başına birçok anlama birden gelebilir. Rivayete göre faşizm döneminde Almanya'da da bir süre için işsizlik kalkmıştır, ama hiç kimsenin aklına bunu işçi sınıfının kazanımı olarak savunmak gelmez. Demokratik özgürlükler göz önüne alındığında, demagoji bir kenara bırakılır da gerçekte olanlar, yani pasaport sistemi, greve çıkanlara uygulanan sert cezalar, devlete karşı suçlara verilen cezaların ağırlığı vb. göz önüne alındığında, faşist Almanya'daki işçilerle SSCB'deki, özellikle Stalin zamanındaki, işçilerin durumu acaba ne açıdan farklıdır?

Acaba işsizlik gerçekten ortadan kaldırıldı mı?

Bunu henüz bilgiler açığa çıkmadığı için bilemiyoruz. Sadece Stalinist sanayileşme başlamadan önce işsizlik olduğunu biliyoruz (bkz. Kuroyima ve Filtzer). Eğer işsizlik kalkmış ise, işsizliği ortadan kaldıran karşı devrimin kurduğu rejimin bizzat kendisidir. Demek ki işsizlik kalkmış ise Ekim Devrimi'nin bir kazanımı olarak değil, yaygın ve **hızlandırılmış sanayileşmenin ve işçi sınıfının daha hızlı sömürülmesinin bir gereği olarak kalkmıştır.**

Özetle dejenere işçi devleti teorisinin 'Ekim Devrimi'nin kazanımları' dediği olguların sınıf muhtevalarına bakınca bambaşka bir dünya gözükmektedir. **Bu kazanımlar aslında yeni doğmakta olan egemen sınıfın kazanımlarıdır, işçi sınıfının de-**

ğil. Bu yüzden dejenere işçi devleti tezi yanlıştır. Ayrıca bu tez bürokrasinin egemen sınıf olma sürecinin ürünlerini sosyalizmin kazanımları olarak savunmaya çalıştığı için Stalinizm'den kopmayı da engellemektedir.

c. SSCB'de Ekim Devrimi'nden sonra 'yeni bir toplum'un ortaya çıktığını savunmak bizi şu sorunlarla karşı karşıya getirir:

I. Bu toplumun analizinin, sınıflarının ve sömürünün kapitalizmden ve sosyalizmden nasıl farklı olduğunu göstermek gerekir.

II. Daha da önemlisi, kapitalizmin yıkılması sırasında hangi çelişkilerin çözülmesi veya nitelik değiştirmesi ile kapitalizmin bağrından sosyalizm değil de, yeni bir toplum ortaya çıkmıştır? Bu bizi kapitalist üretim tarzı içinde, emek sermaye çelişkisi dışında belirleyici bir çelişki olduğu, hatta kapitalizmin yeniden tarifinin gerektiği noktasına getirir. Bunu yapmak için yola çıkanların ilk önce hesaplaşmak ve bizi yanlışlığına ikna etmek durumunda oldukları ise Marx'ın **Kapital** kitabındaki kapitalizm analizidir.

'Yeni toplum' iddiası politik ve teorik olarak savunulamaz. Çünkü komünizmin, kapitalizmden emek sermaye çelişkisinin çözülmesi ile geçilebilecek bir toplum biçimi olduğu teorisini ortadan kaldırır. Sosyalist teorinin meşruiyetini ortadan kaldırır.

Gerek dejenere işçi devleti, gerekse de yeni toplum teorilerinin temel yanlışı, yüzey biçimlerindeki benzerlik veya benzemezlik üzerinden hareket etmeleridir. Esas yapmaları gereken, yüzey biçimleri altında yatan ilişkilerin neler olduğunu bulmalarıdır. Devlet mülkiyetinde veya tam istihdamda olduğu gibi, aynı biçimler, farklı sınıf muhtevalarına sahip olabilirler.

Devlet Kapitalizmi Teorisi

Devlet kapitalizmi teorisi tüm diğer analizlerden esas olarak iki açıdan farklıdır: Birincisi, SSCB'yi kendi başına ayrı bir ekonomik politik birim olarak ele almaz, onu dünya ekonomisi ve global ekonomi politik içinde ele alır. İkinci olarak ise **anali-**

zinin merkezine doğrudan üreticilerin toplumdaki konumunu koyarak işe başlar. Analizin sonunda SSCB ve Doğu Avrupa'daki toplumlarda doğrudan üreticinin üretim araçları karşısındaki konumunun, kapitalist toplumdaki işçi sınıfından farklı olmadığı sonucuna ulaşır.

Doğrudan üreticilerin toplumun politik örgütlenmesindeki konumuna bakarak, işçi sınıfının bu toplumlarda ezilen ve yönetilen sınıf olduğu sonucuna ulaşır. Demek ki doğrudan üreticilerin ekonomik ve politik konumları açısından bu toplumlar kapitalist toplumlardan farksızdır.

Bürokrasi ise, işçi sınıfını politik olarak mülksüzleştirmiş ve üretim araçlarının mülkiyetine sahip olan devleti eline geçirmiş olduğu için fiilen üretim araçlarının sahibidir. Bu durumundan dolayı artı değerden pay alır, politik olarak da işçi sınıfına göre yönetici konumdadır. **Neticede bürokrasi egemen sınıftır ve sermaye ilişkisini taşır.**

Her türlü planlama çabalarına rağmen değer yasası SSCB ekonomisinde, özellikle de SSCB'nin dünya ekonomisindeki konumundan geçerek işler ve bu ekonominin dinamiklerini belirler. Her ne kadar SSCB içinde merkezci kumanda ekonomisi pazar ekonomisinin etkilerini kırmış, devlet mülkiyeti altındaki üretim birimleri arasındaki rekabeti sınırlamış ve şeklini değiştirmiş ise de dünya ekonomisindeki konumu SSCB'yi batılı kapitalistlere karşı askeri ve politik bir rekabete sokmuştur. İşte bu rekabetin dinamikleri, dünya ekonomisinde işlemekte olan değer yasasının etkilerinin SSCB içinde de kendini göstermesine yol açar. **Neticede, SSCB değer yasasının etkilerinden kurtulamaz.**

Şimdi devlet kapitalizmi teorisine yöneltilen eleştirilere gelelim. [19]

I- *SSCB'de ekonomiyi değer yasası değil, bürokratların kararı yönetiyor. Bürokrasi ise sermaye birikimi için üretim değil, tüketim dürtüsü ile üretimi planlıyor.*

Değer yasasının işleyip işlemediğine bakmak için önce SSCB'yi dünya ekonomisi içinde ele almak lazım. SSCB'nin dünya ekonomisinin bir parçası olduğunu kavrarsak, dünya eko-

nomisinin SSCB ekonomisi üzerindeki baskılarını ve bunların içerde alman ekonomik kararları nasıl etkilediğini düşünürsek, SSCB'de dünya ekonomisi dolayımı ile değer yasasının işlediğini görürüz. Buna askeri rekabet konusunda tekrar döneceğim.

Bu eleştirilere cevap verirken şu soru ile başlamak gerekir: Eğer ekonomiyi değer yasası değil de bürokrasinin kararları yönetiyorsa, bu kararların arkasındaki belirleyici yasalar nelerdir? Plan yapılırken bunun arkasındaki mantık, savunulan sınıf, kayırılan sınıf çıkarları nedir? Ernest Mandel, planlama **irrasyonel** de olabilir diyerek, planın belli yasalara tabi olmayabileceğini ima ediyor. Bu herşeyin tesadüfi, planların da tesadüfi ve keyfi olduğu anlamına gelir. Daha da ilginci, bürokrasiyi (Mandel'e göre sınıf bile değildir [20]) her şeye kadir duruma yükseltir.

SSCB'de bürokrasinin temel dürtüsünün tüketim olduğu iddiası ise konuya açıklık getirmez. Çünkü bürokrasinin tüketim bolluğu içinde yüzmediğini, SSCB'de gelişmiş bir tüketim malları sanayii olmadığını biliyoruz.

Ayrıca bu, bir sosyal formasyonun üretim değil, tüketim üzerine kurulması anlamına gelir. Kimin, neyi, neden, ne kadar tüketeceğinin ölçüsü de **subjektif** olduğu için, sosyal formasyonun maddi/nesnel yasaları ortadan kalkar. Bundan kurtulmanın tek yolu SSCB ekonomisinin tüm kapitalist ekonomiler gibi esas olarak değer yasası ile yönetildiğini ve planlar yapılırken de bürokrasinin sınıf çıkarlarının kayırıldığını, yani bu egemen sınıfın ekonomik ve politik iktidarının devamının belirleyici prensip olarak işlediğini kabul etmekten geçer.

Diğer taraftan, planlamanın zaten işlemediğini artık herkes biliyor. Öyleyse işlemeyen planların, değer yasasının işleyişini durduracağını da ummamak gerekir. **Aksine değer yasasının işleyişi ancak sosyalist planlama ile durdurulabileceği için, bizzat değer yasası bu bürokratik planları işlemez hale getirmiştir de denebilir.**

Planın irrasyonel olmasına gelince, bu tam bir mantıksızlıktır. Plan kavramı, tarifi gereği belli bir mantığa dayanmalıdır. Bu mantığın kapitalist olmadığını iddia etmeye devam ettiği için,

örneğin Mandel, planı hiç bir rasyonaliteye uyduramamaktadır. Bu yüzden de irrasyonel planların da olabileceği saçmalığından medet ummaktadır. İrrasyonel plan tesadüflere bağlanmış kargaşa demektir.

II- *SSCB'de iş gücü meta değildir* [21]

Meta, ürünün üreticisinin, kendi ürününün kullamm değerinden faydalanamayıp, bunu başka kullanım değerleri elde etmek için bir genel eş değerle değiştirmek üzere ürettiğinde ortaya çıkar. **Söz konusu ürün böylece meta olur.** Burada metanın fiyatının nasıl tespit edildiği henüz göz önüne alınmaz.

İşgücünün meta olması ise şu ön koşullara dayanır:

1- Doğrudan üretici üretim araçlarından yoksundur, yani kendi işgücünün kullanım değerinden faydalanamaz.

2- Geçim araçları elde etmek için kendi işgücünü kiraya verir ve geçici olarak bir genel eş değerle, para ile değiştirir. Bu para ile de geçim araçlarını elde eder.

Bu açıdan bakınca SSCB ve Doğu Avrupa ülkelerinde hem meta üretimi vardır, hem de işgücü metadır. SSCB'de meta üretimi olmadığı iddiası bir başka noktaya dayanmaktadır. *O da ürünlerin fiyatlarının piyasada değil, merkezi otorite tarafından (planla) tespit edildiğidir.* Bu itiraz iki açıdan yanlıştır:

Birincisi, metaların fiyatlarının nasıl tespit edildiği, metaların ekonomik varlığından sonra gelir. [22] Bazı metaların fiyatları **tekelci** ilişkiler içinde, bazılarının **rekabetçi** ilişkiler içinde,, bazı metaların fiyatları ise devlet tarafından politik kaygılarla tespit edilebilir. Bu yüzden bir **yüzey biçimi** olan fiyatın nasıl oluştuğu, o ürünün meta olup olmamasından farklı bir analiz düzeyine aittir.

İkincisi, planlar hemen hemen hiç işlemediği için emek pazarı, herşeye rağmen bir şekilde yaşamaya devam etmiştir: Tabanda, üretim birimlerinin yöneticileri arasında vasıflı işçi tutmak için rekabet vardır. Fabrika yöneticileri, vasıflı işçileri kendilerine çekmek için çıplak ücret dışındaki kazanımları, ev, bono, yakıt desteği, ekstra tüketim malı, tatil olanağı vb. ile arttır-

maya çalışırlar. Böylece ücret belirlenmesinde yine de herşeye rağmen bir emek pazarı vardır ve işlemektedir. Bu yüzden nereden bakılırsa bakılsın işgücü SSCB ve Doğu Avrupa'da bir metadır.

III- *Planlama ekonomik birimlerin bağımsızlığını kaldırdı. Meta dolaşımını durdurdu. Böylece krizleri de ortadan kaldırdı.*

Bunun gerçeklerle bağdaşmadığına yukarıda değindik. [23] SSCB ekonomisi kapitalist ekonomilerde olduğu gibi devrevi krizler yaşamıştır. Üretim devrevi olarak azalmış ve artmıştır. En sonuncu büyük krize girdiği zaman, bu kriz kapitalizmin dünya çapındaki genel krizi ile çakışmıştır.

IV- *Askeri rekabetin SSCB ile dünya ekonomisi arasındaki bağı kurduğu yanlıştır. Bu yolla değer yasasının ekonominin içine transfer olduğunun hiç bir işareti yoktur .*[24]

Devlet kapitalizmi literatürü, SSCB yönetici sınıfının kendine Batı Avrupa'daki üretkenlik oranlarını ölçü aldığı ve bunlara yetişmek için sürekli tedbirler aldığı yolunda örneklerle doludur. Hatta SSCB egemen sınıfından yapılan bir sürü alıntı ile bu iddia desteklenebilir (örneğin bkz. Aganbegyan, **The Challenge of Prestroika**).

Ama eleştiriciler bunları bildikleri için, eleştirilerini çeşitli şekillerde formüle ederler:

i- *Eğer bu rekabet varsa, neden daha düşük verimli olan fabrikalar iflas etmiyor?*

Bunun iki cevabı var. Birincisi, silah çok özgün bir mal olduğu için devlet bu sanayiyi yaşaması için desteklemek zorundadır. Bu sadece SSCB'de gözlenen bir durum değildir. Türkiye'den tutun, ABD'ye kadar çeşitli kapitalist devletler silah sanayisini destekler.

Diğer taraftan SSCB ile Batılı kapitalistler arasındaki askeri rekabette tek tek üretim birimleri önemli değildir, çünkü SSCB üretim birimleri dünya pazarında Batılı silah üreticileri ile bire bir rekabet etmezler. SSCB'deki askeri-sınai komplex bir bütün olarak dünya piyasasında rekabet etmeye çalışır. Bunun için de

devletin tüm olanaklarını kullanır.

ii- *SSCB'de silahlar değişim değerine sahip değildir, halbuki kapitalizmde değişim değerine sahip olmayan mallar üretilmez.*

Kapitalist üretim tarzında, özellikle devletin değişim değerine göre üretmediği birçok mal vardır. Çoğu zaman silah da bunlardan biridir. Sağlık hizmetleri, bazen elektrik vb. de bu şekilde tek tek değişim değerleri olarak değil, esas olarak sermayenin yeniden üretim sürecinde yaratacakları olumlu ekonomik politik etkiden dolayı üretilirler.

Üstelik birçok kapitalist ülkede, özellikle az gelişmiş ülkelerde devlet, iç pazarı dünya ekonomisinden gelen etkilere karşı korur ve bu arada rekabet etme gücünde olmayan işletmeleri yaşatır (örneğin ithal ikameciliği ve korumacılık). Bu da gösterir ki kapitalist devletler her zaman, değer yasasının yıkıcı etkilerine karşı burjuva sınıfın ya ulusal ya da işlevsel (sınai, ticari vb.) fraksiyonlarını korumuşlardır.

Askeri rekabetin yeri SSCB açısından özellikle önemlidir. Bu sayede kendi kontrolündeki artı değer kaynaklarını, hammadde ve enerji kaynaklarını dünya ekonomisindeki diğer kapitalistlerden korur. SSCB ile ekonomik entegrasyon içinde olan bağımlı devlet kapitalisti ülkeler (Doğu Avrupa) vardır ve bunların dış ekonomik saldırılara karşı kapalı tutulması gerekir. Ve nihayet üçüncü dünyadaki nüfuz alanlarının korunması için stratejik/askeri dengelerin korunması gerekir. SSCB, bu ülkelere mal ihraç eder, fabrika kurar, borç verir, hammadde alır vb.

VI- *Bürokrasi sınıf değildir.*

i- Ernest Mandel'e ve diğer dejenere işçi devleti savunucularına göre *bürokrasi işçi sınıfının parçasıdır, onun içinden çıkmıştır, hem burjuvaziyi mülksüzleştirmiştir, hem de işçi sınıfını sömürmektedir. Ama Ekim Devrimi'nin kazanımlarını, devlet mülkiyeti, planlama vb.'ni korumaktadır, bu yüzden egemen sınıf olarak ele alınamaz, işçi sınıfından ve burjuvaziden de bağımsızdır.*

Bürokrasinin işçi sınıfı içinden çıktığı 1930'lardan sonrası i-

çin doğru değildir. Birincisi, terfi ve bürokrasiye yükselme işçi kıtlığı etkisi ile durdurulmuş ve artık bürokrasinin çocuklarının bu alanda kalmasına karar verilmiştir (bkz. Kuromiya, Filtzer). İkincisi, 1930 krizinden sonra tüm burjuva uzmanlar ve eski bürokratlar geri çağırılmıştır (ibid.). Üçüncüsü, zaten bürokrasinin kendi içinden geldiğine dair birçok istatistik vardır (bkz. Cliff, Voslensky) Dördüncüsü, Ekim Devrimi kazanımlarının neler olduğuna ve Stalinist dönemde yeni sınıfın doğuşunun nasıl işaretleri olduğuna yukarda değindik.

Bürokrasinin bir sınıf olmadığını savunanlar ve SSCB'yi bir işçi devleti olarak görenler, Batı Avrupa'lı emperyalistlere karşı korumadığı için devlet kapitalizmi tezini eleştirirler. Burada garip bir mantık işler: Bürokrasinin işçi sınıfını sömürmesi, sendika bürokratlarının, sosyal demokratların ihanetine benzetilir. Ve madem sosyal demokratları faşizme ve muhafazakarlara karşı destekliyoruz, bürokrasiyi Batılı kapitalistlere karşı savunmak gerekir denir (Mandel, **International Socialism**, sayı 49, s. 59).

Bu tümü ile yanlış ve talihsiz bir analizdir. Birincisi, sosyal demokratlar işçi sınıfını bizzat sömürmüyorlar, burjuvazi ile **uzlaşarak** onun sömürmesine alet oluyorlar ve buna karşılık ekonomik ve politik kazanç sağlıyorlar. Bürokrasi ise üretim araçlarını ve devletin kontrolünü bizzat elinde bulundurduğu için işçi sınıfını bizzat sömürüyor ve yönetiyor. Ne ekonomik, ne de politik iktidarını kimse ile paylaşmıyor. [25] Emperyalizme karşı desteklemeye gelince, bu, söz konusu bürokratik egemen sınıfın emperyalizmle olan özgül çelişkisine göre (eğer varsa!) karar verilmesi gereken bir sorundur. Yoksa ne anlama geldiği belirsiz bir 'ilericilik', 'ileri olma' kategorisine göre değil.

ii- *Bürokrasinin geliri sabittir, ondan dolayı sınıf değildir.*

Bu iki nedenle yanlış bir eleştiridir. Birincisi, gelirinin sabit veya değişken olması ile bir egemen sınıfın nesnel varlığı arasında mantıki bir ilişki yoktur. İkincisi, maaşı sabit demek, geliri sabit demek değildir. Malların fiyatları ve miktarları, hatta kalitesi değiştiği müddetçe gelir de değişir. Bu anlamda bürokrasinin gelirinin sabit olduğunun gösterilmesi mümkün değildir.

iii- *Bürokrasi artığın çoğunu almıyor; bu yüzden sınıf değildir.*

Bu da bir nicelik sorunudur. Bir sömürücü grup artığın ne kadarını alınca sınıf olur vb. gibi başka anlamsız sorulara yol açar. Sınıf tarifi içinde artığın şu kadarını almak gerekir diye bir niceliksel tespit yoktur.

iv- *Artığı sömürmek kapitalizm anlamına gelmez, bu önceki toplumlarda da vardır. Bu yüzden sırf buna dayanılarak SSCB'ye kapitalist denemez.*

Birincisi, bir toplum artığın sömürülmesinden önce, bu artığın nasıl üretildiği ile diğerinden ayrılır. Kapitalist üretim tarzında kendine özgü emek kontrol sistemleri vardır, bunların temelinde artık değer üretilir ve sömürülür. Bunlar işçi sınıfı, fabrika sistemleri, ücret sistemi, işgücünün meta olması vb.'dir ve hepsi de SSCB'de vardır. Bu yüzden SSCB'deki emek sömürme sistemi kapitalist sistemden farksızdır diyoruz. SSCB'de üretilen ve el konulan artık, kapitalist bir süreç içinde üretilmekte ve el değiştirmektedir. Bu yüzden SSCB kapitalist bir toplumdur.

v- *Bürokrasinin üretim araçlarının özel mülkiyetine sahip olmadığı, bundan dolayı da sınıf olmadığı ileri sürülmektedir.*

Burada iki kavram açıklanmadan bu soruya cevap verilemez. Birincisi mülkiyetin tanımına ilişkindir. Hegel, mülkiyeti dıştalama kavramı ile birlikte ele alır. Mülkiyet bir kişi veya grubun, bir nesnenin kullanımından diğerlerini dıştalama olanağı ve hakkı demektir ve önce fiiliyatta gerçekleşir. Yazılı hukukta değil. Roma hukukuna göre mülkiyet bir nesneyi kullanma, bulundurma ve yok etme hakkıdır.

SSCB devleti üretim araçlarının mülkiyetine sahiptir. İşçi sınıfı ise değil. Buradan hemen devletin nasıl işlediğine geçmek gerekir. Yani, devlet insan değil de bir örgütlenme olduğuna göre, bu mülkiyet de doğrudan bu devleti oluşturanların elinde demektir. Bu insanların kararları, üretim araçlarının şöyle veya böyle kullanılmasına, nasıl kullanılacağına ve gerekirse yok edilip edilmeyeceğine ilişkindir. Voslensky özellikle bu sonuncusu üzerinde durur ve şu örneği verir: Savaşta geri çekilirken bir

köprünün uçurulmasına kim (hangi kurum) karar veriyordu. İşte mülkiyetin de sahibi budur.

Diğer açıklanması gereken de özel mülkiyetin alabileceği biçimlere ilişkindir. Özel mülkiyet en az iki şekilde bulunabilir. **Bireysel** ve **kolektif**. Proletarya devletinin üretim araçları üzerindeki mülkiyeti proleter sınıfının mülkiyetidir ve bir kolektif özel mülkiyet olacaktır. Bu mülkiyet, diğer sınıf ve zümrelerin haklarını dıştalar. Ama diğer sınıf ve zümreler de proleterleştiği oranda yaygınlaşır, genişler ve giderek ortadan kalkar. Grup mülkiyetine veya kolektif özel mülkiyete hem tarihten, hem de Batı kapitalizminden bir dizi örnek vermek mümkündür. Tarihte kilise topraklarının, Osmanlı tımar sistemi içinde kalan toprakların mülkiyeti, günümüzde kooperatif mülkiyeti, devlet işletmelerinin mülkiyeti vb. Hatta anonim şirketler dahi kolektif özel mülkiyet içine sokulabilirler. Bireysel ve kolektif özel mülkiyet arasında mutlaka ayırım yapmak gerekir, aksi takdirde **Kapital** III. ciltte kredinin rolü bölümündeki 'özel mülkiyetin kontrolü olmadan özel üretim' veya 'kapitalist üretim tarzının kapitalist üretim tarzı içinde ortadan kalkması' şeklindeki formülasyonlar anlaşılamaz.

Bu kısmı şöyle bitirmek istiyorum. **SSCB'de sömürü vardır.** Bunda hemen herkes anlaşıyor. **İşçi sınıfı da vardır.** Öyleyse bu toplumun gerçek 'efendisi' kimdir? Yani bu sömürü nasıl gerçekleşiyor? Yönetici sınıf kimdir? Yok mudur? **Eğer yoksa bu devlet halkın devleti midir?** Bu sorulara devrimci Marksist ve tutarlı cevaplar vermek için devlet kapitalizmi tezini kullanmaktan başka çıkar yol yoktur.

Bugün devlet kapitalizmi teorisi dışında SSCB ve Doğu Avrupa'da olanları izah etmek olanaksızdır. Aksi durumda içinden çıkılmaz çelişkiler ve anlamsızlıklar yumağına girilir. SSCB'de planlamanın irrasyonel olduğu savunulur. [26] Ekonomiyi de bürokrasinin iradesinin yönettiği sonucuna ulaşılır. Bu iradenin maddi temeli nedir? Buna cevap bulmak ise mümkün değildir.

Ekim Devrimi'nin kazanımları olarak ileri sürülenlerin tümü safsatadır. Ekim Devrimi'nin tabii ki kazanımları vardır. En bü-

yük kazanımı politik ve tarihseldir. İşçi sınıfının nasıl iktidar olabilecek bir sınıf olduğunu açıkça göstermiştir. İkincisi, bu sınıf, devrimin hemen ardından burjuva demokrasisini fersah fersah aşan bir bir demokrasiyi kurmayı, kısa bir zaman için de olsa başarmıştır. Ama bunların hepsi, bizzat yukarda kazanımlar diye ileri sürülenler olurken ortadan kalkmıştır. Demek ki devlet kapitalizmine yukardaki kazanımlar teorisi ile karşı çıkmak, bugün Stalinizmin utangaç bir savunuculuğundan öte gidemez ve bu gelenekle tümden bir kopuşu engeller. Tek devrimci alternatif ise devlet kapitalizmi tezidir.

Haziran 1991

DİPNOTLAR

1- Tony Cliff'in Marksist devlet kapitalizmi teorisi ilk olarak 1948 yılında **The Nature of Stalinist Russia** (Stalinist Rusya'nın Doğası) adı altında yayınlandı. 1990 yılında Türkçe'ye çevrildi ve **Metis Yayınları**'ndan çıktı. Yazımın bundan sonraki kısmında devlet kapitalizmi üzerine detaylı bilgi vermeyeceğim. Bu bilgiler kitabın içinde var. Ben bu teoriye yöneltilen eleştiriler üzerinde duracağım. Bunu da ileri sürülen eleştirilerin temel mantıkları üzerinde yoğunlaşarak ve bunlara karşı aynı zeminde cevap vermeye çalışarak yapacağım.

2- Rus Devrimi tüm Avrupa'nın sosyal ve politik bir kriz yaşadığı ve devrimci kabarışların belli başlı kapitalist ülkeleri (Almanya 1918-1923, İngiltere 1919, İtalya 1920) sarstığı bir dönemde başladı.

3- Devrim olduğu takdirde yanlışlığı veya doğruluğu veya suniliği herhangi bir tartışma konusu olamaz, tabii eğer Marksist isek. Aksi taktirde, devrimi bir

avuç aktivistin yaptığı bir olay olarak görürsek, niye yaptıklarını, öyle değil de başka bir şekilde yaptıklarını tartışabiliriz. Bir sosyalist partinin devrim olurken aldığı politik kararların tabii ki devrimin sonucu üzerinde son derece büyük etkisi vardır. Ama devrim her türlü bireysel veya kurumsal iradeden bağımsız olarak başlar, toplumsal krizin bir anı olarak yaşanır.

4- Sınıf şekillenmesi kavramını sık sık kullanacağım. Bu kavram proletaryanın, burjuva sınıfı ile mücadelesi sırasında ve ekonomik gelişmelere de paralel olarak durmadan değiştiğini ifade etmek için kullanılır. Bu kavram proletaryanın, hem ekonomik ve coğrafi özellikleri, hem de sosyo politik özellikleri açısından sürekli bir akışkanlık içinde olduğunu tespit etmeye yarar. Sınıf şekillenmesi sürecinin iki yanı vardır: Nesnel ve öznel. Nesnel yan proletaryanın sayısı, sanayiler arası dağılımı, yoğunluğu, coğrafi yerleşimi vb. gibi yapısal özelliklerine ilişkindir. Öznel yan ise proletaryanın diğer sınıflar karşısında kolektif davranma özelliklerine aittir. Nesnel yan bu özelliklerin kurumlarını, bilinç şekillerini ve açığa vurduğu diğer biçimleri kapsar. Proletarya ve kapitalist sınıf arasındaki sınıf mücadelesi her iki sınıfı da etkiler ve bu sınıfların karşılıklı koşullandırılan bir şekillenme ve şekilsizleşme süreçleri olarak sürer.

5- Bu konuda etraflı bilgi için bakınız H. Kuromiya, **Stalin's Industrial Revolution, Politics and Workers, 1928-1932,** Cambridge 1990 ve D. Filtzer, **Soviet Workers and Stalinist Industrialization,** Pluto1986.

6- Lenin de dahil olmak üzere Bolşeviklerin belki de en önemli hatalarından biri teknolojiye karşı alabildiğince iyimser bakmaları idi. Teknolojiye adeta tarafsız, sınıflar üstü bir nitelik atfediyorlardı. Taylorizmin SSCB'ye sokulması böyle bir yanılgının sonucudur sanırım. Taylorizm ve sonra Fordizm, kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki sınıf mücadelesi sırasında, bunun bir ürünü olarak ortaya çıktı. Kapitalist sınıf Taylorist tekniklere, işçi sınıfının iş süreci üzerindeki kontrolünün son kalan kırıntılarını da almak için başvurdu. Böylece işçiler makinalara daha kolay tabi kılınıyor ve üretkenlik arttırılıyordu.

İşçi sınıfı buna hem Amerika'da, hem de Avrupa'da direndi. Sendikaların güçlü olduğu yerlerde, Taylorizm fabrikada tutunamadı. Ciddi olarak ancak büro işlerinde uygulanabildi. İşçilerin iş sürecindeki kontrollerini yıkmak üzere geliştirilmiş bir teknikle sosyalizmin inşa edilemeyeceği çok açık olmalıydı. Nitekim SSCB'de işçilerin güçlerinin ilk önce kırıldığı yer fabrika olmuştur. Tüm terör ve baskı önce bunu başarmak için harekete geçirildi. Bu başarıldıktan sonra gerisi çorap söküğü gibi gitti. Çünkü bunun başarılması, işçi sınıfının atomize ol-

masından başka bir anlama gelmiyordu.

7- Bu tezin kaynağı bizzat Troçki'nin kendisidir. İlk ortaya atıldığı sırada Stalinizmin sosyalizm olduğu mitolojisinin yıkılmasında en büyük rolü oynamış ve o zaman tek Marksist çizgiyi oluşturmuştur. Fakat zaman ilerledikçe bu teorinin yetersizliği açıkça ortaya çıkmıştır. Bugün ise bu teori sadece yarı yolda kalmışlığın bir ifadesidir. Fakat herşeye rağmen, devlet kapitalizmi teorisi de varlığını ve başarısını Troçki'nin dejenere işçi devleti teorisine ve bunun açtığı yoldan sonuna kadar ilerleyebilmesine borçludur. Dejenere işçi devleti teorisi için bkz. Troçki, **İhanete Uğrayan Devrim.**

8- Bu kavramın kullanılışı dejenere işçi devleti tezinin bir başka zayıflığıdır. Termidor, politik karşı devrim anlamında kullanılıyor. Karşı devrim, devrimle iktidardan kovulmuş bir sınıfın iktidarı tekrar ele geçirmesi ve sosyal ilişkileri restore etmesi anlamına gelir. Karşı devrim sosyo ekonomik ilişkilerde de bir sürekliliği varsayar. İşte bu yüzden mümkün olabilir.

Termidor ise, tümü ile bir başka anlama sahiptir. Bu, devrimle kurulmuş bir düzenin stabilizasyonu olarak literatüre girer. Burjuva devrimin arkasından, radikal küçük burjuvazinin ve alt sınıfların taleplerinin devrimi daha da ileriye götürmeye çalışması, yani burjuva muhtevayı aşmaya çalışmasına karşılık burjuvazinin bir tepkisini ifade eder Termidor. Bu anlamda bir geri dönüş demek değildir. Termidor, devrimden sonra iktidara gelmiş sınıfın, iktidarını istikrara kavuşturmak ve statükoyu kurmak için çabalarken ortaya çıkarmış olduğu bir durumdur. Termidor, burjuva sınıfının diktatörlüğü temelinde reformistleri tasfiye eder, muhafazakarları iktidara getirir. Bu örnek Rusya için geçerli ise, Stalin, proletarya iktidarını pekiştirmiş bir lider olarak ortaya çıkar, ki bunun saçmalığı da gün gibi aşikardır.

9- İkinci eleştiri tabii ki devlet teorisi açısından olmalıdır. dejenere işçi devleti tezi, işçi devleti teorisini anlamaktaki başarısızlığın bir ürünüdür. Bu tezde devlet, sınıf ilişkileri ve proletarya diktatörlüğünün anlamı tümü ile yanlış ele alınmaktadır. Burada bu konuda etraflı bir tartışma yürütmeye yerimiz elvermiyor. Ama göreceğiz ki sosyalizmin kazanımları kavramı üretilirken yapılan yanlışla, devlet teorisi açısından yapılan yanlış aynıdır. Soruna işçi sınıfının iktidar olma biçimi, bunun maddi ekonomik zorunlu ön şartları açısından yaklaşılmamaktadır.

10- 1918'de Sovyet Kongresi 5 defa toplandı. 1919-1922 arasında yılda bir kez toplandı. Diğer cumhuriyetlerin katılmasından sonra SSCB oluştu. SSCB

Sovyet Kongresi ilk olarak 1922'de toplandı. Sonra 1924 Ocak'ında toplandı. Üçüncüsü 1925 Mayıs'ında toplandı. Ondan sonra 1931'e kadar her iki yılda bir toplandı. 7. Kongre ise 1935'de toplandı. Görüldüğü gibi SSCB'de ekonominin ve sanayinin şekli değişirken, en fırtınalı kararlar alınırken Sovyet Kongresi 1931-35 arası toplanmadı (Tony Cliff, **Devlet Kapitalizmi**, s. 106-107).

11- Taylorizm, SSCB'de Taylorizmin uygulanması ve etkileri için bazı kaynaklar: Bailes Kendal (1977), **Alexei Gastev and the Soviet Controversy over Taylorism (1918-1924), Soviet Studies No.3** (s. 379-394); Sochor Zenovia A. (1981), **Soviet Studies re visited, Soviet Studies No. 2** (s. 246-264); Reinhart Kossler and Mammo Muchie (1990), **American Dreams and Soviet realities: Socialism and Taylorism, a Reply to Chris Nyland, Capital and Class No. 40** (s. 61-89); Donald Filtzer (1986), **Soviet Workers and Stalinist Industrialization Formation of Modern Soviet Production Relations: 1928-1941,** Pluto Press.; Hiroaki Kuroyima (1990), **Stalin's Industrial Revolution: Politics and Workers, 1929-1932,** Cambridge University Press.

12- Merkezi İş Enstitüsü Başkanı Gastev, Sovyetler Birliği'nde Taylorizmi savunanların içinde en etkili olanlardandı. Bu adam yaşlı işçilere şiddetle saldırıyordu. Yaşlı işçiler, üretimi hızlandırmaya çalışan işçileri grev kırıcılar ve hainler olarak görüyor ve onlara saldırıyorlardı (**Pravda**, 19 Ağustos 1929, Kuroyima, s. 102). Yeni üretim sistemlerinin işyerine sokulabilmesi için Gastev'e göre bu işçilerin iş geleneğinin kırılması gerekiyordu (Kuromiya, s. 103). Bunun kapitalist üretim ilişkileri altında oluşmuş iş kültürünün, işçi sınıfının kendisini koruma iç güdüsünün bir ürünü olduğunu kabul etmek lazım. Bunun hala bir direniş aracı olarak işlemesinin temelinde, işçilerin iktidardan uzaklaştırılmış olması yatmaktadır. Aksi taktirde bu iş ahlakı, kolektif davranmanın ve karar vermenin, demokrasinin ve proletarya diktatörlüğünün bürokrasiye karşı korunmasının aracı olarak işleyecekti.

13- Terfilerin durmasına ve bürokrasinin personel ihtiyacının üniversitelerden ve bürokrasinin saflarından sağlanmasına karar verildikten sonra, tabandan gelmesi muhtemel tepkilere karşı, Kaganoviç 9. Komsomol Kongresi'nde 'bunlar da bizim insanlarımızdır, yabancı unsurlar değildir' diyerek güven vermeye çalışmak zorunda kalıyordu (Kuromiya, s. 279). Aynı anda işçilerin işyerlerinden ayrılarak siyasi çalışmaya, parti görevlerine katılması veya siyasi kampanyalar için harekete geçirilmesi yasaklandı (26 Mart 1931 tarihli hükümet kararı, aktaran Kuromiya, s. 279).

14- Vasenka Gazetesi, Mayıs 1931: "Mühendis, üretimin yöneticisi ve lideri olmalıdır", "Sovyet mühendislerinin çalışması için doğal koşulları garanti etmek gerekir", Kuromiya, s. 273.

15- Ernest Mandel (1990), A theory which has not withstood the test of facts, **International Socialism**, sayı 49 ,s. 54.

16- Diğer taraftan devlet mülkiyeti kendi başına sosyalizmle ilişkilendirilemez. Devlet mülkiyetine, grup mülkiyetinin bir biçimi, yani özel mülkiyetin bireysel olmayan biçimi olarak, tarihte sık sık rastlanır. Bu, kapitalist mülkiyetle çelişmez. Kilise mülkiyeti veya toprağın devlet mülkiyeti altında olup toprak kapitalistine kiraya verilmesi halinde veya devlet işletmelerinde olduğu gibi vb.

17- SSCB'de plan olduğu, aslında bir mitolojidir (bkz. Voslensky, M., (1980) **Nomenklatura, Anatomy of Soviet Ruling Class**, s. 124-129). Planlar asla hedeflerine ulaşmadığı gibi, her zaman gerçeklere uymayacak şekilde hazırlanmış olmakla da suçlanırlar, hatta Mandel bunların irrasyonal olduğunu bile söyler (**International Socialism**, sayı 49, s. 46). Filtzer, planların yapılış itibariyle asla hedeflerine ulaşmayacağını anlatır. Zaman zaman tek tek projelerin genel boyutu, sınırları bilinmeden başlanır ve politik kaygularla hedeflerden sapılır (Filtzer, s.35-43).

18- 1928-33, 1945-48 krizleri konumuz açısından özellikle önemlidir. Bkz. Mandel (**IS**, sayı 49). Filtzer ve Kuroyima'da da krizler hakkında yaygın bilgi vardır. Ayrıca bkz. M. Gorbaçov (1988), **Perestroika**; Abel Aganbegyan (1988), **The Challenge of Perestroika** (s. 2-5); devrevi dalgalanmalar için Chris Harman (1990), **Critism which does not withstand of the test of logic (International Socialism**, sayı 49).

19- Burada esas olarak Mandel'in **International Socialism** sayı 49 'daki makalesi temel alınmıştır.

20- Üretim araçları karşısındaki durumu, üretim sürecindeki yeri, toplumsal işbölümünde işgal ettiği konum açısından işçi sınıfından farklı olan ve bu yüzden de artı değerden pay alan bu zümre, tüm sınıf tariflerine uymasına rağmen neden sınıf değildir? Bu, bürokrasinin sınıf olmayacağı gibi dogmatik bir varsayımdan kaynaklanır. Bu, bireysel mülkiyete dayalı serbest pazar ekonomilerinde, burjuva sınıfının yanısıra varolan bürokrasi için ileri sürülmüş bir tezdir. Bu tez egemen sınıf ile devlet personelinin farklılığını tespit eder. Aynı şekilde işçilerden ayrı olarak var olan sendika bürokrasisinden de bahsedilebilir. Ama bunların hiç biri bürokrasinin sınıf olmayacağını göstermez. Yukarda işaret etti-

ğimiz gibi SSCB'de bürokrasinin konumu tümü ile sınıf tarifine uymaktadır.

21- İşgücünün meta olmaktan çıktığı varsayılan dönem aslında 1930'lu yıllardır. Yani Stalinist rejimin veya başka bir deyişle devlet kapitalizminin kurulduğu dönem. Bu yıllardan önce SSCB'de bir emek pazarının olduğuna dair Kuroyama ve Filtzer'de bol bol malzeme vardır. Özellikle Filtzer emek pazarının dağıtılması üzerinde uzun uzun durur.

22- Bir diğer yanılgı da, küçük meta üretiminin mutlaka kapitalizmin temelini oluşturmak zorunda olmasıdır. Küçük meta üretimi kapitalizmin ilk doğuşu sırasında, onun ön koşulu olarak ortaya çıkar. Bunun sonucu, milyonlarca bireysel üretici ve bireysel kapitalistin, buna bağlı olarak da piyasanın anarşik bir mal değişimi ve değerlenme sürecini yaşamasıdır. Ama kapitalizmin daha sonraki aşamalarında, bunun bir dünya sistemi haline gelmesinden sonra görülmüştür ki, kapitalizme geç girenler için bireysel mülkiyet, sermayenin alabileceği tek biçim değildir. Devlet mülkiyeti buralarda ağırlıklı olarak bu işlevi üstlenmiştir. Bu yüzden serbest piyasa ekonomisinin buralarda gelişemediği, klasik iktisatçılar arasında sık sık ileri sürülür. Bakınız liberalizmin ithal ikamesine yönelttiği eleştiriler vb. Devlet mülkiyetinin önemi için bakınız Japonya, Türkiye, Kore vb.

23- Belki burada krizlerin temel sebeplerine ve Mandel'in tüketilemeyen mal fazlasına ve yönetim bozukluğuna ısrarla israf demesine değinmek gerekir. Mandel bu durumu tespit etmekle birlikte, aynı israfın Batı'da da olduğunu görmezden geliyor ve bunu SSCB'ye ait bir özellik olarak, bununla da SSCB'de ilişkilerin kapitalist olmadığını göstermek istiyor. Ne yazık ki ideal bir kapitalist sistem düşleyip, bunu savunmaktan öte gidemiyor.

24- Mandel burada ideal bir serbest rekabet ortamı düşlüyor ve bunun SSCB'de olmadığım görüp, burası kapitalist değildir diyor. Bu konuda yeterli bir cevap için bakınız, C. Harman, **International Socialism**, sayı 49.

25- Buna herhalde bir de bürokrasinin iktidar oluş sürecinin ne kadar kanlı ve baskıcı olduğunu hatırlatmayı eklemek gerekiyor.

26- Voslensky, SSCB'de mülkiyetin politik güç olduğunu söylüyor. Bu, Nietzsche'den Foucault'a, insanın temel dürtüsünün iktidar hırsı olduğunu söyleyen politik akımla çakışıyor. Mandel'in tüketim dürtüsü bu yaklaşımla tehlikeli bir paralellik taşıyor.

CHRIS HARMAN

DOĞU'DA FIRTINA KOPTU

1917-18'de üç büyük imparatorluk dört yıllık toptan savaşın yükü altında çöktüğünden bu yana; Elbe nehrinin doğusunda 1989'un son döneminde yaşananlara benzer bir politik kargaşaya tanık olmadık. Polonya, Macaristan, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Bulgaristan ve Romanya'yı yaklaşık 45 yıldır yöneten tek partili politik yapılar ekonomik kriz ve halk hareketinin baskısı altında yıkıldı. Bu ülkelerin dev komşusu SSCB'nin de akıbetinin aynı olup olmayacağı sorusunu kimse sormadan geçemiyor. İktidardaki parti; ekonomik kriz, temel gıda maddeleri kıtlığı, ulusal azınlıklar içindeki ayrılıkçı hareketler ve 1920'lerden bu yana yaşanan en büyük grevlerle yüzyüze kalıyor ve giderek daha çok felç oluyor.

Olaylar hem Doğu hem de Batı'da hemen hemen tüm politik analizlere meydan okudu. Soğuk Savaş stratejistleri, "totalitarizmle" hesaplaşmayı savunan anti-komünist ideologlar, "sosyalist üçüncü dünyanın" Batılı tapınıcıları ve yeni "Gorbi" hayranlarının hepsi referans noktalarının yok olduğunu gördüler.

Durum Batı sağı için kafa karıştırıcı. Liderlerinin, artık "sosyalist" olmadıklarında ısrar ettiği ülkelere yöneltilmiş Avrupa füzelerinin varlığını aklamaları zor da olsa, durumu idare ediyorlar. Doğu'daki altüst oluşun, baştan beri "sosyalizmin" bir sistem olarak işlemeyeceği ve "serbest pazar kapitalizminin" üstünlüğü konusunda söylediklerini doğruladığını iddia ediyorlar. ABD hükümetinin akademik akıl hocaları "tarihin sonu" üstüne kitaplar yazarken, popüler basın "komünizmin sonunu" ilan ediyor. Hatta Doğu Avrupa'daki yeni düzenin, liberal demokrasiden ziyade koyu ulusal çelişkiler, popülist demogoji ve iki savaş arası yıllarda yaşandığı türden bir çeşit sağcı totalitarizmle damgalanacağından kaygılanan yorumcular bile sosyalist terimlerle konuşanlar için gelecek görmüyorlar. Doğu Bloku devletlerinin krizi, "sosyalizmin krizi" ve "Marksizmin krizi" haline geliyor.

Ne yazık ki solun büyük çoğunluğu, bu meydan okuyuş karşısında savunmasız durumda. Bunlar Doğu Bloku devletlerini "sosyalist", "kapitalizm sonrası", "deforme olmuş" veya "dejenere olmuş işçi devletleri" veya daha da yakın zamanlarda (başka tür-

lü bir sosyalizm düşüncesinin umutsuzca ütopik olduğunu imâ ederek) "reel sosyalizm" diye isimlendirdiler ve şu ya da bu biçimde sosyalist olarak tanımladılar. Ancak şimdi bu ülkelerde kitleler "sosyalizmi" temsil eden partileri terkediyorlar ve eski iktidar partilerinin liderleri, yalnızca kapitalizmin ekonomik gelişmeye izin vereceğini savunuyorlar.

Ocak 1990'da Doğu Almanya Ekonomi Bakanı Christa Luft'un yorumu tipiktir. Luft daha önce yaptığı "kapitalizmle merkezi planlama arasında ortak bir yol bulma" vurgusunu bir yana atarak ve sosyalist piyasa ekonomisine hiç bir atıfta bulunmadan, Doğu Almanya'nın "etkin bir piyasa ekonomisine geçmeye" hazır olduğunu söyledi.[1] Eski Sovyet Politbüro üyesi Boris Yeltsin ise şunları söylüyordu:

> "Ben partiye katıldığım zaman ideolojik dogmalara sorgusuz sualsiz inanıyordum. Komünizmin tek yol olduğunu düşünüyordum. Şimdi tüm bu "izm"lerin önemli olmadığını hissediyorum... Üretim araçlarının ve toprağın özel mülkiyetini destekliyorum. Yeni bir model gerekiyor - muhtemelen bazı sosyalist etkileri içeren - sosyalizmin olumlu yanlarıyla Batı demokrasisinin başarılarını birleştirecek bir model. Bunlar sonbaharda ABD'yi ziyaret ettiğimde gözlediklerim.[2]

Kurumsallaşmış Batı solu, "deneyim, sosyalizmin kapitalizmden kapitalizme bir geçiş dönemi olduğunu gösteriyor" söylemi karşısında aciz durumda. Bu özellikle de Batılı Avrupa Komünistleri için geçerli. İtalya'da Batılı komünist partilerinin en büyüğü adını değiştirdi. Britanya Komünist Partisi üyesi tarihçi Eric Hobsbawm, 'bütün bir dünya komünizmi projesi çıkmaz bir sokak mıydı?' sorusunu "evet" diye yanıtlıyor.[3]

Britanya Komünist Partisi dergisinin editörü komünizmin öldüğü sonucunu çıkarıyor. On yıl önce 1956 Macar Devrimi'nin bastırılmasını savunanlar, bugün politikaları itibarıyla sağ sosyal demokratlardan ayırdedilemeyecek bir konuma geldiler.

Hengameye düşen yalnızca Avrupa komünistleri değil, bunların sağa kayışına direnmeye çalışanlar da aynı durumdalar. Sovyet yanlısı partilerin en etkililerinden biri olan Yunan

Komünist Partisi, İtalyan Komünist Partisi'nin 30 yılda aldığı mesafeyi iki yılda tamamladı. "Karma ekonomi"yi bağrına bastı, "kemerleri sıkmayı", AET ve NATO üyeliğini kabul eden bir koalisyon hükümetine katıldı. Britanya Komünist Partisi'nin eski sanayi örgütlenme sorumlusu -E.P. Thompson ve John Saville gibi 1956'da Stalinizmi eleştiren Yeni Sol'un azılı düşmanı- Bert Ramelson 'Lenin'in, elitist parti görüşünün ve hepsinin ötesinde demokratik merkeziyetçiliğin sosyalist harekete yararlı olduğunu düşünmüyorum [4,5] derken, Komünist Parti gazetesi Morning Star'ın editörü, 'içinde özel mülkiyet ve kapitalist girişimlerin olduğu karma bir ekonomi illa da kapitalist değildir' [6] diyor.

Bu tür sonuçlara karşı direnmek isteyen birçok sosyalist var. Onlar "reel kapitalizm"e bakıyorlar ve özel mülkiyetin, "karma" ekonominin ve piyasanın insanhğa gelecek vaad edebileceğine inanmıyorlar. Fakat bunlar daima Doğu Bloku'nu kapitalizme karşı bir alternatif ve uluslararası sınıf mücadelesinde kendi saflarındaki bir güç olarak gördüler. Ve şimdi bu güç yadsınamaz bir biçimde parçalanıyor. Kendilerini derin bir kötümserlikle başbaşa bularak, New Left (Yeni Sol) dergisinin Doğu'da "restorasyonist" eğilimler diye bahsettiği şeyin kaygısını çekiyorlar.[7]

Bu tür kötümser bir yaklaşımdan kaçınmanın yalnızca tek bir yolu var. Bu yol, Marksizmi, eskiden Marksist olduklarını iddia eden bu devletlerde bugüne dek neler olup bittiğinin kapsamlı bir analizi için kullanmak. Yalnızca bu, solun kendini uluslararası düzeyde yeniden konumlandırmasını ve yaşamasını sağlayabilir ve Marksizmi bir analiz yöntemi olarak aklayabilir.

Bu teorik yayın organı (International Socialism, Uluslararası Sosyalizm- çn.) daima Doğu Bloku toplumlarını bürokratik devlet kapitalizmi olarak değerlendiren teoriyi savundu.[8] Bu ülkelerin temelde Batı'dan farklı bir üretim biçimi yarattıkları şeklindeki "sağduyu" önyargısıyla çatışmak, bizi solda hiçbir zaman popülerleştirmedi. Ne var ki, son yılların afallatıcı gelen olaylarını, hem dünyanın hakim sınıfları hem de onlarla savaşan bizler açısından, gelecekteki alternatiflere ışık tutan bu teoriyle anlamlandırmak ancak olanaklıdır.

SSCB ve KAYBOLAN İLLÜZYONLAR

SSCB'deki değişimleri 1985 başlarında Gorbaçov'un iktidara gelişiyle tarihlendirmek yaygın. Sürgün Rus muhalifi Zhores Medvedev'in yazdığı gibi o 'ne bir liberaldi ne de atak bir reformist'.[9] Gerçekte iktidara yükselmesini önceki Genel Sekreter, uzun süre KGB başkanlığı yapan ve 1956 Macar Devrimi'nin bastırılmasında doğrudan rol alan [10], Andropov'a borçluydu.

İktidara gelişinin ikinci yılında, Gorbaçov daha önceki 20 yıldan farklı bir süreci öneriyordu. 1986'daki 27. Parti Kongresi'nde Perestroyka (yeniden yapılanma) ve Glasnost (açıklık) sloganlarını ileri sürdü. 1987 Ocak'ında önemli bir Merkez Komite Plenumu'nda değişimi savundu ve kampanyasını başlattı, 1988 Haziran'ında Parti'nin neredeyse yarım yüzyıldır ilk olarak yapılan konferansına çağırdı. Bu, 1989 baharında gerçek seçimlerin yapılmasım sağladı.

Gorbaçov'un "barışçıl bir devrim" sözü vermesiyle beraber, gazeteciler 1920'lerin ortalarından beri ilk kez Sovyetler Birliği'nde yaşamın gerçekten neye benzediğini yazma izni aldılar. Yaygın yozlaşma, Mafya, yoksulluk ve fuhuşun çapı, sağlık hizmetlerinin kötüleşmesi, ağırlaşan çevre kirlenmesi ve ekolojik sorunlar ve 1988 başına gelindiğinde üst bürokratların muazzam ayrıcalıkları hakkında yazılar yayınlandı. Bu yazarlar arasında Brejnev döneminde "rejim muhalifleri" olarak hapse mahkum edilen ve yayınladıkları Samizdat yayınları (yeraltı basını-ç.n.) durdurulanlar vardı. Gorbaçov'un kendisi muhalif fizikçi Andrey Sakharov'u telefonla arayarak Moskova'ya davet etti.

"Açıklık" basından kültürel hayata yayıldı. Yasaklanmış romanlar basılmaya, yasak tablolar sanat galerilerindeki sosyalist gerçekçilik ucubeleriyle yer değiştirmeye başladı. Rotasız olmakla beraber, sisteme karşı koyu bir öfkeyi dile getiren rock grupları resmi gençlik örgütü Komsomol tarafından konserlere davet edildi.. Ekonomistler, ekonomik performans hakkındaki 60 yıllık yalanları sorgulamaya, tarihçiler Stalin dönemindeki gerçekleri yavaş yavaş açıklamaya başladılar. Moskova duruşmaları üstüne bir film, 1988 Ocak'ında yasaklandıktan dört ay sonra televizyonda gösterildi. Yıl sonuna dek, Stalin tarafından 1930'larda yokedilen tüm parti üyelerinin itibarları iade edildi. Hatta 1989'da Troçki'nin tarihsel rolünü öven birkaç makale bile basıldı. İnsanların beynini 60 yıldır pençesinde tutmaya çalışan ideoloji bir gecede yıkılmış gibiydi.

İlk üç yıl içinde SSCB hakkında yazan herkes, Gorbaçov'u tek başına büyük ve ilerici değişimleri sağlayan biri olarak gördü. Bu, sağda olduğu gibi solda da geçerliydi. Bu dönemde Britanya Komünist Partisi için Gorbaçov, sosyalizmi tekrar popülerleştiren adamdı. Marksism Today (Bugün Marksizm) dergisindeki makalelerden oluşan bir kitap 1989'da Gorbaçov, Aleksander Yakovlev ve Eduard Şevardnadze'yi Rusya liderliğinde 'halk inisyatifi ve bireysel katılımı teşvik etmeye istekli... zor kullanmaktansa anlaşmaya... kurumlaşmış tutucu ve bürokratik direnişi yenmek için aktif bir sosyal güçler bloğu yaratmaya' (İtalyan Marksist Gramsci'ye açıkça borçlu olan bir yaklaşım) vurgu yapan, 'daha samimi bir demokratik eğilim'in parçası olarak değerlendiriyordu.[11] Tarık Ali'ye göre Gorbaçov'un değişiklikleri 'politik bir devrimin' başlangıcını temsil ediyordu ve 'sosyalist projeye... muazzam bir güç verecekti'.[12]

Gorbaçov'a koşulsuz ve yaygın destek, SSCB'deki eski sisteme muhalefet edenlerden de geldi. Ortaya çıkan gayrı-resmi örgütlerden birçoğu kendilerini 'Perestroyka için' kulüpler diye adlandırdılar. Brejnev döneminde hapis edilen Boris Kagarlitskiy etrafındaki sol kanat bir grup sosyalist, Moskova'da 'Perestroyka'nın Sosyal Öncülleri' [13] başlıklı bir konferans toplanmasma yardım ettiler. Şimdi Moskova Halk Cephesi'nin gazetesinin edi-

törü, diğer bir eski politik mahkum Aleksander Fedorovskiy 'o zaman hepimiz Gorbaçov'un destekçisiydik' [14] diyor.

Bu dönemde, solun Gorbaçov'a bel bağlamaması gerektiğini tartışmaya - bizim bu dergide yaptığımız gibi - hazır çok az insan vardı. Ancak illüzyonların yıkılmaya başlaması çok sürmeyecekti. Gorbaçov'un Perestroyka ve Glastnost'u 'fazla hızlı' itmek isteyenlere saldırmadan, bunları engelleyen tutucuları eleştirmesi çok nadirdi. 1987 sonbaharına gelindiğinde - daha sonra Moskova Parti örgütü başkanı olan - Boris Yeltsin'i fazla hızlı gitmeye çalıştığı için görevinden aldı ve daha tutucu olan Zaikov'u[14] yerine getirdi. 1917 Devrimi'nin yıldönümündeki bir konuşmada daha hızlı değişimleri savunacağı bekleniyordu, fakat bunun yerine tutucularla reformcular arasında dengelenmiş bir konuşma yaptı. Ancak Sovyetskaya Rossiya gazetesinde, Glasnost'a direnen Politbüro üyelerinin girişimiyle 'işlerin fazla ileri gittiğini' yazan bir makale basıldıktan sonra, 1988 Haziran'ında özel bir Parti Konferansı öncesinde, Gorbaçov daha fazla Glastnost'tan yana bir tercih yaptı. Eleştirel entelektüeller, Sovyet toplumu ve tarihi üzerine daha önce soramadıkları soruları dile getirme olanağı buldular. Birçok yerel bölgede 60 yıldır ilk yasal gösteriler yapıldı. Parti Konferansı delegelerinin Gorbaçov, Perestroyka ve Glastnost yanlıları olması talep edildi.

Konferans'ta Gorbaçov, Yeltsin'in eleştirilerine yanıt vermek için, tanınmış tutuculardan Ligaçev'le birlikte davrandı. Yeni kurulmuş olan Tiyatro İşçileri Sendikası'nın Başkanı Mihail Ulanov, Moskova dışındaki basının halen yerel parti şeflerinin kontrolünde olduğundan yakındığında, arkada oturan Gorbaçov müdahale etti ve 'en azından yerel gazetelerin, Moskova basınında bazen görülen aşırılıklardan kaçındığını' belirtti.[15]

Gorbaçov'un yeni bir Temsilciler Kongresi için 'serbest seçimler' önerisi, temsilciliklerin üçte birinin resmi, yani Parti'nin kontrolündeki örgütlerin adaylarına ayrılmasını ve istenmeyen adayları ayıklayan bir filtre görevi yapacak yerel delege toplantıları içeriyordu. Bunu izleyen aylarda, polisin izinsiz gösteriye katılanları tutuklamasını sağlayacak bir karar imzaladı ve yerel

aparatçikler bölge toplantılarında kendi adaylarını seçtirmek için ellerinden geleni yaparken hiç itiraz etmedi.

Kongre'nin ilk oturumunda temsilcilerin hemen hemen herşeyden yakınmaları mümkündü ve nitekim yakındılar: Parti bürokrasisinin ayrıcalıkları, tüketici mallarındaki açıklar, yaygın yoksulluk, Stalin'in korkunç uygulamaları, KGB'nin yaptıkları, Gürcistan'da özel birliklerin kullanılması, ulusal azınlıklara yanlış davranılması, hükümeti eleştirmeyi ve gösteri hakkını kısıtlayan yasalar ve hatta Gorbaçov'un kendi kararları.

Ancak tüm işleyiş, yakınmaların herhangi bir demokratik karar alma yoluna kanalize olmasını önleyecek şekilde dikkatlice düzenlenmişti. Kongre'den önceki Parti Merkez Komite toplantısı, temsilcilerin Parti üyesi olan yüzde 70'inin, muhalefetsiz bir şekilde devlet başkanı seçilmesi için Gorbaçov'a oy vermesini kararlaştırdı. Gorbaçov daha sonra kendi başkan yardımcısını seçme hakkının yalnızca kendisine ait olduğunda ve diğer önemli hükümet görevlerine aday gösterme yetkisinde ısrar etti. Daha küçük olan ve sürekli çalışan parlamentonun (Yüksek Sovyet) seçim listesi, birçok aday için herhangi bir seçimi ortadan kaldıracak biçimde hazırlandı.

Tartışmalı konular gündeme geldiğinde, bunlar Kongre'de oylanmak yerine, derhal Yüksek Sovyet'e rapor vermekle görevli komisyonlara havale edildi. Gürcistan katliamının, Parti'nin en tepesinde yozlaşma ve rüşvetçilik olduğunu iddia eden iki devlet savcısının işten atılmasının ve Baltık Cumhuriyetleri'ni SSCB'ye dahil eden Stalin-Hitler paktının geçerliliği üstüne her türlü sorunun başına gelen bu oldu.

Oturumlara başkanlık ederek veya başkanın arkasında oturup her istediğinde müdahale ederek Gorbaçov, radikal temsilcilerin konuşmasına izin verdi, fakat hemen arkasından tutucu çoğunluğun yürekten desteğini alan kararları geçiriverdi. Saharov'un Sovyet birliklerinin Afganistan'daki zulmünü kınayan konuşması müdahalelerle engellendiğinde veya General Rodianov İçişleri Bakanlığı'na bağlı birliklerinin Tiflis'te göstericilere vahşice saldırmalarını savunurken, Gorbaçov ilgi göstermedi.

Bir yıl öncesine dek Gorbaçov'u en çok destekleyen radikaller şimdi ona keskin bir dille saldırıyorlardı. Tarihçi Yuri Afanasyev Kongre'de şöyle yakındı:

> "Stalin-Brejnev tipi bir Yüksek Sovyet oluşturduk... Biçimlenen çoğunluk... bu Kongre'de dün, insanların bizden beklediği tüm Kongre kararlarını bloke ettiler... ve siz Mihail Sergeyeviç (Gorbaçov) ya bu çoğunluğu can kulağıyla dinliyor ya da onu zekice etkiliyorsunuz... Bir an için olsun bizi buraya, bu Kongreye kimin gönderdiğini unutmayalım.[16]

Kongre salonunun dışında radikal tutumlar daha keskindi. Kamuoyu yoklamaları halkın büyük çoğunluğunun Kongre sonuçlarıyla hayal kırıklığına uğradığını gösteriyordu. Luzhniki stadyumunda neredeyse her gün toplantı yapılıyordu. Litvanya Radyosu'ndaki bir habere göre, 'katılanların sayısı konuşmacılardan biri tarafından 150 bin olarak tahmin edildi. Toplantıyı, Anma Topluluğu ve Moskova Halk Cephesi düzenledi... Yeltsin adının geçmesi bile kalabalığın bağırış ve çığlıklarına neden oldu. Saharov'un orada bulunması kalabalığı elektriklendirdi.' [17]

Moskova Halk Cephesi'nden Vitaliy Ponamarov bir açık hava toplantısında 'Gorbaçov'a güvenmiyoruz. O, halk üstündeki tüm otoritesini yitirdi' [18] dediğinde muazzam alkış topladı.

Yıl sonuna dek, Gorbaçov'un ülkenin en hızlı büyüyen gazetesi Argumenti Faktiy'nin [19] editörünü işten attırmaya çalıştığına ve Temsilçiler Kongresi'nin ikinci oturumunda Saharov'un konuşması sırasında mikrofon sistemini kapatmasına tanık oldukça, radikal aydınların illüzyonları çok daha temelden yıkıldı. Saharov'un ölmeden önceki son politik eylemi, demokratikleşmeyi sınırlayanları protesto için bir grev çağrısı yapmak oldu. Şubat 1990'da Merkez Komitesi'nin diğer partilerin varlığını kabul etme kararı Batı basınında oldukça iddialı bir şekilde geçmesine rağmen, içerde illüzyonların çözülüşünü durduramadı. Batılı bir gazetecinin itiraf ettiği gibi "gayrı-resmi gruplar reformların sınırlılığından yakınıyorlar ve neden tutucuların görevden atılmadıklarını bilmek istediklerini" söylüyorlardı. [20]

Gorbaçov'a karşı duyulan hoşnutsuzluk sadece radikal ay-

dınlar arasında değil, kitleler arasında da giderek yaygınlaşıyordu. Daha 1989 baharındaki seçimlerde Yeltsin Moskova'da resmi Parti adayını hezimete uğrattığında ve Leningrad, Kiev gibi şehirlerde Parti adayları kaybettiğinde bu hoşnutsuzluk açıkça görülüyordu. Kuşkusuz belirleyici faktör, Perestroyka ile birlikte iyileşmek yerine kötüleşen ekonomik durumdu. Gorbaçov'un danışmanı Abel Aganbegyan 1989 başlarında şöyle diyordu:

> "Sovyetler'deki ailelerin çoğu iyiden yana hiç bir değişim hissetmediler...1987'nin ikinci yarısında ve özellikle 1988'de tüketici pazarına mal arzı, gözlerimizin önünde aniden dikkate değer ölçüde kötüleşti".[21]

Parti'nin yaz başındaki bir Merkez Komite toplantısında konuşmacılar birbiri ardına, büyüyen toplumsal huzursuzluğu dile getirerek uyardılar. Vladimir Parti başkanı Bobovikov, 'toplantılarda işçiler çileden çıkmış bir şekilde, eğer yıkanacak sabun bulamıyorsak ne biçim bir sistemde yaşıyoruz diye soruyorlar' dedi. Kazakistan Parti şefi, SSCB'nin birçok bölgesinde 'insanların kızgın ve patlamaya hazır olduğunu ve gösterilere, mitinglere ve grevlere çıkıldığını' söyleyerek yaşadığı 'panik duygusunu' belirtti. Hemen hemen tüm konuşmacılar basının yalnızca 'olumsuz yanlar' üzerine yoğunlaştığından ve 'gayriresmi gruplar'ın ve Demokratik Birlik gibi 'anti-Sovyet örgütler'in gençler arasında artan destek kazandıklarından yakındı. [22]

Merkez Komite toplantısının yapıldığı sırada, Sibirya'daki Vorkuta ve Kuzbass'dan binlerce mil ötede Ukrayna'daki Donbass'a kadar kömür ocakları grevlerle çalkalanıyordu. Grevler ancak Başbakan Rijkov'un Moskova'da grev komitesiyle görüşmesi ve komitenin acil ekonomik taleplerini kabul etmesiyle son buldu. Grevlerin hemen sonrasında Gorbaçov 'ekonominin kontrolünü kaybetmeye başladık...Bir bölge kontrolden çıkarsa ulusal ekonominin normal işleyişini sağlamak için duruma el koyulmak zorundadır' diyerek Yüksek Sovyet'ten grevlere karşı bir yasa çıkardı. Rijkov 'ekonominin durumunun özellikle yılın üçüncü çeyreğinde keskin bir şekilde kötüye gittiği, eylül'de ekonomik faaliyette ciddi bir düşme olduğunu' [24] itiraf etti.

Aralık'ta Temsilciler Kongresi'nde Rijkov ekonominin kontrolünü yeniden ele geçirmek için umutsuz bir atılımla acil durum önlemler paketini açıkladı. Önlemler Perestroyka'ya merkez olması beklenen 'merkezi kumanda ekonomisinden uzaklaşma'yı etkili bir şekilde ortadan kaldırdı. [25]

Yeltsin Kongre'de yaygın kuşkuları dile getirdi:

> "Biz Perestroyka'nın herkesi kucakladığını, gittikçe derinleşip genişlediğini tekrar edip dururken, insanlar bize güvenini kaybediyor...Son 30 yıldır bu, ülke ekonomisini reforme etmek için beşinci girişim. 1956, 1966, 1979 ve 1983 reformlarını anımsayın. Bunlar nereye götürdü? Bizim beşinci girişimimiz de beş yıldır hiçbir yere gitmiyor." [26]

SSCB'de ULUSAL SORUN

Gorbaçov'la ilgili illüzyonların yıkılışının altında yatan son bir faktör daha var: Ekonomik kriz derinleştikçe artan kitlesel hoşnutsuzluk ve hareketlilikle başetmedeki yetersizlik.

1988 yaz ve sonbaharındaki madenciler grevi bu hoşnutsuzluğun bir belirtisiydi. Ancak 1988'in çoğu ve 1989 boyunca sınıf mücadelesinin doğrudan ifadesi, SSCB nüfusunun yarısını oluşturan etnik grupların patlamasıyla gölgelendi. Gorbaçov, Perestroyka'yı önerirken, gözleri bu olasılığa tamamen kapalıydı. 1987 yazında övgü dolu sözlerle şöyle yazıyordu:

> "Dünyanın en gelişmiş ülkelerini bile etkileyen ulusal çelişkiler açısından, SSCB insan uygarlığının tarihinde tekil bir örnek oluşturuyor. Rus ulusu milliyetler sorununun çözümünde öne çıkan bir rol oynadı." [27]

Bu sırada Gorbaçov'u onaylayan solcular aynı ölçüde dargörüşlüydüler. [28] Oysa ideolojik olarak hazırlıklı olanlar için ulusal sorunun tohumlarının atıldığı uzun süredir görülebilir durumdaydı. [29]

Ulusal sorun konusundaki genel körlük, 1986 sonunda yerel Kazak Parti lideri Kunayev'in Rus Kolbin ile değiştirilmesi üzerine gelişen milliyetçi protestoları bastırmak için Alma Ata'ya asker gönderilmesinden sonra bile sürdü. Doğulu ve Batılı yorumcular göstericilerin, görevinden alınan liderin destekçileri tarafından sağlanan uyuşturucu madde kullandıkları şeklindeki resmi iddiaları onayladı. [30]

Şubat 1988'de Ermenistan'ın başkenti Erivan, SSCB'de 1927'den beri görülen en büyük gösterilerle sarsıldı. Azerbaycan'a bağlı Nagorno Karabağ'ın Ermenistan Cumhuriyetiyle bir-

leşmesi talep ediliyordu. 180 bin nüfuslu yoksul bir dağ bölgesi olan Karabağ'ın ismini bu bölge dışında çok az insan duymuştu. Örneğin, yarım yüzyıl boyunca New York Times gazetesinde adı yalnızca bir kez geçmişti. [31] Fakat bu bölge ulusal politika üzerinde iki yıl boyunca izini bırakacaktı.

İlk başlarda göstericiler Gorbaçov'un resimlerini taşıdılar ve 'Karabağ Perestroyka'nın sınavıdır' gibi sloganlar attılar. Gorbaçov Ermeni televizyonunda 1,5 saatlik bir konuşma yaptı, Moskova'dan Politbüro üyeleri Ermenistan'a koşturdu ve 29 uçak dolusu askeri birlik Erivan'a gönderilerek burada istihdam edilmeye başlandı. Fakat gösteriler, Gorbaçov'un dev bir kitle toplantısında seçilen delegelerle görüşmelere başlamayı kabul etmesine dek sürdü.

Aynı zamanda, Azerbaycan'ın sanayi limanı Sumgait'te (Bakü yakınlarındaki Hazar Denizi'nde) ani ve açıklanamayan bir toplumsal ayaklanma patlak verdi. Azeri kalabalık en azından 31 kişinin ölümüne yol açan bir Ermeni kıyımı gerçekleştirdi. [32] Moskova'nın tepkisi birkaç Azeri isyancıyı tutuklayıp mahkemeye çıkarmak, ama aynı zamanda hem Ermenistan hem de Karabağ'a asker yığarak buralarda ulusal ajitasyon yapan liderleri tutuklamak oldu. Pravda'daki bir makale gösterilerin 'politik kariyer peşinde olanlar ve maceracılarca' devralındığı, 'bunlar arasında Ermenistan'ı Parti'ye bağlı olmayan bir cumhuriyete çevirmeyi önerenlerin yer aldığı' iddia edildi. [33]

Defalarca yinelenecek olan bir örnek yaşanmıştı. Mart ayında Ermenistan ve Karabağ'da gösteriler, genel grevler yapıldı. Temmuz'da askeri birlikler Erivan havaalanında bir grevciyi öldürdüğünde yeni grevler yaşandı. Halka göre, 'Sovyet birlikleri cumartesi günü sokaklardaydı ve helikopterler havada devriye tutuyordu. Gece boyunca ağır takviye birlikler getirildi'. [34]

Rus basınında, Sovyet'in çağırısını analiz eden birçok makalenin tümü Ermeni grevcileri kınadı. Karabağ Komitesi'nin 11 üyesi 'sorumsuz' ve 'maceracı' olarak tanımlandı. [35]

Eylül'de belli başlı şehirlerin askeri işgal altında olmasına rağmen Karabağ ve Ermenistan'da grevler oldu. Ermeniler silah-

lanmaya ve Rus ordusunun helikopterlerinden 'Perestroyka kırlangıçları' [36] diye sözetmeye başladılar. Karabağ ve komşu Agdem bölgesinde Ermeniler ve Azeriler arasında toplumsal çatışmanın ilk belirtileri görüldü. Ermeniler Azeri bölgelerinden, Azerilerse Ermeni bölgelerinden kaçmaya başladılar. Kasım sonuna dek iki tarafta 100 bini aşkın göçmen vardı. Hem Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de hem de Ermenistan'ın başkenti Erivan'da genel grevler ve gösteriler yapılıyordu. Her iki şehrin sokaklarında tanklar nöbet tutuyordu.

Aralık 1988'deki Ermenistan depremi toplu şiddet, kitlesel grev ve gösterileri geçici bir süre için azalttı. Ancak SSCB liderleri çözüm geliştirmekte geçen dokuz aydakinden ileri gidemediler. Bunun yerine, Gorbaçov deprem bölgesine yaptığı bir ziyareti, ulusal televizyonun yayınladığı bir programda önündeki masayı yumruklayarak Karabağ Komitesi'ni kınamak için kullandı. Komite üyeleri askeri birliklerce tutuklanırken, [37] Rus basını 'Karabağ liderleri aktif, ancak çeşitli yerel mafya babaları ve yozlaşmış unsurlar kaymağı topluyor' [38] mesajını yükseltti.

Nihayet 1989 başında Gorbaçov, Ermeni veya Azeri tarafında görünmekten kaçınmak için Karabağ'ı doğrudan Moskova'ya bağladı. Fakat bu hiçbirşeyi çözmedi. Yaz ve sonbahar boyunca gayrı resmi Azeri kitle örgütü, Azerbaycan Halk Cephesi, grevler örgütleyerek Ermeni sınırında demiryolu taşımacılığını durdurdu. Gorbaçov'un Karabağ'ı Azerbaycan'a bağlaması da çözüm getirmedi. 1990 Ocak'ında Bakü'de Ermeni kıyımının yinelenmesiyle ve her iki taraftan örgütlerin (halk cepheleri) silahlanmasıyla neredeyse bir iç savaş başlamıştı.

Gorbaçov Azerbaycan'a binlerce ağır silah donanımlı asker ve tank gönderdi, fakat katliama son vermek için değil, zira birlikler şehri kuşatmadan çok önce Bakü'deki Ermeni nüfusun çoğu kaçmıştı. Gorbaçov televizyonda, Cumhuriyet'in SSCB'den bağımsızlık ilanını ve İran ve Azerbaycan'ı ayıran (yerel nüfusun Azerbaycan duvarı diye adlandırdığı) sınırı açma girişimlerini durdurmak için asker yolladığını açıkladı.

Bu karar ona hiçbir kesimden övgü kazandırmadı. Rus bü-

rokrasisi içindeki tutucu unsurlar azınlık uluslara verilecek her türlü ödüne karşıydı ve başıbozuklukları ezmek için neden daha önce ve daha sert hareket edilmediğini soruyorlardı. Radikaller ise Gorbaçov'un askeri birlikleri, kıyımlar doruğa ulaştığında değil de Azeriler'in Sovyetler Birliği'nden çekilmeyi konuşmaya başladıklarında gönderdiğine işaret ediyorlardı.

Ermenilerle Azeriler arasındaki çelişki, Gorbaçov için sorun yaratan birçok ulusal hareketten yalnızca ilkiydi. 1988 yazı, 1939 Stalin-Hitler paktının ardından Stalin tarafından SSCB'ye dahil edilen üç Baltık Cumhuriyeti'nde, Letonya, Estonya ve Litvanya'da ulusal hareketlerin doğuşuna tanık oldu. İnsanlar ilk kez, önceden bağımsız olan devletlerin SSCB'ye zorla dahil edilişini ve sonuçta on binlerce insanın Sibirya'ya sürülmesini serbestçe tartışmaya başlayınca dev gösteriler ortaya çıktı. Kurdukları 'yeniden yapılanma hareketleri' kısa sürede Halk Cepheleri'ne dönüştü ve mitingleri tüm büyük şehirlerde yüzbinlerce insanı sokağa çekti. Gorbaçov önceleri bu hareketleri kolayca kontrol altında tutabileceğini düşündü. Sovyetler Birliği düzeyinde başarılı kariyer yapmış yerel uluslardan parti üyelerini buralardaki parti liderlerinin yerine atadı ve bunları ön saflara geçerek ulusal kimlik hareketlerini değiştirmeleri doğrultusunda uyardı. Ekim 1988'de her bir cumhuriyette, halk cephesi kuruluş kongresinde Komünist Parti liderliği çıkıp cephenin amaçlarını desteklediklerini açıkladılar. [39]

Ancak, Kafkasya'da da görüldüğü gibi, Gorbaçov ulusal hareketin dinamiğini yakalamaktan uzaktı. Letonya, Estonya ve Litvanyalıların haksızlığa uğramışlık duyguları öyle güçlüydü ki, buraların halk cepheleri yerel parti liderlerinin başedemeyeceği şekilde radikalleşti. Yerel bürokratların ayak uydurma çabası onları neredeyse tam bir basın ve ajitasyon özgürlüğünü kabul etmeye zorladı. 1988 başına dek yerel radyo istasyonları Sovyet düzeninin açık eleştirilerini yayınlıyorlardı. SSCB'nin diğer yerlerinde o dönemde henüz yarı yasal olan örgütler, örneğin Demokratik Birlik veya Beyaz Rusya Halk Cephesi, Baltık Cumhuriyetleri'nde açıkça toplantı yapabiliyorlardı. Yerel Komünist Partiler yine de kitle desteklerini halk cephelerine kaydediyor-

lardı. Halk cepheleri Mart 1989'da Temsilciler Kongresi seçimlerinde yerel temsilciliklerin çoğunu aldı. Halk cephelerine bunları devralmak için gönderilen parti üyeleri, parti direktiflerini hiçe saymaya ve kendilerini öncelikle cephe üyesi olarak tanımlamaya başladılar. Gorbaçov daha sonra şöyle yakındı:

> "Litvanya Komünist Partisi liderliği kararlılık ve atağa geçme gücünden yoksundu... Mart seçimlerinden sonra örgütsel ve politik kriz arttı. Nisan 1989'da Litvanya Halk Cephesi Sajudis, Litvanya Komünist Partisi'nin (Moskova'dan) bağımsızlığını talep eden bir önergeyi kabul etti. Komünist Partisi'nin seksiyonlarını ulusalcı hareket ve örgütler içinde eritme süreci güçlenmeye başladı. Parti disiplini hızla düştü." [40]

1989 sonuna gelindiğinde, üç Baltık Cumhuriyeti'nin Halk Cepheleri SSCB'den bağımsız olmaktan yana açık bir tavır almış ve yerel Komünist Parti liderliklerini de aynı yönde adım atmaya zorlamışlardı. Baltık bağımsızlık mücadelesinin bu denli kurumsallaşması SSCB'nin diğer bölgelerindeki ulusal hareketlere de ivme verdi. Muhalifler, yakın geçmişte uzun yıllar hapse mahkum edilmelerine neden olacak talepleri yükseltme cesaretini buldular, Komünist Parti yöneticileri de, kitlenin desteğini kaybetmemek için bu taleplere karşı koymama taktiğini izlediler.

Ulusal hareket kısa sürede Gürcistan, Moldavya, Ermenistan ve Azerbaycan'da da kök salmıştı. Milliyetçi ajitasyon diğer yerlerdeki kadar güçlü olmasa da Beyaz Rusya ve Batı Ukrayna'da da yankılar yarattı. Aynı sırada Özbek, Tacik, Kazak, Misket ve Abazalar gibi birçok azınlık hareketlenmeye başladı.

Ulusal hareket iki ayrı dinamiğe sahipti. Birincisi ve Moskova bürokrasisini en fazla tehdit eden, merkez Rusya'dan bağımsızlık kazanma, ikincisi de şiddetli etnik çatışmalar yönündeydi.

Yerel bürokrasi, kendi popülaritesini arttırıp sahip olduğu konumu korumak için ulusalcılık ve özellikle de dil kozunu oynarken, Rus bürokrasisinin muhafazakar kesimi Rusça konuşan fabrika menejerlerini (yöneticilerini) ve işçileri birbirine bağlayan ve değişime karşı olan 'iç hareketler' geliştirmeyi başarmışlardı. Estonya ve Moldavya'da bu iç hareket, Rus milliyetçi slo-

ganları yükselten grevler düzenlettirdi. SSCB'nin Rusça konuşan kesimindeki muhafazakar grup bu gelişmeleri fırsat bilip milliyetçilik ajitasyonunu kışkırttı ki bu da zaten köklü olan şövenizmi daha da derinleştirdi. Gerek Çarlık gerekse de Stalinizm, Rusların üstün ulus olduğunu, azınlıklara 'uygarlık' götürmenin yükünü taşıdığını ve bunu gerçekleştirirken yabancı, yani, Yahudi güçlerin saldırısına maruz kaldığım halka işlemişti.

Rus şövenizminin ve Yahudi düşmanlığının (antisemitizmin) yayılma hızını ve ne kadar derine işlediğini saptamak hayli zor. Ancak kesin olan şu ki, bu gelişme Gorbaçov taraftarı aydın kesimi ciddi şekilde ürküttü. 1989 sonlarında Moscow News gazetesinde yer alan tartışmalar bunun güçlü işaretleriydi. Eski muhafazakar güçlerin kitlelerden destek kazanma yöntemleri, ılımlılar arasında paniğe neden oldu. Ambartsumov

> "Perestroyka'nın başlangıcında yükselen umutlarımız hayal kırıklığına ve yer yer garaza dönüştü."

derken, Karpinskiy şöyle devam ediyordu:

> "Muhafazakarlar, yaşadığımız ve herkesce varlığı itiraf edilen zorluklara parmak basıyorlar: ekonominin birçok alanındaki kriz, kıtlıklar, dengesiz piyasa, yerini yenisi almadan çöken eski üretim ilişkileri... Muhafazakarlar bu belirsizlik ve yokluk ortamında güçleniyorlar... Bürokratik aygıtın çıkarlarını nüfusun bir kesiminin içinde bulunduğu ruh haliyle içiçe geçirme yönünde kesin bir çaba sözkonusu.[41]

Leningradlı rock topluluğu Aquarius'un 'Tren alevler içinde ama bizi çekip çıkaracak bir lokomotif yok' parçası, SSCB'de 1990'ın başındaki huzursuzluğu ifade etmeye yeterli. Bu huzursuzluk sosyal yaşamın her alanını ve her tabakayı etkisi altına almıştı. Ekonomi kontrolden çıkmıştı. Reformdan yana olan ekonomist ve Bakan Yardımcısı Abalkin şöyle şikayet ediyordu:

> "Ekonomi grevlerin gidabında. Gerginlik kışkırtılıyor, işçiler, 'sorunu çözmezseniz grev olur' şantajında bulunuyorlar." [42]

Her yerde, azınlıklar sıkıntılarını dile getiriyor; Letonya, Estonya, Moldavya ve Gürcistan'da grevler yaşanırken Litvanya

bağımsızlık talep ediyordu. Pravda 'Taşkent ve Özbekistan'ın diğer kentlerinde insanların aylardan beri huzur nedir bilmediklerini... izinsiz toplantıların sokaklara hakim olduğunu' bildiriyordu. [43] Ermenistan ve Azerbaycan'da ise iç savaş yaşanıyordu. Her yerde temel ihtiyaç maddeleri kıtlığı çekiliyor, bununla birlikte de memnuniyetsizlik artıyordu. Volgagrad (eski Stalingrad), Çernigou ve Timen, ki son ikisi önde gelen petrokimya merkezleridir, gibi Rus kentlerinde ortaya çıkan kitlesel protestolar yerel Parti Komitelerini istifaya zorladı. [44] Krasnodar ve Stavropol'daki gösteriler ise ordunun yedek askerleri silah altına alıp Kafkasya'ya gönderme planının üzerine bir çizgi çekti. [45] Ukrayna Parti lideri İvaşko şöyle bir uyarıda bulundu:

> "Ukrayna'daki politik durumun ve insanların Litvanya, Kafkasya ve Doğu Avrupa'da olup bitenlerden etkilenmemesi düşünülemez. İnsanlar telaşlı, birçok faktör de onların endişelerini arttırıyor." [46]

Resmi sendikanın başkanı 'gittikçe artan kitlesel hoşnutsuzluk yaygın işçi mücadelesine yol açabilir' [47] diyor, İzvestia gazetesi ise 'Moldavya gerilim içinde... Kafkasya örneği gözümüzün önünde duruyor' tespitini yapıyordu. [48] Komsomolskaya Pravda'nın Varşova eski muhabiri de şunları yazacaktı:

> "Aym filmi tekrar seyrediyor gibiyim... Dokuz yıl sonra Kuzbass ve Donbass maden işçileri, kendi eylemleri ile Gdansk gemi işçilerinin protestoları arasında talihsiz benzerliği sergileyeceklerdi." [49]

Sovyetler Birliği'ni 'gönüllülük' temelinde birarada tutacağı varsayılan Temsilciler Kongresi ve Yüksek Sovyet de, toplumda var olan ayrılıkları yansıtıyordu. Küçük bir azınlığı oluşturan radikal reformcular, bunların sağındaki Gorbaçov yanlısı ılımlılar ve açıktan açığa muhafazakar olanlar arasında keskin bir hizipleşme sözkonusuydu. Temsilciler Kongresi veya Yüksek Sovyet'in 'bütün iktidarı' elinde tuttuğu giderek daha da içi boş bir sav haline gelmişti. Zira bu iki kurumda işleyişle ilgili küçük meseleler üzerinde geniş çaplı tartışmalar sürerken, canalıcı konularda Politbüro'nun istediği kararı almasına izin veriliyordu.

Huzursuzluk Komünist Partisi'nin kendisini de sarmıştı. 60 yılı aşkın bir süre Parti, ekonomi ve hükümet bürokrasileri içindeki farklı çıkarlar üzerinde çelik disiplinini uygulamış, bunları Genel Sekreter ve Politbüro'nun altında tek bir hiyerarşi içinde birarada tutmuştu. Şimdi ise birlik içinde işleyemez hale gelmişti. Bu zaaf, parti aygıtını oluşturan işletme yöneticileri, bakanlık, polis ve ordu şeflerini birarada tutan Merkez Komitesi'nin toplantılarında çok belirgindi. Bir Rus sosyolog şunları söylüyordu:

> "Merkez liderlik ve yerel parti aygıtları arasında giderek keskinleşen çatışmalar...Nisan'da (1989) yapılan Merkez Komite Plenumu'nda ortaya çıktı. Komite sekreterleri ve üyeleri birbiri ardına kalkıp Politbüro'nun ve liderliğin ülke ve parti içinde olan bitenlere karşı izlediği politikaları açık açık eleştiren konuşmalar yaptılar. Memnuniyetsizlik yerel parti komiteleri plenumunda daha da belirgindi." [50]

Temmuz Plenumu aynı gerilimli havada yapıldı. Aralık toplantısındaki tartışmalar o kadar keskindi ki, parti liderliği alışılageldiği gibi toplantı tutanaklarını yayınlamadı. Açılış konuşmasından sonra, Gorbaçov'un henüz Leningrad'a atadığı Gidaspov'un önderliğinde salondan eleştiriler yağdı. Toplantı delegelerinden birisi tepkisini Moscow News'a şöyle ifade etti:

> "Şimdiye kadar bütün bildiğimiz, muhafazakarların bazı bölgelerde "yeni düşünce" tarzına karşı muhalefet ettiği idi. İlk kez o toplantıda Gorbaçov'un kedisine yönelik ataklara tanık oldum. Onun izlediği yolun yanlış olduğunu ve bir an önce doğru yöne dönmemiz gerektiğini söylüyorlardı." [51]

Yıl sonuna gelindiğinde, 'radikaller' ve 'muhafazakarlar' Parti içinde birbirlerine hakarete varan derecede saldırıyorlardı. Dahası, birlik olup Gorbaçov'a ateş püskürüyorlardı. Gorbaçov için diğer bir felaket de, SSCB'nin ikinci büyük kenti Leningrad'da yerel Parti aygıtının birbirine muhalif toplantılar düzenlemesiydi. Reformcular ve muhafazakarlar arasındaki bölünme ancak bu kadar net bir şekilde su yüzüne çıkabilirdi. Yeni yılın başlarında radikal muhalefetin, Demokratik Platform[52] adı altında açık olarak örgütlenmesine tanık olundu ki bu, Parti dışı gay-

rı resmi radikal grupların da katılmasıyla Moskova'da şimdiye kadar yaşanmış en büyük gösteriyi Şubat başında gerçekleştirdi.

Ordu da toplumun parçalanışından bağışık değildi. Düşük rütbeli askerler halk cephelerinin içinde çalışıyor, platformlarda radikallerle birlikte oturuyor, toplantı düzenliyor ve Kalkan adındaki bir reform hareketinin içinde yer alıyorlardı.[53] Orta Asya birlikleri içindeki Azeri askerlerin gizli delege toplantıları düzenledikleri şeklinde haberler yayılıyordu.[54] Erivan'da askerlerin yaptığı bir oturma eylemi iki ay sürdü. Katılanların bir kısmı izinli olarak evlerine gelmiş ancak artık birliklerine dönmeyi reddedenlerden oluşuyordu.[55] Daha üst rütbelerde ise reform yanlısı ve karşıtı olanlar arasında kesif ayrışmalar sözkonusuydu. Ordu gazetesi Krasnaya Svezda en muhafazakar yayınlardan birisiydi ve öte yandan İkinci Temsilciler Kongresi'nde 'parlamentonun askeri üyelerinin aktivitesi dikkat çekiciydi... Muhafazakarlar ve merkez arasındaki görüş ayrılıkları her konuda özellikle de askeri meselelerde apaçıktı. Kaldı ki ordunun temsilcileri kendi aralarında anlaşamıyorlardı.'[56]

Gorbaçov, 1987 ve 1988'de olayları yönlendirirken şimdi onların esiriydi adeta. Gorbaçov Merkez Komitesi'nin bir kesimini olduğu gibi emekliye ayırdı, Politbüro'dan Çerbitskiy ve Çeburkov gibi muhafazakarları atıp yerlerine kariyerlerini kendisine borçlu olan sadık bürokratlar atadı. Buna rağmen olayları yönlendirme kabiliyeti hızla azaldı. İzinsiz gösterileri yasaklayan bir kararname çıkartması işe yaramadı, tam tersine protesto gösterileri ivme kazandı. Ulus veya ırk ayrımını kışkırtmaya yönelik bütün eylemleri yasadışı ilan etmesine karşın, ulusal ayrılıklar giderek derinleşti. Yine, dizginleri eline geçirmek amacıyla grevleri yasakladı, ancak işçiler söz dinleyecek gibi değildiler. Ağustos sonlarına doğru Gorbaçov, Baltık Cumhuriyetleri'nin liderlerini ulusal hareketten gelen baskıya teslim olmamaları konusunda uyaran bir mektubu onayladı. Ancak Rus tanklarını gönderebileceği iması herkes tarafından içi boş bir tehdit olarak algılandı. Litvanya Partisi Aralık ayında SBKP'den bağımsızlığını ilan ettiğinde Gorbaçov'un yapabildiği tek şey Merkez Komitesi'nden, Litvanya liderlerine konuyu tekrar 'gözden geçir-

meleri' için 'yalvaran' bir karar geçirmek oldu.

Parti liderliği ve ordu komutanlığı tabandaki hareketliliği kayıtsız kalmadılar, muhalif yayınları kapatmak, grupları hırpalamak, gösterileri polis zoruyla dağıtmak gibi sert önlemler aldılar. Nisan ayında İçişleri Bakanlığı'na bağlı özel timler Tiblis'te onlarca göstericiyi katletti. Bu timler 18 ayı aşkın bir süre Ermenistan ve Karabağ'da faaliyet gösterdikten sonra, 7 Kasım kutlamalarından sonra ortaya çıkan ulusal bağımsızlıktan yana gösterileri kırmak için Moldavya'ya geçtiler. Ancak, baskı da Glasnost ve 'demokratikleşme' hareketi kadar tutarsızdı. Şiddetin boyutları muazzam bir öfke yaratacak ölçüdeydi, ama halkın bu öfkeyi yeni eylemlere çevirme iradesini kırmaya yetmiyordu.

Batı basını yıllardan beri Gorbaçov'un hayranı idi. Gorbaçov Şubat 1990'da SSCB Anayasası'nın, Komünist Partisi'nin liderliğini saptayan 6. maddesini değiştirirken, Batı basını bunu devrimci bir adım olarak gösteriyordu. Ancak, bu karar Kafkasya'daki olaylara askeri bir çözüm getirme girişiminden daha kararlı ve planlı değildi. Her ikisi de, SSCB'yi bir uçtan diğer uca sarsan çalkantının içinde ortaya çıktılar ve her ikisi de çalkantının politik yapıda yarattığı çatlakları yamamak için olan umutsuz girişimlerdi, ülkenin içinde bulunduğu uzun vadeli sorunlar daha da derinleştirmekten öte bir işe yaramadılar.

Gorbaçov'un 1989 sonbaharına dek işaret edeceği bir başarısı vardı: uluslararası politika. Şubat 1989'da Afganistan'daki son Sovyet birliğini Kabil hükümetinin derhal çökmesine neden olmadan geri çekmeyi başardı. Krusçov döneminden bu yana Çin'i ziyaret eden ilk Rus lideri oldu, İran rejimiyle yeni bağlantılar kurdu ve hepsinden de önemlisi, SSCB ekonomisinin silahlanma yükünü azaltmayı olanaklı kılan bir dizi silahsızlanma anlaşmasıyla "Yeni Soğuk Savaş"ı sonlandırma sürecini başlattı. ABD ile yeni bir işbirliği politikası çerçevesinde Güney Afrika ve Orta Amerika'daki bölgesel cepheleşmeyi azalttı. Dışarıdaki popülaritesini, içerdeki durumunu desteklemek için kullanıyordu. Onu devirecek biri oldukça başarılı görünen bu uluslararası stratejiye zarar verme riskini göze almak zorundaydı.

Bu stratejinin bir bedeli vardı. Batılılara, özellikle ABD'ye, Sovyet dış politik kararları üstünde kısmi veto hakkı verilmiş oldu. SSCB yalnızca Orta Amerika'ya burnunu sokmaktan vazgeçmekle ve Batılı güçlere Güney Afrika'nın reform ve baskı bileşimiyle (Rus stratejistleri bu politikaların, bağımsızlık hareketlerine ve hiçbir getirisi olmayan dost hükümetlere giden harcamaları azaltacağını öne sürüyorlardı) istikrara kavuşturulmasında yardım etmekle kalmadı. Gorbaçov SSCB'yi öyle bir konuma soktu ki, artık SSCB etki alanlarını savunmak için yapacağı eylemlerin ABD tarafından anlaşmalara uymamak ve Sovyet askeri harcamaları üstündeki baskıyı arttırmak için bahane olarak kullanılmaması için son derece dikkatli olmak zorundaydı.

Bütün bunların ne anlama geldiği 1989 sonbaharında ortaya çıktı. Doğu Avrupa'da Rusya'nın etki alanını oluşturan rejimler parçalanmaya başladılar. Sovyet Dışişleri Bakanı Şevardnadze ne kadar Avrupa'nın savaş sonrası sınırlarının dokunulmazlığından bahsedip durduysa da, kontrolleri altındaki hükümetleri birarada tutmak için ne kendisinin ne de Gorbaçov'un yapabileceği bir şey görünmüyordu. 1956 Budapeşte'si veya 1968 Prag'ında son derece etkili olan sindirici şiddet eylemlerini tekrarlama seçeneği ortadan kalkmıştı. Yapılacak tek şey bozuntuya vermeyen bir çehre takınıp, II. Dünya Savaşı'nın en stratejik kazanımlarının elden gidişini sineye çekmekti. Şevardnadze 1990 Ocak sonunda iki Almanya'nın birleşmesinin kaçımlmaz olduğunu söyledi. Ancak bu bile SSCB'nin yöneticileri açısından daha da yaşamsal bir sorunun yükselişini engelleyemedi. Eğer Doğu Avrupa'da, Batı'nın duyarlılığı incinir korkusuyla eyleme geçemedilerse, Baltık Devletleri'ne karşı eyleme geçebilirler miydi? Yoksa Gorbaçov'un politikaları dışarda olduğu gibi içerde de imparatorluğun kaybedilmesine mi sürüklüyordu?

1990'ın başlarından itibaren hem daha ileri bir demokratikleşmeyi savunanların hem de eski 'düzen' taraftarlarının Gorbaçov'la ilgili illüzyonlarının dağılıyor olması şaşırtıcı olmasa gerek. İnsanlar Gorbaçov'un devrilemeyeceğine neden olarak yerine geçecek kimsenin olmamasını gösteriyorlardı.

DOĞU AVRUPA'DA TOPTAN ÇÖKÜŞ

Gorbaçov deneyinin ekonomik kaos, sosyal kriz ve hatta bir iç savaşa dönüştüğünün görülmesi, kurumlaşmış egemen sol anlayışta şok etkisi yarattı. Doğu Bloku rejimlerinin çöküşü de bu anlayışın en önemli teorik varsayımlarının içini boşalttı, çünkü egemen sol görüş Doğu Avrupa'da kapitalizmden farklı bir üretim tarzı olduğunu söyleyegelmişti. Bu hem 'sosyalist' veya 'dejenere olmuş işçi devleti' açıklamaları için, hem de 'kapitalizm sonrası' ve son yıllarda giderek popülerleşen 'yeni bir tür toplum' açıklamaları (bürokratik kollektivizm, devletçilik veya hatta doğu despotizminin yeni bir biçimi) için geçerli.

Doğu Avrupa'daki üretim tarzı dünyanın geri kalanında böylesine farklıysa 1989'un son aylarında olup bitenler nasıl açıklanabilir? Kapitalist olmayan bir üretim tarzına IMF üyeliği, kâr için üretim, çıktısını yeterli bir 'getiri oranında' satamayan işletmelerin iflası, işsizliğin ani artışı ve hatta borsa gibi özellikleri nakletmek nasıl mümkün olmuştu?

Marksistler genellikle, bir üretim tarzından diğerine geçerken şiddete dayalı bir kopuşun olduğunu savunurlar. Örneğin, Troçki SSCB'de 1920'lerde böyle şiddete dayalı bir kopuş olmadığı savı ile karşı devrimin de olamayacağında ısrar etmişti: şiddetli kopuşsuz bir üretim biçimi değişikliğinden bahsetmek 'reformizmin filmini geriye doğru oynatmaktır'.

Ne var ki Stalin'in 1920'lerdeki ikinci devriminin şiddeti, Doğu Avrupa'da geçtiğimiz yıl boyunca gördüklerimizin hepsinden defalarca fazlaydı. Stalin milyonlarca köylüyü toprağından uzaklaştırmak için kıra ordu gönderdi, fabrikalarda işçi sınıfının ücret kesintileri karşısındaki direnişini kırmak için ordu ve polisi

kullandı, iktidar partisi içinde kendi egemenliğini en ufak şekilde sorgulayan herkesi fiziksel olarak yok etmek için gizli polis GPU'yu kullandı. Troçki'nin kendi sözleriyle, Stalinizm ve Bolşevizm arasında bir kan nehri yarattı. Stalin tarafının silahlı, karşıtlarının da silahsız olduğu bu iç savaşta milyonlarca insan öldü. Öte yandan Doğu Avrupa'daki dönüşümler Romanya hariç olmak üzere büyük ölçüde barışçıl bir şekilde gerçekleşti.

POLONYA

Değişim süreci Polonya ve Macaristan'da başladı. Polonya'da 1980-81'de toplumsal cepheleşmenin yükselişi devlet mekanizmasını 15 ay süreyle felç etti. Ancak, 1981 Aralık ayındaki askeri darbe, rejime yönelik yeraltı muhalefetinin etkisini yok etmese de, Dayanışma Sendikası'nın belini kırmayı başardı. 1988 bahar ve yazında iki grev dalgası ortaya çıktı. Bu hem rejimi hem de eski Dayanışma liderliğinin çoğunu şaşırttı. İlk dalga esnasında Dayanışma'nın entelektüel danışmanları arasında grevlerin hata olduğu duygusu çok güçlüydü. Her ne kadar Dayanışma'nın en tanınmış ulusal lideri Lech Valesa, politik konumu gereği Gdansk'daki Lenin Tersanesi işgalinde yer alması gerektiğini farkettiyse de ikinci dalga için fazla bir heyecan yoktu.

Dayanışma liderliğinin tutumu, grevlerin dört büyük merkezde sınırlı kalmasına ve 1980-81'deki kadar genelleşmemesine yol açtı.[57] Grevler kesinlikle egemen sınıfın iktidarını kırıp devrimi gerçekleştirecek ölçekte değildi. Ancak, Polonya toplumunun egemen tabakaları arasında geleceklerini nasıl güvence altına alacaklarına dair bir tartışma başlattı. Sonuçta İçişleri Bakanı Kizsak'ın önerdiği stratejiyi benimsendi. Muhalefet ve bağımsızlar da, Dayanışma'nın işçilere grev yapmamalarını söylemesi karşılığında pazarlık masasına oturmaya karar verdiler.

Pazarlık sonucu yarı serbest seçimlerde anlaşıldı. Eski iktidar partisinin liderleri bir Dayanışma danışmanının, yeniden yapılanma sürecini işleyecek, IMF ile anlaşma yapacak, hem kumanda ekonomisini sürdürüp hem de geniş ölçekli özelleştirmeleri gerçekleştirerek bir hükümetin başı olmasında anlaştılar.

İşletmelerin, polis ve silahlı kuvvetlerin yönetimi aynı insanların elinde kalmaya devam etti. Basında, önceki dönemin askeri rejimini destekleyenler elendi: Dayanışmayı desteklediği için işten atılan gazeteciler görevlerine iade edildiler, ancak basın ve televizyondaki diğer personel değişiklikleri sınırlıydı. Hakimlere bundan sonra 'politik açıdan tarafsız kalın' denildi. Aynı süreçte, konumlarını eski nomenklaturanın parçası olarak yükseltmiş bürokratlar, şimdi etki ve servetlerini sanayinin kimi bölümlerini satın almakta kullanıyorlardı. Yapılan bir tahmine göre 15 bin kooperatif nomenklatura üyelerince kuruldu.[58] Bu olaylar dizisinde devrim veya karşı devrim diye isimlendirilebilecek herhangi bir şey görmek zor.

MACARİSTAN

Ekonomik değişikliklerin en az Polonya kadar ilerlediği Macaristan'da toplumsal çatışmalar daha da azdı. 1987 sonlarına dek Macaristan'daki örgütlü muhalefet çok küçüktü. 1980 başlarında muhalefetin işçi sınıfı içinde destek kazanma girişimleri yarı gönüllü ve başarısızdı. 1987-88'deki ilk gösteriler birkaç bin kişiyi aşmıyordu ve çoğunluğu öğrenciler oluşturuyordu.[59]

Demokrasiye doğru açılım aşağıdan baskının sonucu değil, büyüyen uluslararası borçlanmanın ve ekonomik kriz kaygısının üst Parti liderliğinde bölünmeler yaratmasının bir sonucuydu. Bunlardan bir kısmı, 1988 baharındaki Kongre'de Parti lideri Janos Kadar'ı ayrılmaya zorlamak üzere anlaştılar. Bunlar ekonomik reformları daha da ileri, bütünüyle piyasa sistemine doğru itmek gerektiğine inanıyorlardı. Hepsi açıkça, Thatcher'in İngiltere'de uyguladığı ekonomik politikaları desteklediler.

Bunları yürütmek için gerekli desteği sağlayabilmek amacıyla politik yapılarda açıklığa ihtiyaç duydukları konusunda anlaşıyorlardı. Bir süre sonra aynen Polonya'da olduğu gibi izlenmesi gereken yön konusunda egemen grup içinde keskin ayrılıklar başgösterdi. Imre Pozsgoy etrafındaki bir grup, muhalefetten kimi kesimlerle işbirliği yaparak güçlenme olanakları arıyordu.

Yeni politik atmosfer içinde, geçmişte ya korkudan ya da

iktidar partisi destekçilerine açık olan yükselme olanaklarını kaybetmemek için muhalefet gruplarına girmeyi reddeden insanlar aniden bu gruplara koşturdular. Hatta hükümet bakanları bile bunlara katıldı. Bir düzine yeni parti kuruldu. İktidar partisinin adayları bir dizi ara seçimde yenilgiye uğradı. Bir süre sonra partinin kendisi resmi olarak ikiye bölündü. Açık bir çatışmanın yaşanmadığı bu değişim sürecinde bile, eski yapıların önemli ölçüde sürekliliği vardı. Muhalefet partilerinden Hür Demokratlar'ın lideri Gaspar Tomas şöyle yazdı:

> "Ordu, polis ve devlet memurları halen politik açıdan tarafsız davranmıyorlar... Ekonomi sözde özelleştirilecek, aslında aynı patronlar kendi servetlerini risk etmeden mal sahiplerine dönüşecekler... Muhalefetin çoğunluğu sahte. Komünist geçmişten en yüksek sesle yakınanlar birkaç ay veya hafta öncesine dek partinin önde gelen üyesi olanlar. Hıristiyan Demokrat Parti'sinin iki numaralı adamı 20 yıllık bir devlet savcısı."[60]

DOĞU ALMANYA

Macaristan'daki değişim Doğu Almanya'daki değişim için katalizör oldu. Muhalefetten destek arayan, zayıf Macaristan hükümeti, turist olarak ülkeye giren ve Batı'ya geçen Doğu Almanları durdurmak için birşey yapacak durumda değildi. Doğu Almanya 1961'de Berlin Duvarı'nın inşasından beri ilk kez muazzam bir emek göçü yaşamaya başladı. Doğu Alman hükümetinin ani zayıflığı, önceden çok küçük olan ve kolayca bastırılan muhalefet gruplarını yüreklendirdi. Bunlar Ekim başlarında Dresden'de birkaç bin kişilik ilk gösterilerini düzenlediler; sloganları 'Biz burada kalıyoruz' ve 'Gorbi, Gorbi' idi. Polisin göstericilere acımasız saldırıları, izleyen günlerde bir düzine şehirde binlerce yeni insanı gösterilere çekti. İktidar partisi aniden kendini izole olmuş ve umutsuz bir durumda buldu. Eski parti lideri Honecker etrafındaki bir grup, göstericilere ateş açtırmak üzere hazırlıklara başladı.[61] Liderliğin diğer kesimleri bu tercihi son derece tehlikeli buldular. Gorbaçov'un desteğine güvene-

mezlerdi. Kendi politikalarına karşı eleştirel olan bu rejimden hoşlanmamak için Gorbaçov'un birçok nedeni vardı. Öte yandan kitlesel bir kıyım ülkenin ekonomik açıdan giderek bağımlı hale geldiği Batı Almanya ile ilişkileri karmakarışık ederdi. Güvenlik Bakanı Egon Krenz bir Politbüro darbesiyle Honecker'i devirdi ve göstericileri reform vaatleriyle yatıştırmaya çalıştı. Muhalefet grupları yasal olarak çalışmaya va aynı zamanda partinin orta düzey memurları muhalefetinin kontrolünü ele geçirme isteğiyle bunların gösterilerine katılmaya başladı. Ancak bunun ilk etkisi, çok sayıda insanın gösterilere katılmanın güvenli olduğuna kanaat getirmesi oldu. İktidar partisi kontrolü elinde tuttuğu imajını ancak daha da fazla uzlaşarak, seyahat özgürlüğü vaadederek, serbest seçimleri garanti ederek, eski liderlerden en açıkça yozlaşmış olanlarını tutuklayarak ve nihayet Berlin Duvarı'nı yıkmaya başlayarak koruyordu. Parti liderliğinin, muhalefet grupları ve hükümetin eski cephe partileriyle kendi yuvarlak masa toplantılarına başlamasıyla Honecker'i deviren Krenz'in kendisi de Modrov tarafından devrildi.

Değişiklikler Doğu Almanya'nın devlet mülkiyetindeki geniş işletmelerin yöneticilerinin Batı Alman firmalarıyla temas kurma çabalarına hız vermelerine yol açtı. Interflug ile uçuş eğitim kabini geliştirmek için, Siemens ve Data Print ile ise ortak donanım (software) için yatırım anlaşması imzalandı.[63] Wartburg, Volkswagen ile Polo'yu inşa etmek üzere ortak yatırımın koşullarını tartışıyordu.[64] Bir toplantıda Batı Alman Sanayi Federasyonu'nun şeflerine Doğu Alman meslektaşları tarafından, 'Batı Alman sosyal pazarının hayran olunacak bir model olduğu söyleniyordu'.[65]

Şimdiye dek iktidar partisinin üyeleri olan işletme yöneticileri kendi paravan partilerine, Hıristiyan Demokratik Birlik ve Ulusal Demokratlara doğru kaymaya başladılar, ki bu partiler de bir süre sonra Almanya'ya adaptasyon konusunu tartışmaya başladılar. Aynı zamanda, iktidar partisi liderleri Batı Almanya politikacıları ve iş adamlarıyla ulusal ve yerel düzeyde kendi bağlantılarını arttırmaya başladılar. Bir Doğu Alman devrimci sosyalistin açıkladığı gibi, bu liderlerin Batı ile politik birleşmeyi

reddetmesi Doğu Alman ekonomisinin Batı Alman ekonomisine entegrasyonunu reddediş değil, sadece iki ekonomi arasında kendi aracı rollerini kurmanın bir yoluydu.[66] Nitekim Ocak 1990 sonuna gelindiğinde iki Almanya'nın birleşmesi için kendi projelerini açıklıyorlardı.

Değişiklikler, toplumsal yapıları yöneten personelde önemli bir değişiklik yaratmadı. İşletme yöneticilerinin statülerini hiç tehlikeye düşürmedi, silahlı kuvvetlerdeki ve devlet bürokrasisindeki memur ve subaylar kitlesinin de durumu aynıydı. Her ne kadar muhalefete basını kullanma olanağı verildiyse ve gazeteciler ilk kez düzenin en çarpık yanlarını teşhir etme olanağına kavuştularsa da, basın büyük ölçüde eski sahiplerinin ellerinde kaldı. Doğu Almanya'lı bir devrimci sosyalist şöyle diyordu:

> "Eski ekonomik yapılara henüz dokunulmadı. Bu özellikle fabrikalarda ve ekonomiden sorunlu kurumlarda görülebilir. Fabrikalarda değişimler var. Örneğin fabrikalardaki SED (Sosyalist Birlik Partisi) gruplarının bir rolleri kalmadı. Ancak yönetimin işlevi değişmedikçe temelde değişen birşey yok. Halk hareketi şimdiye dek yalnızca bazı politik iktidar konumlarını tehdit etti. Kitlelerin baskısı sonucu bir kuşak uzaklaştırıldı ve yeni kuşak ekonomiyi yönetenlerin çıkarlarını daha da geliştirmek üzere eskilerin yerini aldı."[67]

ÇEKOSLOVAKYA

Çekoslovakya'da değişimin dinamiği, hiç değilse başlangıçta, Doğu Almanya'dakine oldukça benziyordu. Diğer yerlerdeki olaylarla cesaret kazanan öğrenciler 17 Kasım'da bir gösteri düzenlemeye karar verdiler. Bundan önce de kimi protesto yürüyüşleri olmuştu (örneğin 1968 Rus işgalinin yıldönümü olan 20 Ağustos'ta), fakat polis operasyonları önceki yürüyüşlerin görece küçük kalmasını sağlamıştı[68] ve batılı gazeteciler gelip geçenlerin göstericilerden uzak durduğunu belirtmişlerdi.[69] Ancak bu kez gösterinin yasal bir bahanesi vardı; iktidar partisinin gençlik örgütü, 50 yıl önce ülke Nazilerce devralındığında yapılan öğrenci gösterilerini anmaya karar verdi. Gösteri hem iktida-

rın hem de muhalefetin beklediğinden çok daha kalabalıktı. Hükümet göstericilerin üzerine daha önce adı duyulmamış olan 'anti-terörist birlikler' gönderdi.

Bu saldırı şimdi Prag'da '17 Kasım Katliamı' diye anılıyor. Gerçekte hiç kimse ölmedi ve polis saldırıları Batı'daki 'yasa ve düzen' güçlerinin saldırılarından (Örneğin Britanya'da Warrington, Orgreave ve Wapping'de polisin grevcilere saldırıları) pek farklı değildi. Çoğunluğu son derece genç olan göstericilere yöneltilen saldırının görüntüleri çok daha fazla insanı eyleme çekti. O hafta sonu öğrenciler tüm Çekoslovakya'da greve başladılar. Tiyatro öğrencilerinin katılımı aktörlerin, yönetmenlerin ve tiyatro teknisyenlerinin katılımını sağladı. Aniden tüm Prag tiyatroları muhalefet eylemleri ve tartışma için birer merkeze dönüştü. Yüzbinlerce insan gösterilere katıldı. Alelacele oluşturulan birçok ajitatör grubu her işyerini, şehir ve köyü ziyarete giderek Prag'da neler olduğunu anlattılar. Muhalefet grubu Sivil Forum aniden bir kitle hareketine dönüşmüştü ve 27 Kasım'da ülke çapında iki saatlik başarılı bir grev düzenleyerek gücünü gösterdi.

Doğu Almanya'da olduğu gibi burada da parti liderlerinin kitlesel kıyım planladıkları söylentileri dolaşıyordu. Fakat burada da böyle bir sürecin taraftarları, uzlaşma taraftarlarınca yerlerinden uzaklaştırıldı. Muhalifleri ve 'bağımsızları' da içeren bir koalisyon kurulmadan önce parti liderleri ve hükümet bakanları inanılmaz bir hızla gelip gittiler. Serbest seçimler vaad edildi ve eski rejimin özenle seçmiş olduğu parlamento tarafından eski bir politik mahkûm Vaclav Havel başkanlığa seçildi.

Çekoslovakya'daki olaylarla Polonya ve Macaristan'dakiler arasında bir anlamda karşıtlık vardı. Burada gerçek bir devrimin birçok belirtisi görüldü. Kitleler sokaklara akarak eski rejimi ödünler vermeye zorladılar. Sokaklarda sürekli bir ajitasyon vardı. İşgal edilmiş üniversiteleri ve tiyatroları ile Prag'ın merkezi Mayıs 1968'in Paris'ini yeniden canlandırıyor gibiydi. Sivil Forum komiteleri ve grev komiteleri yerel bölgelerde, basında ve işyerlerinde yayıldı. Savaş malülü Marksist muhalif Vladimir Riha'ya hareketi kimin örgütlediği sorulduğunda 'hiç kimse, her-

kes istediğini yaptı, ama sonuç anarşi değil devrimdi'[70] diyordu.

Olup bitenler bir devrim idiyse, bu en dar anlamıyla kısmi politik değişikliği aşağıdan zorladığı içindi. 1830'ların Fransa'sında üç günlük gösterilerin kralın generallerini, bir aristokrat sülalesini diğeriyle değiştirmeye ikna edişi veya 1848 Berlin'inde sokak çatışmalarının Prusya Kralı'nı kraliyetin tüm gücünü ortadan kaldırmadan bir anayasa sözü vermeye zorlaması gibiydi. Troçki üretim ilişkilerini değiştirmeden bırakan politik devrimle, 1789-94 ve 1917 gibi sosyal devrimleri birbirinden ayırt eder. Çekoslovak ayaklanması net bir şekilde birinci kategorideydi, ikincisinde değil.

Prag ısıtma tesislerinden bir devrimci sosyalist, Petr Kluvart, ne kadar az şeyin değiştiğini 'halen çoğu işyerinde grev komiteleri varlıklarını koruyorlar: Bazen Sivil Forum komiteleriyle birlikte çalışıyorlar, bazıları bu komitelerle birleştiler, ancak fabrika yönetiminin yetkilerine karşı henüz çok az mücadele edildi'[71] diyerek anlatıyor. Gizli polis ve istihbarat servisi StB olduğu gibi duruyor. Komünist olmayan İçişleri Bakanı Richard Sacher 'bizim başkanımızı izlediler ve tutukladılar, onlar bizim dostumuz değildi, ama devletin güvenliği korunmalıdır'[72] diyor.

BULGARİSTAN ve ROMANYA

Bulgaristan'da 1989'un son aylarında yeralan değişiklikler Almanya ve Çekoslovakya'dan ziyade Macaristan'daki olaylara daha yakındı. Partinin 30 yıllık lideri Jivkov Politbüro'daki rakiplerince aniden iktidardan uzaklaştırıldı ve yıllardır oğluyla beraber ülkeyi milyonlarca dolar dolandırdığı açıklandı.[73] Bundan birkaç gün önce Sofya'da ekoloji üzerine muhalif bir gösteri yapılmıştı, ama tek başına bu gösteri politik değişikliklere yol açacak kadar etkili değildi. Değişimler daha çok yeni liderlerin kariyerizmi ve ülkenin hızla büyüyen dış borçlarının faizinin ülkenin ihracat gelirinin yarısını yutması ve benzeri sorunların sonuçlarından duyulan kaygı sonucu gerçekleşmiş görünüyor.[74]

Fakat ani politik kriz muhalefete, hareketlenmek için yeni olanaklar yarattı. Muhalefet aniden yasal örgütlenme hakkına

kavuştu ve basında adı geçmeye başladı. Yıl sonuna dek 'halen totaliter' diye niteledikleri aparat daha geniş demokratikleşmeye izin vermezse genel grev yapılacağı tehdidini öne sürecek kadar güçlenmişlerdi. Grev çağrısını geri çekmenin karşılığında birçok vaadler kazandılar.[75]

Romanya, politik değişikliklerin silahlı çatışmayla tamamlandığı ve şiddet yoluyla gerçekleşen bir devrimin ortaya çıktığı tek ülkeydi. İktidar bir tek adamın, Çavuşesku'nun elinde her taraftakinden fazla yoğunlaşmıştı. Çavuşesku bu gücü her türlü direniş belirtisini zalimce ezmek için kullandı. 1987 Aralık'ında Vroşov'daki Kızıl Yıldız traktör fabrikasının grevdeki işçilerine ateş açtırmak üzere güvenlik polisini gönderdi. Temeşvar halkı Macarca konuşan Protestan bir papazın tutuklanmasını Aralık '89 ortasında protesto ettiklerinde yine aynı taktiği kullandı.

Ancak bu kez baskı kitle hareketini derhal ezemedi. Temeşvar'da işçilerin bir petro-kimya fabrikasını havaya uçurma tehdidi ordunun çekilmesini sağladı. Ayaklanma söylentileri Bükreş'e ulaştığında Çavuşesku kendisi müdahale etmek zorunda kaldı, şehrin işyerlerinden delegasyonları biraraya toplatarak kendini destekleyecek bir miting organize ettirdi. 21 Aralık'ta toplanan kalabalık, Çavuşesku konuşmaya başladığında emredilmiş olduğu üzere sevinç çığlıkları attı. Ancak 'yaşa'lar 'yuh'lara dönüştü ve meydan 'Temeşvar' sloganıyla dalgalanmaya başladı. Gösteriyi canlı olarak veren televizyonda yayın kesilmeden önceki birkaç saniyede, Çavuşesku'nun kalabalığın öfkesinden afallamış, korkuyla konuşmasını yaptığı balkonu terkedişi görüldü.

Televizyonda rejimin başının belada olduğunu gören yeni yüzbinlerin katılımıyla gösteriler bütün gece sürdü. Polis sokakları tutmayı başaramadı. [76] Ertesi gün göstericiler iktidar partisinin Merkez Komite binasının önünde buluştular. En öndekiler içeriye girdiler ve güvenlik polisinin silahlarına el koydular.

Çavuşesku ve karısı çatıdan helikopterle kaçarken ülkedeki politik iktidarın sembolik merkezini halkın elinde bıraktılar. Merkez Komite binasında dışardaki kalabalığın temsilcileri iktidar boşluğunu nasıl dolduracaklarını tartışmaya başladılar.

Bu noktada silahlı kuvvetlerin üst yöneticileri harekete geçti. Önce Çavuşesku'ya ilk desteği sağladıktan ve daha sonra güvenlik polisi sokaklarda göstericilerle çatışırken dikkatli bir şekilde tarafsızca bekledikten sonra, şimdi devrimden yana olduklarını açıklıyorlardı. Ordu yavaş yavaş kontrolü, geçen iki gün boyunca tüm riski üstüne almış olanlardan devralmaya başladı. Kısa süre sonra Ulusal Kurtuluş Konseyi (UKK) biçimsel olarak iktidardaydı. Konsey generallerden, eski diktatörle sonu gelmeden önce arası açılmış eski meslektaşlarından ve bir avuç öğrenci ve gösterici temsilcisinden oluşuyordu.

UKK'ndeki generaller göstericilere saldıran gizli polisin umutsuz birkaç karşı devrimci girişimini önleme emrini verdiler. Karşı devrimcilere bir odak noktası olmalarını önlemek için, Çavuşeskuları yakalatıp 25 Aralık'da idam ettiler. Aynı zamanda karşı devrime karşı en önemli güç olan kendiliğinden halk eylemini (ki bu güç üç gün önce Çavuşesku'yu devirmişti) zayıflatmak için de harekete geçtiler. İdam günü yayınlanan bir UKK kararı 'silah veya malzeme bulunduranlar her ne şart altında olursa olsun 12 saat içinde bunları teslim etmek zorundadır. Teslim etmeyenler en ağır şekilde cezalandırılacaktır' biçimindeydi. İki hafta sonra UKK öğrencilerin Bükreş Meydanı'nda düzenlemek istedikleri mitingi yasakladı. Muhalefet partileri halen basına çok kısıtlı ölçüde ulaşabildiklerinden yakınıyorlardı.

Romanya olayları bir devrimin klasik özelliklerinden birçoğunu taşıyordu ancak değişiklikler sosyal değil politikti. İşletmelerin kontrolü aynı ellerde kaldı. Ekonominin tümünü etkileyen kararlar, Çavuşeskuyla araları açılmadan önce eski iktidar partisinin önde gelen üyeleri tarafından veriliyordu.

İKİ TEORİNİN BAŞARISIZLIĞI

Solun Doğu Avrupa'da neler olduğunu ve burayı etkileyen krizin çapını anlayabilmesi için, Doğu Avrupa toplumlarını 'reel sosyalizm' diye tanımlamaktan vazgeçip, açıkça Batı kapitalizminin yöntemlerini taklit etmeye geçişteki kolaylığı açıklayacak bir teoriye ihtiyacı var.

Solda geleneksel olarak egemen olan ve bu toplumları 'sosyalist', 'kapitalizm sonrası' veya 'dejenere olmuş işçi devletleri' olarak isimlendiren teori bunu yapamaz. Geleneksel görüş bu ekonomilerin sınırsız olarak büyüyebileceğini iddia etmiştir ki bu, çok uzun zamandır tüm Batılı komünist partiler tarafından, Avrupa komünist hareketleri de dahil, İncil'den çıkmış bir doğru gibi benimsenmişti. Örneğin, 1977'de Britanya Komünist Partisi'nin Kongresi'ne katıldığımda (gazeteci olarak) Avrupa komünistleri ile Rusya taraftarı Stalinistler arasındaki tartışmalar oldukça keskinleşmişti. Yine de hiç kimse, Batı'nın kriziyle Doğu Bloku ekonomilerinin 'kesintisiz ilerleyişi'nin karşıtlığını vurgulayan resmi tezlere karşı çıkmadı. SSCB'nin Batı'nınkinden üstün bir ekonomik sistem geliştirdiği inancı, Britanyalı Avrupa komünisti Monty Johnson'un Stalin'in 1920 ve 1930'larda Troçki karşısında haklı olduğunu yazmasını olanaklı kılıyordu:

> "Troçki kapitalist ülkelerin çoğunda emek üretkenliğinin Rusya'dakinden daha hızlı büyüme olasılığını belirttiğinde yenilgiciliğin en uç noktasındaydı...Stalin 1935'den sonra haklı olarak Troçki'nin yanlış olduğunu...ve sosyalizmin temel olarak halihazırda kurulduğunu söyleyecek durumdaydı". [77]

Bu ülkelere yönelik 'Troçkist' dejenere olmuş işçi devleti analizlerinin en popüler olanı da aym sonuçlara ulaştı. Bu akımın tanınmış teorisyeni Ernest Mandel 1956'da şöyle yazıyordu:

"Sovyetler Birliği, plan plan ardına birbirini izleyen on yıllar boyunca, geçmişteki ilerlemenin birikimi geleceğin büyüme olanakları önünde engel yaratmadan, az çok dengeli bir ekonomik büyüme sürdürüyor...Kapitalist gelişmenin ekonomik büyümenin hızını azaltan tüm yasaları elendi." [78]

Mandel 1978'de, dünya krizi üstüne yazdığı kitabının ilk baskısında bu iddiayı yineledi. Doğu Bloku devletlerinin büyüme oranlarının, bu ülkelerin 'kapitalist olmayan karakterinin', 'diğer şeylerin yanısıra yavaşlama, büyük ekonomik dalgalanmalar ve işsizlikten kaçınma yeteneği' açısından kapitalist piyasa ekonomilerinden 'nitelikçe üstünlüklerinin' kanıtı olduğunu iddia etti[79] ve 'kapitalist olmayan ülkelerin' sadece dünya krizinin etkileri yüzünden acı çektiklerini ekledi. Fakat bu mantık bu ülkelerin neden geçen dört yılda gördüğümüz türden derin ekonomik, sosyal ve politik bir krize girdiklerini açıklayamaz.

SSCB ekonomisinin krizlere mahkum doğasını vurgulayan bir 'kapitalizm sonrası' teorisi vardı: Troçki'nin ürettiği dejenere olmuş işçi devleti pozisyonu. 1930'larda Troçki bürokrasinin, Ekim Devrimi'nin yarattığı yeni ekonomik örgütleniş tarzı ile çelişki içinde olduğunu savundu. Bu durum, birkaç on yıl sonra değil, hemen yakın gelecekte yıkıcı krizlere sürükleyecekti:

"Bürokratizmin engellenmeyen daha ileri gelişimi kaçınılmaz olarak ekonomik ve kültürel büyümenin durmasına, şiddetli bir sosyal krize ve tüm toplumun aşağı doğru gidişine yol açacaktır." [80]

1939'da Schachtman ve diğerlerinin geliştirdiği 'yeni sınıf teorisi'ne karşı Troçki, eğer biz devrimci sosyalistler

"Bonapartist oligarşiye çöküşünden yalnızca birkaç yıl veya hatta birkaç ay önce yeni bir egemen sınıf adını verecek olursak kendimizi saçma bir pozisyona sokmuş olmaz mıyız?" [81]

şeklinde itiraz ediyordu ve yine başka bir yerde şöyle yazdı:

"Uzun süren bir savaşın dünya proletaryasının pasifliği ile birleşmesi durumunda SSCB'nin iç çelişkileri, bir burjuva Bonapartist karşı devrime yol açacaktır."[82]

Bu tahminler SSCB'nin Stalin yönetiminde sanayileşmesi, Nazi Almanyası'nı yenmesi, Doğu Avrupa üstünde kontrolünü inşa etmesi ile geçerliliğini yitirdi. Troçki'nin 'ortodoks' izleyicileri onun kendi teorisini kendi yorumlayış biçimini terkettiler ve Doğu Bloku toplumlarının ekonomileri hakkında Komünist Partilerin yaydıklarından çok farklı olmayan bir görüşe adapte oldular. Hem 'Troçkistler' hem de Stalinistler SSCB'nin ekonomik ilerlemesini onun Batı'dakinden daha üstün bir toplumsal biçime sahip olduğunun kanıtı olarak gösterdiler. Ayrıldıkları nokta sadece politik üstyapının değerlendirilmesiydi.

Doğu Bloku devletlerindeki ekonomik krizin çapı hakkında son birkaç yılın ortaya koydukları, Batılı komünist partilerin liderlerinin eski mutlu günlerine son verdi. Troçki'nin kendi formülasyonlarını kullanmaya çalışanlar, 50 yıldır bu teoriye özüne ters düşen bir cila sürmüş olduklarının sözünü bile etmeden tekrar onun 1930'lardaki değerlendirmelerine döndüler. Ernest Mandel şimdi 'bütün bir ekonomi, her türlü rasyonaliteden yoksundur' çünkü 'bürokrasi kendi maddi ayrıcalıklarını ekonominin tutarlı işleyişi (yani yeniden üretimi) ve kendisinin üretim sürecindeki rolü üzerinde temellendirememektedir' [83] diyor.

Fakat yalnızca eski mutluluk sarhoşluğunu ters yüz edip bu kez de son derece kötümser bir noktaya sıçramak, Doğu Bloku ülkelerinde genel ekonomik ve sosyal bir krizin neden daha önce değil de geçen on yıl içinde geliştiğini açıklamıyor. Ne de, Batı kapitalizminin kusurları olsa da ekonomik rasyonalite üstüne kurulduğu ve dolayısıyla daha üstün bir sistem olduğu savına yanıt veriyor. 'Kapitalizm sonrası' (post-kapitalizm) görüşü, kolayca Doğu Bloku devletlerini Batı kapitalizminden geride görme noktasına savruluyor. Örneğin, en son kitabında Gorbaçov reformlarının işleyeceğini iddia eden Tarık Ali, Rus işçilerinin koşullarının kimi yönlerden en fakir 'üçüncü dünya' ülkelerinden daha kötü olduğunu kabul ediyor:

Kalküta'da çalışan bir işçi veya Mexico City'de sokakta kapkacak satan kadın; ne satın alacakları konusunda, Togliattigrad'daki bir Sovyet otomobil işçisinden veya Sverdlovski'deki

çelik işçisinden çok daha fazla seçeneğe sahip. [84]

'Kapitalizm sonrası' analizlerine eşlik eden iyimserliğin çökmesi birçok insanı, bu toplumların 'yeni bir sınıf' tarafından yönetildiği, bu sınıfın kitleleri sömürdüğü ancak kapitalist olmadığı şeklindeki teorileri desteklemeye sürükledi. Bu teoriler 1930'ların sonunda Rizzi ve Schachtman, 1950'lerde Djilas ve son 20 yılda Ticktin, Bence ve Kis, Bahro, Carlo, Kagarlitskiy ve diğerleri tarafından ileri sürüldü. Tüm bu yazarlar Doğu Bloku devletlerinin sınıfsız toplumlar olduğu tezini yerden yere vurdular. Ancak ekonomik ve sosyal gelişmenin gerçek dinamiğini anlama ve açıklama konusunda 'kapitalizm sonrası' görüşünü savunanlardan daha başarılı olamadılar.

Aslında teorinin ilk biçimi, Doğu Bloku devletlerinin ekonomik açıdan ilerici karakteri konusunda 'kapitalizm-sonrası' teorileriyle aynı görüşteydi. Bruno Rizzi 'yeni hakim sınıfın ekonomik programının ilerici' olduğunu iddia etti.[85] Bu görüş 1940-41 yazılarında Max Schachtman tarafından da tekrarlandı:

> "...Bürokratik kollektivizm -öngörülmemiş, soysuz ve gerici olsa da- insanlık tarihinin kollektivist çağının bir parçası. Bürokratik kollektivizmin sosyal düzenini kapitalizminkinden ayıran şey yeni ve daha ileri bir mülkiyet biçimi olan devlet mülkiyetini temel almasıdır. Bu mülkiyet biçiminin, ki bu Bolşevik Devrimi'nin başarısıdır, özel mülkiyete göre ilerici, yani tarihsel olarak daha üstün olduğunu teorik olarak Marksizm ve ayrıca pratik göstermiştir." [86]

1970'lerin ortalarında Rakovski takma adıyla yazan iki Macar, Bence ve Kis, Doğu Bloku devletlerinin Batı kapitalizmine göre daha yavaş bir teknolojik gelişim gösterdiğini savundular. Ancak, onlar da ortaya çıkacak her türlü ekonomik dengesizliğin kolayca aşılabileceğini varsayıyorlardı:

> "Kitlelerin... temel tüketim ihtiyaçları, görece sürekli bir biçimde tatmin edilmektedir... Kendi modelimiz temelinde Sovyet tipi ekonomik büyümenin çöküşünün mutlak olduğunu öngörmek için hiçbir nedenimiz yok." [87]

İşçi sınıfının, egemen sınıf içinde bir bölünme, 'bir kutup-

laşma', olmadan örgütlenemeyeceği ve 'sistemin genel yapısın dan, zamanla böyle bir kutuplaşma olasılığının arttığına da hiçbir eğilimsel gelişmenin çıkarılamayacağı'[88] sonucuna vardı lar. Bu sonuçların Bence ve Kis'i, "Marksizm Doğu Avrupa'da muhalefete, 'farklı bir arka plandan gelen sosyal bilimcilerden öğrenemeyecekleri çok az şey sunuyor" şeklinde tartışmaya sü rüklemiş olması şaşırtıcı değil.[89]

Ancak 'yeni sınıf' teorisinin en modern biçimleri Doğu Blo ku ekonomilerinin içsel olarak Batı kapitalizminden daha az di namik olduğunu savunuyorlar. Bu, Schachtman'ın 1940 ortala rından itibaren savunduğu tez[90] ve Djilas'ın 'Yeni Sınıf'ının var dığı sonuçtu. Daha da yakın zamanlarda bu görüşler Hillel Tick tin'in yazılarında ve Critique dergisinde kendini gösterdi. Örne ğin Ticktin, 'SSCB ekonomisinin bugün en önemli ekonomik ö zelliği muazzam israfı ve bu israfın muhtemelen artma eğilimi dir'[91] diye yazdı. Kimi yerlerde SSCB'yi bir 'yedek parça ekono misi'[92] olarak tanımlayacak kadar ileri gitti.

Ticktin'in analizi başka bir 'yeni sınıf' teorisyeni Furedi ta rafından devralındı.[93] Furedi'ye göre ekonomik örgütlenme biçi mi tümüyle irrasyoneldi:

> "Toplumun emek zamanını yönetecek hiçbir mekanizma yok.[94] ...İzole olmuş bireyler ve üretim birimleri giderek da ha da yaygın bir şekilde işleri rastgele yürütüyorlar, girdi ve çıktıyı düzenlemek için hiçbir etkin mekanizma yok... Sov yet toplumsal formasyonunun emeği toplumsallaştırmak ve ya ulusal bir işbölümü kurmak yönünde hiçbir içsel eğilim yok.[95] İşletme düzeyinde yeni buluşlar veya dinamizm yö nünde hiçbir itki yok."[96]

Bu irrasyonalitenin anlamı 'bürokrasinin faaliyetini belirle yen unsurun ekonomideki gelişme yokluğu 'olduğudur.[97] Fured için 'sosyal formasyonun' kapitalizmden temelde farklı olduğu bir yan, 'Sovyetler Birliği'nde büyük sayılarda işçinin işten atıl masının politik olarak kabul edilemez kalması'dır.[98]

Doğu Bloku ekonomilerinin her zaman krizde olageldiğini söyleyen analizler son yıllardaki ani kötüleşmeyi açıklamakta,

kriz olasılığını tamamen yok sayanlardan daha kolay bir durumda değiller. Daha da önemlisi bu analizler, bu ülkelerin on yıllarca ekonomik büyüme göstermiş olduğu açık tarihsel gerçeğini de yadsımış oluyor. Furedi '1958'den beri Sovyet sisteminin baskın özelliğinin ekonomik daralma eğilimi olduğunu'[99] iddia ediyor. CIA rakamları ise SSCB ekonomisinin 1958'den sonraki 30 yıl boyunca iki kat büyüdüğünü[100] öne sürüyor.

Devlet kapitalisti egemen sınıf bütün bir tarihsel dönem boyunca iktidarına içerde bir ölçüde toplumsal destek sağlayarak ve dünyanın diğer yerlerindeki yönetenlerde hayranlık ve korku karışımı duygular yaratarak dikkate değer bir özgüven gösterdi. Başka bir deyişle, SSCB dünyanın ikinci güçlü kapitalist ekonomisini toptan savaşta yendi. Stalingrad muharebesini kazanan ve uzaya Sputnik yerleştirmekte Amerika'yı geride bırakan, bir 'yedek parça ekonomisi' değildi.[101]

Doğu Bloku devletlerinin hem on yıllar süren dinamizmini hem de şu anki krizini açıklamayan bir teori yeterli olamaz. Hem kötümser 'yeni sınıf' teorisyenleri, hem de onların vardığı en önemli sonuçları kabul etme noktasına savrulan 'kapitalizm sonrası' teorisyenleri popüler olabiliyorlar, çünkü Batı basını ve Doğu Bloku hükümetlerinin danışmanlarının 'Batı tipi piyasa kapitalizmi özsel olarak her türlü alternatiften daha verimli ve dinamiktir' şeklindeki egemen görüşleriyle giderek daha fazla yakınlaşıyorlar.

Bu egemen görüşün iddiaları öylesine yaygın ki hem Doğu hem Batı'da, hem sol ve hem de sağ için ortak bir 'sağduyu' haline geldiler. Herhangi bir gazeteyi eline al, Doğu'da 'hiçbir şeyin işlemediği'ni okuyabilirsin (bunu yazanlar Moskova metrosunda seyahat etmeyi, Londra'nın dökülen metrosuyla hiç karşılaştırmışlar mıdır?); 'ekolojik kriz kapitalist dünyanın her yerindekinden daha kötü' (bu iddia insanı Amazon ormanları veya Hindistan'ın çelik işletmeleri Batı'da mı yoksa Doğu'da mı diye meraklandırıyor). Akıllı bir iş dergisi olma iddiasındaki Economist, 1988'de işi, SSCB'de son 20 yıldır hiçbir ekonomik büyüme olmadığını iddia etmeye dek götürdü.[102] Guardian'dan Martin Walker, Gorbaçov'dan hatalı bir alıntı yaparak 'son 20 yıl-

dır, devletin votka ve ihraç gelirleri hariç, Sovyet ekonomisinde hiç bir büyüme olmamıştır'[103] diye yazdı.

En yaygın sav, 'eğer Doğu Avrupa devletleri son 40 yıldır açık piyasa yöntemlerini izleselerdi şimdi Batı Avrupa kadar gelişmiş olurlardı' şeklinde. İzlemedilerse bu 'Marksist dogma' yüzünden (Ticktin, Furedi ve diğerlerinin görüşü). Buna karşın, Doğu Bloku devletlerinin herhangi ciddi bir analizi bazı temel gerçekleri hesaba katmak zorundadır.

Birincisi, komünizm konusunda nadiren 'hoşgörülü' olan CIA, SSCB ekonomisinin son zamanlara dek birçok Batı Avrupa devletiyle kıyaslanabilecek hızla büyüdüğünü açıklıyor, 1970'ler boyunca yılda ortalama 2.6 oranında[104]: Geniş kapsamlı bir Doğu Avrupa ekonomileri tarih kitabı, 'en az gelişmiş iki' Doğu Avrupa ülkesi Bulgaristan ve Romanya'nın 1948-68 arası yılda yüzde 6-7 büyüdüklerini gösteriyor. 1950 ve 1979 arasında diğer merkezi olarak planlanan ekonomiler yüzde 4.5 büyüme oranı etrafında kümelendiler.[105]

Bu oran Britanya ekonomisinin ortalama yüzde 3, Fransa'nın yüzde 5, İtalya'nın yüzde 6.5, Batı Almanya'nın yüzde 7.5 büyümesi ile karşılaştırılabilir düzeydedir.[106] Doğu Almanya, genç ve vasıflı işgücünün Batı'ya göçünü engelleyen Berlin Duvarı'nın inşasını izleyen 15 yıl boyunca Batı Almanya'dan daha hızlı büyümüştür:[107] Doğu Almanya yüzde 4.5, Batı Almanya yüzde 3.8.

Daha da önemli bir nokta, tüm Doğu Avrupa ekonomilerinin, merkezi kumanda ekonomilerine dönüştükten sonraki ilk 20 yılda, iki savaş arasında 'serbest piyasa' kapitalizmleri oldukları döneme göre dikkat çekici ölçüde daha başarılı olmalarıdır:

"Bölgede merkezi planlamanın ilk 20 yılında (1950-70) gerçekleştirilen büyüme oranları, iki savaş arası yılların (1925-29 döneminde) en yüksek büyüme oranlarından daha yüksektir. En az gelişmiş iki ülke, iki savaş arasında en hızlı büyüyen iki ülkenin (Macaristan ve Çekoslovakya'nın) iki savaş arası en iyi beş yıllık dönemde gerçekleştirdiğinden daha hızlı büyüdüler."[108]

Savaş sonrası Polonya ekonomisi ne kadar beceriksizce yö-

netilmiş olursa olsun, kimse 1948-80 arası önemli büyüme oranları gerçekleştirilmediğini iddia edemez. Tam tersine: İki savaş arası dönemin Polonya'sı, aynı bölgenin 1913 üretim düzeyini yeniden yakalayamadı. Arnavutluk'taki (1913'e göre) küçük bir artış ise nüfus artışının gerisindeydi.

Doğu sistemi en başından beri tamamen irrasyonel bir ekonomik örgütlenme biçimi değildi. Belli bir noktaya kadar muazzam ekonomik büyüme gerçekleştirdi ve daha sonra krize girdi.

DEVLET KAPİTALİZMİ

Doğu Avrupa devletlerinin bu çelişkili gelişmesini açıklayabilecek bir tek Marksist analiz var. Bu analiz, SSCB'de Stalin'in iktidarda olduğu dönemde bu toplumun karakterini açıklamak için geliştirilen[109] ve daha sonra Doğu Avrupa[110], Çin[111] ve çeşitli "üçüncü dünya" ülkelerindeki[112] gelişmeleri açıklamada kullanılan devlet kapitalizmi teorisidir.

Bu teori, Doğu Bloku devletlerinin birbirine bağlı iki yönü üstünde yoğunlaşmıştır. Birincisi, bu ülkelerin ekonomik gelişiminde üretim araçları birikiminin oynadığı merkezi rol. Bu, sözkonusu ülkelere yönelik diğer analizlerin ya görmezden geldiği[113] ya da tüm toplumsal formasyonlara ait bir özellik olarak tartışmasız kabul ettiği[114] bir yön. Önemli olan nokta, zorunlu birikimin kapitalizmden önceki hiçbir toplumsal formasyona değil, ama yalnızca kapitalizme özgü bir karakteristik oluşu. Önceki toplumlarda üretim araçlarında gelişme oluyordu, ama düzensiz ve sistematik olmayan (spasmodic) bir biçimde gerçekleşiyordu. Birikim yalnızca kapitalizmle beraber Marx'ın deyişiyle 'Musa ve tüm peygamberler' haline geldi. Bu, Marx'ı bütün bir toplumsal kurumlar ve inançlar dizisinin kapitalizm altında başına gelenlerle, ondan önceki toplumlarda olanları keskin bir şekilde ayırdetmeye götürdü:

> "Burjuvazi, üretim araçlarında ve böylelikle üretim ilişkilerinde ve onlarla birlikte, toplumsal ilişkilerin tümünde sürekli devrim yapmadan varolamaz. Oysa daha önceki bütün egemen sınıfların ilk varlık koşulu, eski üretim biçimlerinin değiştirilmeden korunması idi. Üretimde sürekli devrimci değişimler, bütün toplumsal koşullardaki düzenin sürekli bozuluşu, sonu gelmez belirsizlik ve hareketlilik burjuva çağını

daha öncekilerden ayırt eder. Bütün sabit, donmuş ilişkiler, beraberlerinde getirdikleri eski ve saygıdeğer önyargılar ve görüşlerle beraber tasfiye oluyor, bütün yeni oluşmuş olanlar kemikleşmeden eskiyorlar."[115]

Marx kendi sosyalizm kavramında, zorunlu birikimin varlığının hiçbir biçimde sözkonusu olamayacağını net bir şekilde ifade etmiştir. Zorunlu birikim, yabancılaşmanın gözle görülür bir ifadesi, kendi emeğinin ürünlerinin insan üstündeki egemenliğidir. Sosyalizm bu yabancılaşmanın aşılmasıdır. Komünist Manifesto'da Marx şöyle yazar:

"Burjuva toplumlarda yaşayan emek, biriktirilmiş emeği arttırmanın bir aracıdır. Komünist toplumda, birikmiş emek emekçinin varlık koşullarını genişletmek, zenginleştirmek ve yükseltmenin bir aracıdır."[116]

Doğu Bloku ekonomilerinin işleyişinde birikim zorunluluğu olduğunu kanıtlamak zor değil. 1928'den bu yana SSCB tarihi bunu açıkça gösteriyor. Örneğin Rus ekonomist gazeteci Selyunin 'tüketim fonunun, gelirin yüzde 60'ını, tasarruf fonunun ise gelirin yüzde 40'ını' oluşturduğunu tahmin ediyor.[117] Selyunin, 'gelirin böyle yüksek bir tasarruf bileşiminin esas olarak savaş durumu standardında' olduğunu belirtiyor ve ulusal ürünün birikime ayrılan kısmının nasıl tüketime ayrılan kısmın pahasına büyüdüğünü gösteren rakamlar veriyor ve şunu vurguluyor:

Tüketim Mallarının Toplam Üretimdeki Payı

1928 ..... % 60.5
1940 ..... % 39.0
1960 ..... % 27.5
1985 ..... % 25.2

"Üretim malları imalatına yönelmek bizi öyle bir paradoksa soktu ki; hızlandırılmış gelişme ve ulusal gelirdeki hızlı artış oranları yaşam standardı üzerinde çok az etki yapıyor. Ekonomi

giderek ve daha çok kendisi için çalışıyor, insan için değil."

Veya, Marx'ın yazdığı gibi:

> "(Kendisi) cisimleşmiş sermaye olduğu için, onu (kapitalisti) harekete geçiren şey kullanımdaki değerler ve bunların sağlayacağı haz değil, değişim değeri ve onun arttırılmasıdır...Fanatikçe, değerin kendini çoğaltması için uğraştığından, insan soyunu acımasızca üretim yapmaya zorlar...Dolayısıyla tasarruf, tasarruf, yani artı-değerin mümkün olan büyük kısmını sermayeye çevir: Birikim için birikim, üretim için üretim."[118]

Doğu Avrupa devletlerinde, ulusal üretimin birikime giden kısmı resmi rakamlara göre yüzde 25 veya üstüdür.[119] Eğer bu rakamlar resmi fiyat mekanizmasının çarpıtıcı etkisi dikkate alınarak yeniden hesaplanacak olursa, bu oran yüzde 40'lara dek çıkabilir.[120]

Böyle bir birikim eğilimi toplumun tüm yaşamını etkiler. Bu, birikime kaynak sağlamak için yaşam standartının şu veya bu şekilde sürekli bastırılması gerekir. Bu ise hakim sınıfın baskı araçlarıyla, sömürülen sınıfın her türlü bağımsız örgütlenişini engellemeye çalışması demektir. Benzer birikim oranlarını tutturan 'Batı' kapitalizmleri (Tayvan, Güney Kore) kendi tek partili yapıları içinde sık sık diktatörlüklere başvurdular.

Bu olgu 'planlama' mekanizmasının dikkat çeken bir özelliğini de açıklar. Sık sık ekonomideki kaynakların çok üstünde kaynak kullanımına dayanan planlar hazırlanır. Bu; ekonomide darboğazların ortaya çıkmasına, başlanan yatırımların birçoğunun yarıda kalmasına ve yaygın kaosa yol açar. Aynen Batı'daki klasik 'serbest piyasa' kapitalizminin, genişleme dönemlerinde hızla birikim eğilimi göstermesi, ama genişlemenin sürekliliğini sağlayamayarak birden daralma dönemine girmesi gibi.

Zorunlu birikimin sayısal gerçekleri Doğu Bloku ekonomilerinin diğer bir özelliğinden soyutlanamaz: gelişmelerinin kendilerini çevreleyen dünya sistemiyle bağlanış biçimi. Sık sık, işletmeler arası rekabet olmamasından ötürü bu ülkelerin kapitalist olamayacağı görüşü önü sürülmektedir. Böyle bir rekabet

Marx'ın kapitalizm analizi için önemliydi, çünkü bu rekabet tek tek işletmeleri ücretleri azaltarak ve çalışma hızını arttırarak maliyetlerini minimuma indirmeye zorluyordu. İşletmeyi, kârlarının mümkün olduğunca büyük kısmını yeni makinelere ve teknolojik yeniliklere yatırmaya zorluyordu.

Kapitalizmin gelişmesi, 20.yy.'da devletin iç rekabeti asgariye indirmek için müdahalesine yol açtı. Fakat, Lenin ve Buharin'in belirttiği gibi bu, sermayeler arası rekabeti sonlandırmak bir yana, bu rekabeti daha yüksek bir düzeyde, uluslararası ölçekte bir rekabete dönüştürdü. Ve bu rekabet kimi zaman pazar için saf ekonomik rekabetin yanısıra, kimi zaman da ekonomik rekabetin yerine silahlı çelişkiler olarak yeni biçimler almaya başladı. İç rekabet sıfıra yakın bir düzeye inebilir, dış rekabet onun yerini alır.

Stalinist devletler dünyanın geri kalanından hiçbir zaman yalıtık olmadılar. Daha 1950'lerde Macaristan'da 'ulusal gelirin beşte biri piyasa aracılığıyla gerçekleştiriliyordu.'[121] 15 yıl sonra ulusal gelirinin çoğunluğu dış ticarete bağlı hale geldi. Çekoslovakya'da 1965'e gelindiğinde kişi başına düşen dış ticaret miktarı 2758 Çek Kronu'ydu. Bu dünya ortalaması olan 842 ve gelişmiş ülkeler ortalaması olan 2750 rakamlarıyla karşılaştırılabilir.[122] Bir başka tahmin 1965'de kişi başına dış ticaretin Macaristan, Doğu Almanya, Bulgaristan ve Çekoslovakya'da, İtalya'dan fazla, Fransa'dan ise biraz az olduğunu belirtiyor.[123]

Bu düzeyde bir dış ticaret, ekonominin iç işleyişine kaçınılmaz olarak muazzam bir etki yapar. Bu, devleti ve sanayiyi kontrol edenlerin, üretim maliyetlerini sürekli dünyanın geri kalanındaki ortalama maliyetlerle karşılaştırmak zorunda olmaları demektir: Yani, ücretleri düşük tutmak, işi hızlandırmak için işçilere sürekli baskı yapmak, ulusal ekonominin diğer ülkelerin ekonomilerinin çabalarına uygun düzeylerde tutulması için gerekli yatırım düzeylerini hedeflemek. Diğer bir deyişle, tek tek işletmeler doğrudan rekabet içinde olmayabilir, ancak tüm bir ulusal ekonomi rekabet içindedir.

Fakat Doğu Bloku devletlerinin iç işleyişinde köklü bir etki

yapan yalnızca dış pazarlar için rekabet değildir. Doğu Bloku, Batı ve Çin arasındaki askeri rekabet de vardır. Bu özellikle, silah harcamalarının ulusal gelirin yüzde 12'si (Glasnost sonrası Sovyet verisi)[124] ile yüzde 16'sı (CIA verisi)[125] arasında olan SSCB açısından en önemli faktördür. Bu rakam Amerika'nın silah harcamaları düzeyinin yaklaşık iki katı, ortalama Batı Avrupa düzeyinin dört katı ve Japonya'nın 14 katıdır.

Silahların çoğu kelimenin saf anlamıyla meta değiller. Diğer satıcılarla rekabet içinde bilinmeyen bir alıcıya satılmazlar, dolaysız olarak bunların üretimini belirleyen hükümete giderler.[126] Fakat silahların, pazar için üretilen metalarla çok önemli ortak bir özelliği vardır. Bunlara sahip olan açısından değerleri fiziksel varlıklarına (kullanım değerlerine) değil, rakiplerin ellerinde bulunanlarla fiyat ve verimlilik açısından karşılaştırmalı durumlarına dayanır.

Birbiriyle savaşmak için tank üreten iki ülkenin durumu, bir açıdan birbiriyle rekabet halinde satmak için araba üreten iki ülkenin durumuyla aynıdır. Başarı, ücretleri düşük tutmaya, üretkenliği mümkün olduğunca arttırmaya ve kârları makine ve yeniliklerin düzeyini arttırmak amacıyla yatırım için kullanmaya bağlıdır.

Stalin dönemi Rusya'sındaki çok yüksek birikim düzeyleri böylece açıklanabilir: bu düzeyde birikim, Rus bürokrasisinin gördüğü şekliyle, askeri hazırlık için gerekli ağır sınai temeli kurmanın tek yoluydu. Bu aynı zamanda, savaş sonrası Doğu Almanya, Macaristan veya Çekoslovakya'nın sınai gelişme modelinin, savaş döneminde bu ülkeler Nazi savaş ekonomisinin bir parçasıyken yürürlükte olan gelişme modelleriyle benzerliklerini de açıklar.

Savaş ve savaş hazırlığı, askeri rekabet, modern egemen sınıfları, pazar rekabetinin dayattığı kapitalist birikim dinamiğinin aynısını empoze etmeye zorlar. Askeri rekabet onları, görünüşte 'planlı' olan ekonomilerini meta üretiminin rasyonalitesine göre örgütlenmeye zorlar.

Özelde bu, egemen sınıfı, emek gücüne meta muamelesi

yapmaya, işçilere çalışmaya gönüllü olmaları için kültürel ve tarihsel olarak belirlenmiş gerekli minimum ücreti ödemeye zorlar. Diğer bir deyişle, devlet kapitalisti egemen sınıf, birikim itkisiyle bir işçi sınıfı yaratır.

Devlet kapitalizmi teorisini kullanarak Stalin dönemine ve Doğu Avrupa'da Stalinist yönetimin ilk yıllarma bir anlam vermek mümkündür. Ekonomik olarak geri bir ülkenin daha gelişmiş bir ülkeyle askeri-ekonomik rekabete girmeye azimli egemen sınıfı bu amacını, gelişmiş kapitalizmin sanayileşme yöntemlerini kopya ederek gerçekleştirmeye çalışmıştır. Britanya kapitalizmi köylüyü topraktan atmak için çitleme yöntemlerini (ortak otlakların toprak sahipleri tarafından zor yoluyla köylüden alınması- ç.n.) kullandı; kendine ucuz hammadde sağlamak ve servet biriktirmek için Amerika kıtasında kölecilik yaptı; Asya'nın yarısını kendine dahil ederek talan etti; topraktan sürülen köylülerin ücretli işçiler olarak emeklerini satmalarını sağlamak için serserilik yasaları ve zorunlu çalışma evleri sistemini gerçekleştirdi; direnenlere karşı askeri güç ve casus şebekeleri kullandı; beş yaşının üstündeki çocukların emeğinden kâr etti, halkın sağlığını hiçe saydı.

Stalinist egemen sınıf aynı örneği; 'kollektifleştirme' ile, çalışma kamplarıyla (gulag), gösterici ve grevcileri vurarak, 'parazitçiliğe' karşı yasalar ve yaygın bir gizli polis ağıyla izledi. Stalinist egemen sınıf, Britanya kapitalizminin 300 yılını alan şeyleri birkaç on yılda başarmayı istiyordu. Stalinist barbarlık çok daha yoğunlaşmış bir biçimde yaşandı. On, yirmi ve hatta en üç tahminlere göre 30 milyon ölüme neden oldu.[128] Britanya'nın deneyimi temelinde Engels şöyle yazıyordu:

> "Kapitalist büyük sanayinin fethedeceği son ülkenin Rusya olması ve muazzam bir kır nüfusunun bulunması...ekonomik devrimin yaratacağı devrimci değişimin her yerdekinden daha derin ve keskin olmasını zorunlu kılıyor. 500.000'den az olmayan toprak sahibinin ve yaklaşık 80 milyon köylünün değişim süreci ancak korkunç acılar ve çalkantılarla...bir cesetler yığınının üstünde...tamamlanabilir."[129]

Elbette Engels, kapitalist sanayileşme ve milyonlarca insanın telef edilişinin, kendi sınıf doğasını Marksist alıntıların arkasına gizleyen bir bürokrasi tarafından gerçekleştirileceğini öngöremedi. Birçok insanın yaşamını yitirdiği bu süreç 25 yıldan fazla değildi. Bu dönemdeki insan kaybının toplam nüfus içindeki oranının Tudor döneminde çitleme ve serserilik yasalarının birleşik etkisinden ötürü; 250 yıl süren Atlantik ötesi köle ticareti esnasında; plantasyon sisteminin barbarlıklarından; 18. ve 19. yy.'da İskoçya'da köylülerin askeri güç kullanılarak topraktan sürülmesi sırasında; İrlanda'dan açlık sırasında gemiler dolusu tahılın İngiltere'ye taşınması yüzünden; Britanya egemenliğinin Hindistan'ı içine ittiği yoksulluktan ve esrar ticaretinin Çin üstündeki etkilerinden ölenlerden fazla olması olanaksız. Britanya'nın yöneticileri barbarlıklarını din ve uygarlık adına akladılar. Stalin kendininkini sosyalizm adına, fakat yöntemler ve amaç öz olarak aynıydı.

Aynı zamanda, tüm ekonominin devlet tarafından kontrol edilmesi eğilimi yalnızca Stalinizme özgü değildi. Bu süreç tüm kapitalist dünyada değişen derecelerde, özellikle daha zayıf ülkelerde, I. Dünya Savaşı'ndan başlayıp 1929-33 krizinden geçerek 1970'lerin sonuna dek uzandı.

Gelişmekte geç kalmış kapitalist ülkeler yeni sanayi kurmak istediklerinde, tek yol olarak devlet güçlerini mevcut kaynakların yoğunlaştırılması için kullanmayı buldular. Yüzyılın başında Japonya ve Çarlık Rusya'sında geniş ölçekli sanayinin gelişiminde devlet merkezi bir rol oynadı. İki dünya savaşı ve 1930'ların krizi, devlet ile dev işletmelerin içiçe geçmesine yolaçtı. Bu ise Buharin ve Lenin'in daha 1916'da emperyalizm üstüne çalışmalarında dile getirdikleri temel noktaydı.[130] 1930'ların sonlarına doğru Nazi Almanya'sında devletin sınai faaliyet üstündeki kontrolü öyle bir düzeydeydi ki Austro-Marksist ekonomist Hilferding, kapitalizmin yerine yeni bir üretim tarzının geçtiğine ikna oldu.[131] Ve hatta Batı ülkelerinin en 'serbest piyasa'sı ABD'de bile 1941-44 yılları arasında sinai kapasitenin çoğunluğu devlet tarafından kuruldu ve kontrol edildi.[132]

1930'lar ve 1940'larda üretim birimleri için en verimli ölçek öylesine büyüdü ki gelişmiş ülkelerin her birinde sanayi malları pazarını bir avuç yerel firma yönetiyordu. Bunları devletle entegre olmuş tek bir yapıda birleştirmek, yabancı rakipleri gümrük duvarları ve kotalarla dışlamak ekonomik açıdan anlamlıydı. Bir ekonominin temel sektörlerinde rakip firmalar varlıklarını sürdürdükleri durumlarda bile, hükümetler malların büyük çoğunluğu için pazarın yerli firmalarca kontrol edilmesini sağlamayı görev bildiler: Her kapitalist ülke kendi çelik, gemi, uçak, otomobil, mobilya ve beyaz eşya sanayilerini kurmaya çalıştı. Bunun başarılabilir bir hedef olduğu aşamada, devlet kapitalizmi üretici güçlerin gelişmişlik düzeyine denk düşüyordu.

Yerli sınai gelişmenin en zayıf olduğu ülkelerde bu eğilim daha da ileri gitti ve 1930'lar ve 1940'larda devletin rolü birçok farklı ülkede ekonomik gelişimde öne çıktı. Mussolini İtalya'sından, (en büyük iki kartelin devlete ait olduğu) Peron Arjantin'ine, Vargas Brezilya'sından, bağımsızlıktan önce belli başlı ailelerin Rus örneğini taklit temelinde beş yıllık planlara dayalı program üzerinde anlaştıkları Nehru Hindistan'ına, Çankay Şek ve Mao Zedung yönetimindeki Çin'e ve Nasır Mısır'ına, Irak ve Suriye'deki Baas rejimlerine, Bumedyen Cezayir'ine ve Burma'daki askeri rejime dek bir dizi ülke bunun örnekleriydi.

Bu yönelimin mantığı basitti. Kapitalizmin bu döneminde sınai gelişme temelinin başka bir yolla değil, devlet müdahalesiyle atılması olanaklıydı. 'Üçüncü dünya'daki ekonomik başarı öyküleri, herşeyin pazara terkedildiği yerlere değil, güçlü devlet müdahalesinin olduğu ülkelere aitti. Keynesçi, sosyal demokrat veya Stalinist egemen ideolojilerin devlet müdahalesini tartışmasız kabul edişi bundan kaynaklanıyordu.

Bu durumların hiçbirinde 'bir üretim biçiminden diğerine geçiş' sözkonusu değildi. Her bir durumda, mevcut devlet aygıtını kontrol edenler, bunu sanayiyi yeniden organize etmek, dış baskılarla karşı karşıyken birikim yapabilecek şekilde iç rekabeti asgariye indirmek için kullandılar. Bu yönelişe hiç muhalefet olmadı değil. Değişik biçimlerdeki 'polis' yöntemleri sık sık, değ-

şime direnen eski 'özel' kapitalist çıkarlara karşı da kullanıldı. Fakat tüm bunlar, kitleler kanlı bir sosyal devrim için hareketlenmeden ve gerçekte bazı durumlarda herhangi bir kitlesel hareketlenme hiç olmaksızın mümkündü.

II. Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında Doğu Avrupa, eski devlet yapılarının, adım adım devlet kapitalist yöntemleri uygulayışlarının örnekleriyle doludur.

1929-34 dünya krizi her yerde yıkıcı sonuçlar yarattı. Çekoslovakya dışında tüm Doğu Bloku ülkeleri tarımsal ürün ve hammadde ihracatına bağımlıydılar. Kriz, ihracattan kazandıkları geliri yüzde 30 ile yüzde 50 arasında azalttı[133] ve tarıma bağlı nüfusun çoğunluğunu sefalete sürükledi. Bu gelişmeler, sınıflar ve etnik azınlıklar arasında keskin çelişkilerin ortaya çıkmasına ve sağcı otoriter hükümetlerin yükselişine yol açtı. En gelişmişleri olan Çekoslovakya'da ulusal üründe 1929-33 arası yüzde 14 düşüş, Almanca konuşan azınlık arasında çok yüksek işsizliğe yol açtı ve çoğunu yiyecek ve yardım için Nazi Almanya'sına yönelmeye itti. Ülkenin doğusundaki yaygın yoksullaşma Slovaklar arasında anti-Çek milliyetçiliği besledi.

Savaş öncesi Doğu Avrupa hükümetleri gerilimi kontrol etmenin tek yolu olarak önceki 'liberal' ekonomik politikalarını bir kenara ittiler. Daha 1929 öncesinde bu devletlerin uyguladığı kontrol Batı'da az görülen veya hiç görülmeyen türdendi.[134] 1930 krizi, devletleri birbiri ardına, dış ticareti kontrol etmek için doğrudan müdahaleye, diğer devletlerle ilişkileri tek taraflı olarak düzenlemeye (örneğin Nazi Almanya'sı dış ticareti devlet tekeline soktu), ithalatı büyük ölçüde azaltmaya, döviz kurları için farklılaştırmalar yapmaya, batan banka ve sanayi işletmelerini kontrol altına almaya sürükledi. Polonya'daki sağcı askeri hükümet, ülkenin en büyük çelik firmasını, iflasını önlemek için devletleştirdi ve SSCB dışında ilk kez bu hükümet uzun dönemli yatırım planları hazırlattı.[135]

II. Dünya Savaşı, ekonomi üstünde devlet kontrolü eğilimini önemli ölçüde arttırdı. Birincisi, Doğu Avrupa ekonomileri doğrudan veya dolaylı olarak üretim düzeylerine, fiyatlara,

hammadde tahsisine ve ücretlere doğrudan kontrol uygulayan Alman savaş ekonomisinin bir parçası haline geldiler. İkincisi, 'Almanlaştırma' ve anti-semitik uygulamalar yerli kapitalist sınıfın ekonomik temelini harap etti. Üçüncüsü, savaş her ülkenin ekonomik gelişimini bütünüyle çarpılmaya uğrattı. Çok miktarda kaynak, yaşam standartlarının ve temel yatırımların düşmesi pahasına Alman askeri aygıtına transfer edildi. Almanya'nın doğusu, Macaristan ve Çekoslovakya'nın Çek bölgesinde yerli nüfusun ihtiyaçlarına bakılmaksızın ağır sanayide hızlandırılmış bir gelişme başlatıldı. Ayrıca, muharebelerin yaşandığı ülkelerde -Polonya, Macaristan, Almanya'nın doğu kısmı ve Romanya'da- savaşın kendisinin yarattığı bir yıkım vardı. Böylelikle Macaristan'ın 1947'deki üretimi 1937'deki düzeyin yüzde 27 altındaydı. Aynı oran Romanya için yüzde 20 ile 40 arasında, Bulgaristan için yüzde 16 ve Çekoslavakya için yüzde 17 idi. Polonya'daki değişme yüzde 22 civarındaydı ve 1947'deki üretimin düzeyi 1913 rakamının bile altındaydı.[136]

Savaş galiplerinin politikaları birçok ülkenin ekonomik durumunu daha da kötüleştirdi. Eski yöneticileri Hitler'i desteklemiş olan ülkeler (Doğu Almanya, Romanya, Macaristan) savaş tazminatı ödemeye (büyük çoğunluğu SSCB'ye) zorlandılar. Doğu Almanya'da yaklaşık olarak, savaşın hasara uğrattığına eşit miktarda kaynak bunun için kullanıldı. Ülkenin en büyük fabrikasının -Halle yakınlarındaki Leuna- makine ve teçhizatının üçte biri savaş tarafından yokedildi ve diğer üçte biri Rus işgal güçleri tarafından SSCB'ye taşındı. 1950'lerin başlarında bile 'tazminatlar' ve Sovyetler'in uranyum ve işgal masraflarının ödenmesi talebi, net ulusal ürünün -faktör maliyetleriyle- beşte birinden fazlaydı.[137]

Son olarak, savaşı kazananların çizdiği ulusal sınırlar Doğu Alman ekonomisinde önemli kayıplara yol açtı. Ayrı bir Batı Alman devletinin kurulması ve Silezya'nın Polonya'ya verilmesi ile ülke geleneksel yakıtı olan kömürden yoksun bırakıldı (Bugün bu nedenle, ülkenin enerji santralları yörede çıkarılan ve yüksek derecede kirliliğe neden olan linyit kullanıyorlar).

Savaş sonrasında kendilerini Doğu Avrupa ülkelerinin yöneticileri konumlarında bulanlar, daha savaştan önce Batı Avrupa'dan geri olan, savaş sırasında ve sonrasında ise çok daha ağır etkilenmiş olan ülkeleri yönetiyorlardı. Ancak, yine bu ülkelerde olayların gelişimi, üretimin planlanmasında özel kapitalist çıkarların çok az engel çıkardığı bir ortam yaratmış ve kontrolü devlet eline vermişti. Tüm politik partilerin liderlerinin, Stalinistler kadar burjuva ve sosyal demokratların da, bu ekonomileri geliştirmenin tek yolunun devlet yönetimi olduğunu tartışmasız kabul etmeleri şaşırtıcı değildi.

Çekoslovakya'da sanayinin yüzde 80'i, Şubat 1949 sonrası Stalinizasyonundan çok önce zaten devletin elindeydi. 1947-48 planlama komisyonu 'tüm partilerin üyelerinden oluşuyordu ve başkanı dev silah fabrikası (eskiden özel sektörde olan) Zbrojovka'nın şefiydi.'[138] Polonya ve Macaristan'da sosyal demokratlar da komünistlerle beraber ekonominin planlanmasına katıldılar. Sonuçta, Naziler tarafından yönetilen savaş dönemi kumanda ekonomileri çoğunlukla doğrudan Halk Demokrasilerinin planlanmasına dönüştü. '1938-45'de miktar ve fiyat kontrolleriyle bastırılan birçok pazar ilişkisi bir daha ortaya çıkmadı.'[139] Komünistlikten sosyal demokratlığa dönen ve Polonya'nın planlarının hazırlanmasına yardım eden Oscar Lange'ın daha sonradan kabul ettiği gibi:

> "Yüksek ölçüde merkezileştirilmiş idari planlama ve yönetimin geniş ölçüde ekonomi ötesi zorlamaya dayanması, sosyalizmin karakteristiği değil, daha ziyade savaş ekonomisinin karakteristik bir tekniğidir."[140]

Komünist parti liderleri, Soğuk Savaş'ın başlaması ve Kominform'un (Stalin'in iktidardaki komünist partilerin faaliyetini koordine etmek için kullandığı örgüt) oluşumu sürecinde kumanda ekonomisinin en azimli savunucuları haline geldiler. 1947 ortalarından itibaren sosyal demokrat ve açık burjuva partilerden çok daha yüksek düzeyde birikim gerçekleştirmek için kolları sıvadılar.[141] Yine bu da irrasyonel bir ideolojinin sonucu değil, Rus bloğunun askeri-sınai inşasına olan katılımlarının so-

nucuydu. Bu yaklaşıma muhalefet edenlerin tutarlı bir alternatifi yoktu. Çekoslovakya'da 1948 Şubat'ındaki 'komünist' darbeye Rus birliklerinin o sırada ülkede olmamasına rağmen burjuva ve sosyal demokratlardan gerçek bir direniş gelmemesinin nedeni de buydu. Bu partilerin çökmesi için Komünist Partisi'nin tüm yaptığı, sınır birliklerini Prag'da yoğunlaştırması, destekçilerine şehir merkezinde gösteri yaptırması ve bir saatlik bir genel grev örgütlemesi oldu (muhtemelen Kasım 1989'da tek parti yönetimini deviren kitle hareketinden daha düşük bir düzeyde). Çekoslovak burjuvazisi öyle alternatifsizdi ki, Devlet Başkanı Benes komünist liderlerin talep ettiği değişiklikleri onayladı ve devlet kurucusunun oğlu Masaryk başkan olarak kaldı (Kısa bir süre sonra öldü, muhtemelen öldürüldü).

Bu açıdan bakıldığında, Doğu Avrupa'da olanlar diğer yerlerden nitelik olarak farklı değil, nicel olarak genel eğilimin en uç ifadesidir. Savaş öncesi ekonomisinden savaş ekonomisine ve bu kez de şimdi tanık olduğumuz dönüşümdeki kolaylık bunlardan kaynaklanıyor.

DOĞU'DA FIRTINA ÖNCESİ

Bir toplumu kapitalist olarak analiz etmek yalnızca iktidardakilerin nüfusun geri kalanını sönürmesine ve yaptığı barbar muameleye işaret etmek değildir - ki sonuçta bunlar tüm sınıflı toplumlarda geçerlidir. Böyle bir analiz aynı zamanda egemen sınıfın ne pahasına olursa olsun biriktirmeye zorlandığını, kendi bindiği dalı kesmekten kaçınamadığını gösterir. Bu Doğu Bloku egemen sınıfları için kesinlikle doğrudur. Onlar birikimin kendileri için olumsuz olan birçok sonucundan kaçınamadılar.

(i) **Mezarkazıcısı**. Stalinist yöntemler kaçınılmaz olarak bürokrasinin iktidarına meydan okuma yeteneğine sahip bir sosyal güç yarattı. Stalin 1928-29'da mutlak gücü eline aldığında, SSCB'de çalışan nüfusun yüzde 80'i köylüydü. II. Dünya Savaşı'na kadarki iki beş yıllık plan bu oram yüzde 60'a indirdi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bu süreç yeniden canlandı. Stalin 1953'de ölünceye dek Rus nüfusunun yaklaşık yarısı kentlileştirilmişti. 1985'e gelindiğinde nüfusun üçte ikisi kentli, üçte biri köylüydü ve yalnızca sekizde biri 'kollektif çiftçiler' (köylülerin devamcıları) olarak sınıflandırılmıştı.[142] Savaş öncesi Doğu Avrupa'da çalışan nüfusun yüzde 65'i tarımdaydı ve yalnızca yüzde14'ü işçiydi. 1980'e gelindiğinde ise nüfusun yüzde 60'ı ücretlilerden oluşuyordu.[143]

Stalinist rejimler, Stalin'in kendi kolektifleştirme kampanyasında da olduğu gibi, kır nüfusunu gerektiğinde silahlı kuvvetleri kullanarak bastırmayı görece kolay buldular. Aym zamanda, zorla kolektifleştirmenin ilk etkileri işçi sınıfının rejime muhalefet gücünü zayıflattı. 'Eski' işçilerin önemli bir azınlığı ustabaşı ve bürokrat olarak kendi sınıflarından yukarı doğru kaymayı başardılar: 1960'lardaki rakamlar Çekoslovakya'daki işçi sınıfı ai-

lelerinden gelenlerin yüzde 29'unun, Macaristan ve Polonya'dakilerin yüzde 17'sinin kol emeği dışındaki işlere yükseldiğini gösteriyor.[144] Yerinde kalan 'eski' işçiler, kendi kolektif eylem geleneklerinin kırdan fabrikalara sürülen eski köylüler tarafından sığlaştırıldığını gördüler. Sosyolog Zygmunt Baumann'ın Polonya ile ilgili olarak yazdığı gibi:

> "Sınıf atlama olanaklarına rağmen yerinde kalan görece küçük bir sınai işçiler grubunun yaşam standartları neredeyse sürekli bir biçimde düştü... Fakat bunlar geniş bir köylü göçmen kitlesi içinde eridiler; köylüler için ise kentteki yaşam standartları eskiye göre bir iyileşmeyi ifade ediyordu."[145]

Ancak sermaye birikimi süreci bir süre sonra durumu değiştirmeye başladı. Tarım nüfusundaki azalma kentlere akan insan sayısını azalttı. Aynı zamanda işçilerin beyaz yaka işlerine veya bürokratik pozisyonlara yükselme olanakları da azaldı.[146]

Artan sayıda işçi, işçi çocuklarıydı ve bunlar yaşam sürelerinde bir üst sınıfa yükselme şansı görmediler. Sverdlovsk doğrama sanayisinin 1960'ların sonundaki bir araştırması, 46 yaşının üstündekilerin yüzde 40'ından azının işçi sınıfı ailelerinden gelmesine karşın, 20 yaşındaki işçilerin yüzde 60'ının işçi sınıfı kökenli olduğunu gösterdi. Kuzzbass'daki bir maden işletmesinin araştırmaları, 46 yaşının üstündekilerin dörtte birine karşılık, 20 yaşlarındakilerin yüzde 80'inin işçi sınıfı ailelerinden geldiklerini gösterdi.[147]

İşgücünden beklenen kültürel düzey de sermaye birikimiyle beraber değişir. 1930 ve 1940'larda kaba tehdit ve cezalar, fabrikalarda, madenlerde ve inşaat sahalarındaki köylü kökenli işçileri temel sanayileşme için gerekli vasıfsız veya yarı vasıflı işleri yapmaya ikna etmek için yeterliydi. 1953'te Stalin öldüğünde bu durum değişmeye başlamıştı. Daha vasıflı ve inisiyatifli işgücüne ihtiyaç duyuluyordu. 1965'te vasıfsız emek, sanayinin yüzde 40'ını, inşaat sektörünün yüzde 60'ını oluştururken, 1979'da bu oranlar yüzde 33 ve yüzde 40'a düşmüştü.[148]

Bu düzeyde vasıflı emek, işçilerin büyük çoğunluğuna ortaokul eğitimi, önemli bir azınlığına ise daha ileri eğitim sağlamadan karşılanamazdı. Gorki bölgesinde ortaokul mezunu olma-

yan işçi sayısı, 1965'te yüzde 87'den 1979'da yüzde 52'ye ve otuz yaşın altındakiler arasında yüzde 20'ye düştü. Kama sanayi işletmesindeki genç işçilerin üçte ikisi 'eğitim düzeylerinin işlerinin gerektirdiğinden fazla olduğunu düşünüyorlardı.'[149] Bu işçilerin patronları tarafından korkutulmaları öncesinin köylülerine göre daha zordu. Bir Pravda yazarının 1983'de belirttiği gibi:

> "Sivastopol bölgesindeki birçok işletme, kendilerine daha pahalıya gelmesine, yurtlar ve özel apartmanlar için para ödemek zorunda kalmalarına rağmen inatla kent emekçileri yerine kırdan gelmiş işgücü kullanmaya devam ediyorlar. Yöneticiler harcadıkları paranın karşılığını bulduklarını düşünüyor: Bu işçiler daha sıkı çalışıyor, daha çoğu fabrikada kalıyor ve iş değiştirmeye çok daha az eğilimliler."[150]

(ii) Günü geçmiş sömürü yöntemleri: Birikim süreci ilerledikçe eski birikim yöntemleri verimsizleşir. Stalinist sanayileşmenin ilk dönemi, vasıfsız kırsal işgücünü çalışmaya zorlamanın en ilkel yöntemleriyle yürütülebildi. Emek üretkenliğinin düşüklüğü pek sorun değildi. Milyonlarca insan kente akıyordu ve bunların emeği daha önce hiçbirşeyin olmadığı yerlerde fabrikalar kurmaya ve işletmeye yeterliydi. 'Yaygın' (ekstansif) bir temelde muazzam bir sanayileşme mümkündü.

Ancak, sonuçta eski emek ve hammadde stokları tükenmeye başladı. Daha ileri bir sanayileşme ancak 'yoğun' (entansif) bir temelde, eldeki sanayiyi, emeği ve hammaddeyi çok daha verimli kullanacak biçimde yeniden organize ve inşa ederek gerçekleştirilebilirdi. Bu tür bir işleyiş işçilerin çok daha özenli ve inisiyatifli olmasına dayanır. İşçilerin gösterdikleri dikkat ve ilgiyi arttırabilmek için onlara daha fazla besin, boş zaman ve etkinlik, daha fazla tüketim malı sağlamak gerekir.[151]

Ancak böyle bir yöneliş, ulusal gelirin büyük bir kısmını birikime ayırarak daha gelişmiş ve genellikle daha geniş ekonomilere yetişme mantığıyla çelişir. Durum kolaylıkla yumurta-tavuk çelişkisine döner: Eğer işçilerin tüketim düzeyi yükseltilirse zamanla üretkenlik artacaktır. Ancak yaşam standartlarını yükseltmenin tek yolu birikimden kısmak, ekonominin büyüme hızını

rakiplerine göre yavaşlatmaktır. Böylelikle, SSCB ve Doğu Avrupa devletlerinin ekonomik tarihi, tüketim malları üretimini, üretim mallarına göre arttırma vaadlerini izleyen, üretim araçlarını daha da arttırmak için tüketim mallarından özveride bulunulması zincirinin tekrarıdır. SSCB'de Brejnev ve Kruşçov dönemleri, Polonya'da Gomulka (1956-70) ve Gierek (1970-80) dönemleri buna örnek gösterilebilir.

Tüketimin geçmişte üretime bağımlılaştırılmış oluşu andaki durumu daha da kötüleştirir. Stalin döneminde tarımdaki 'kolektifleştirme' toplam tarım üretiminde azalmaya yol açtı. Ancak bu Stalin'i hiç kaygılandırmadı, çünkü bu durum hem milyonlarca köylüyü şehirde iş aramaya zorluyordu,[152] hem de devletin yeni sanayilerde çalışanların ihtiyacını minimum düzeyde karşılayacak kadar ürüne el koymasına izin veriyordu.

Bu politikanın etkileri, Stalin'in ardından gelenlerin hepsini neredeyse çözülemez sorunlarla karşı karşıya bıraktı. Sulamaya ve tarımda makinalaşmaya yapılan önemli miktarda yatırım ve tarım işçilerinin ücretlerinin kent işçilerininkine yakın bir düzeye çıkarılması, beklenen ölçüde verimli olmadı. Taşıma ve depolama etkinliklerinin yetersizliği nedeniyle ürünün önemli bir kısmı halen ziyan ediliyor. Kır nüfusu genelde, yaşam standardındaki yükselmenin yaratacağı etkiye yanıt veremeyecek ölçüde yaşlı ve vasıfsız. Önceki genç kuşaktan, pazarlanabilir (kamyon sürmek veya makine tamir etmek gibi) bir beceri elde edenler, zaten kötü yaşam koşulları nedeniyle kentlere akmışlardı.

Yaşam standartları yükseliyor olmakla birlikte, randımanı gelişmiş Batı ülkelerinin düzeyine çıkarmaya yetecek ölçüde değil. Eğer randıman yeterince artmıyorsa, ekonomiyi merkezi olarak yönetenlerin hedefledikleri yüksek birikimi gerçekleştirmenin tek yolu, tüketim malı üreten fabrikaları üretim malları üretimine çevrilmesidir. Ancak bu, sonuçta, menejerlerin ücret olarak ödediği değerin, gıda ve tüketim malları üretiminin toplam değerini aşması demektir. Böylelikle birçok temel tüketim mallarındaki açık ve fiyatlarda artış eğilimi ortaya çıkar.

Böylece, Doğu Bloku'nun devlet kapitalizmleri ilk yıllarında

Batı ekonomileriyle aynı düzeyde büyürken, daha yavaş büyümeye ve tüketim malı arzında şiddetli krizler yaşamaya başladılar.

(iii) Sermayenin artan organik kompozisyonu: Devlet kapitalizmi, her türlü kapitalizmin bu klasik sorunuyla karşılaşır. Birikim, toplam yatırımın emek gücünden daha hızlı artmasına neden olur, yatırımın ortalama geliri düşme eğilimi gösterir.[153] Rusya'da[154] bir ruble net yatırım başına sınai üretimde yıllık ortalama artış miktarı, 1951-55'de yüzde 6.4; 1956-60'da yüzde 5.1; 1961-65'de yüzde 4.7 şeklinde azaldı. Bu eğilim tüm Brejnev dönemi boyunca devam etti. 1985'de ulusal ürünün yatırıma giden oranı en azından 1965'teki kadar yüksekti, ancak sanayinin büyüme oranı yüzde 50-60 daha azdı.[155]

(iv) Toplumsal üretim ve ulusal devletin aldığı pay:[156] Nihayet, dünya kapitalizminin gelişiminin belli bir aşamasında devlet kapitalizmini ülkelerin karşılaştığı sorunlara çözüm haline getiren aynı neden -yüretici güçlerin sürekli gelişmesi-, daha sonraki bir aşamada devlet kapitalizmini ekonominin etkinliği önünde bir engel haline getirdi. Üretici güçlerin son 40-50 yıllık gelişimi, üretimin bu tür bir örgütlenişi ile çelişmeye başladı.

Batı'daki en başarılı işletmeler, yalnızca uluslararası düzeyde satanlar değil, üretimi de uluslararası düzeyde örgütlemeye başlayanlar oldu. Çokuluslu kapitalizm, sistemin öncüsü olarak devlet kapitalizminin yerini aldı. Bir dizi malın iç pazarını ulusal temelli firmaların elinde tutmaya çalışan ulusal egemen sınıflar, bu firmaların dünya sistemindeki en gelişmiş işletmelere uygun düzeyde kaynağı seferber edemediğini keşfetmeye başladılar. Dar ulusal sınırlarla sınırlandırılan üretim, artan ölçüde verimsiz ve teknolojik açıdan geriydi.

Bu, dünyanın en büyük ekonomisi olan ABD için dahi geçerliydi. 1948'de toplam dış ticaret ülkenin çıktısının yüzde 12.8'ine ve hatta 1965'de yalnızca yüzde 13.7'sine eşitti. Ancak, 1979'a dek bu rakam yüzde 31.7'ye çıktı.[157] Bir dizi temel sanayide 30-40 yıl boyunca doğru dürüst rekabet yaşanmadı. Belli başlı firmalar pazarın kendi aralarındaki belli bir bölüşümünü veri alıyorlar ve kârları akmaya devam ettikçe yeniliklere

aldırış etmiyorlardı.[158] 1970 ve 1980'lerde yabancı firmaların ve özellikle Japon firmalarının çelik, motor, elektronik gibi anahtar alanlarda kurumlaşmış Amerikan firmalarına meydan okumasıyla durum aniden değişti.

Amerikan kapitalizmi için sürecin başka bir yönü daha var. İçerde pazar payını kaybettikleri süreçte kimi dev ABD firmaları diğer ulusal kapitalizmlerin içinde üretim yaparak baskın rollerini sürdürmeyi ve güçlendirmeyi başardılar. Boeing dünyanın sivil hava taşıma araçlarının en azından yüzde 80'ini üretiyor. Son yirmi yılda Ford ve General Motors Avrupa'daki sektörlerini tamamen kontrol altına aldılar, diğer yerel firmaları satın alarak kıta düzeyindeki faaliyetlerine entegre ettiler. 1992 sonrası için birçok Avrupa firmasından daha iyi konumlanmış durumdalar. Batı kapitalizmlerinin en küçük ve zayıflarından biri olan İrlanda'nın bile Avrupa ve Kuzey Amerika'da kendine yer açmayı başarmış bir-iki çokuluslu şirketi var. Ulusal kapitalizmden çokuluslu kapitalizme geçiş, ulusal devletin 'ulusal' firmaları desteklemekteki ekonomik rolünü ortadan kaldırmadı. Boeing sivil hava taşımacılığı sanayisi üzerinde dünya çapındaki kontrolünü ancak ABD askeri siparişlerinin desteğiyle sürdülebilir. Ford ve General Motors bir yandan kendi çokuluslu faaliyetlerini genişletip Japon firmalarıyla anlaşmalar yaparken, bir yandan da Japon firmalarının kendi 'iç pazarlarını' tamamen ele geçirmesini engellemek için Amerikan devletini kullandılar. Özelleştirilen British Aerospace, artan ölçüde çokuluslu bir karakter kazanırken, yaptığı üretim ve ticaretin yüzde 80'i için Britanya hükümetinin siparişlerine ve etkisine bağımlı kalmaya devam ediyor. Hızla genişleyen ve çok kârlı bir alan olan telekomünikasyon sahasında bile firmaların uluslararası bağlantılar kurma yeteneği, ulusal telefon sistemlerinin bakım ve yeniden donanımını yapmak için hükümetlerin desteğini alıp almamalarına bağlı.

Dünya kapitalizmi, devlet kapitalizmi basamağını aşarak büyüdü. Ancak onun yerine geçene, sanki devletin rolü ortadan kalkmışçasına 'özel kapitalizm' veya 'piyasa kapitalizmi' demek yanlış olur. Varolan, devlet kapitalizmi ile çokuluslu kapitalizmin bileşkesidir. Kısaca 'çokuluslu kapitalizm' diyeceğim. An-

cak bunu oluşturan bileşenler, ulusal devlet kapitalist temellerde geliştiler ve buradan hiç bir zaman bütünüyle kopmadılar.[159]

Ne var ki, bu yeni dönem, ulusal olarak kendine yeterli devlet kapitalizmlerinin gelişebileceği koşulları ortadan kaldırdı. Bu durum 20 yıldan fazla bir süreden beri, yeni devlet kapitalizmleri yaratma girişimlerinin başına gelenlerden açıkça görülebiliyordu. Çin ve Küba, SSCB'de Stalinistlerin izlediği yolu başarıyla kopya edemeyeceklerini keşfettiler. Çin'de 1958'de Büyük Atılım'a, 1966'da Kültür Devrimi'ne[160] yol açan keskin iç çelişkiler; Küba'da Che Guevera'nın 1966'da hükümetten ayrılmasına yol açan kriz[161] ilk akla gelen örnekler.

Artık kurumlaşmış sınai güçlere karşı rekabet edebilecek bir dizi sanayi yaratmak, görece daha fakir ülkelerin egemen sınıflarının kısıtlı kaynakları için fazla maliyetliydi. Durum en dramatik şekliyle, Çin'in hidrojen bombası üretmek için ülkenin elektrik üretiminin dörtte üçünü tüketmek zorunda kaldığı hesaplandığında ortaya çıktı.[162] Gerçek şuydu ki 'dünya pazarına girmenin maliyeti her geçen gün artıyordu, yoksul ülkelerde bunu finanse edecek kaynaklar ise aynıydı.'[163] Sonuç:

> "Rusya tipi kanlı bir otarşik sanayileşme yolunun, sınırlı anlamda ilerlemeye yol açtığının düşünülebileceği devlet kapitalist gelişmenin, geri kalmış ülkeler için mümkün olduğu dönemin kapanmasıydı."[164]

Bu noktadan sonra ulusal devlet kapitalist gelişme düşünü gerçekleştirmeye çalışan egemen sınıflar, aslında ulusal krize ve hatta çöküşe götüren bir yol tuttukları gerçeği ile yüzyüze geldiler. Angola ve Mozambik'te Portekiz sömürgeciliğinin çöküşünün ardından gelen rejimler, bu çerçevede Batılı güçlere doğru ağır bir geri dönüşe zorlandılar. Vietnam rejimi benzer bir geri çekilişi seve seve kabul edebilirdi, ancak Amerika yolunu inatla tıkıyor. Kamboçya'da Kızıl Kmer rejiminin eski tip 'gelişme planlarını' zorlaması, Stalinizmin tüm eski barbarlıklarını gündeme getirdi, ancak SSCB'de bunlara eşlik eden sınai ilerleme Kamboçya'da gerçekleşmedi.

Bu 'üçüncü dünya'da ekonomik gelişmenin sonu olmayabi-

lir.[165] Ancak bundan böyle 'gelişme' yalnızca, dünya pazarının birkaç sektörüne girmek umuduyla ve genellikle kurumlaşmış çok uluslularla işbirliği içinde; kaynaklarını bu birkaç sanayiye yoğunlaştıran devlet kapitalizmleri için mümkündü - Pasifik kıyılarında kimi görece küçük ülkelerin başardığı gibi. Bu yolu tutan birçok ülke yol kenarına yuvarlandılar. Bazı ülkelerde, örneğin Hindistan ve Mao sonrası Çin'de kimi sektörlerde ve bölgelerdeki gelişmeye, diğerlerindeki ekonomik durgunluk ve artan sosyal gerilim eşlik etti. Güney Kore gibi çok az örnekte, gelişmiş olan sektörler ekonominin tümünü ileri doğru çekebildi.

Bir süre, eski kurumlaşmış devlet kapitalizmlerinin geleceği, sonradan gelen ve onları taklit etmeye çalışanlardan daha parlakmış gibi göründü. 1953-56'da insanlar teröre ve devlet kapitalist birikimin ilk Stalinist döneminin halkın tüketim düzeyini aşağı çekişine karşı hareketlendiklerinde, tüm Doğu Avrupa çalkantılarla sarsıldı. Doğu Almanya'da, Pilsen'de (Çekoslovakya) 1953'de ve Poznan'da (Polonya) grevleri, polis ve askeri birliklerle çatışmalar izledi. Macaristan'da kendiliğinden bir ayaklanma hükümeti devirdi ve ancak Rus birliklerince bastırabildi.

Ancak Doğu Avrupa'nın liderleri ve SSCB'de Kruşçov, isyanları baskı ve reform bileşimi politikalarla kontrol altında tutmayı başardılar. Önceki birikim dönemi, halka ödünler vermek ve birikim için toptan seferberlik yöntemlerini gevşetmek için yeterli ekonomik rezervler yaratmıştı. 1950'lerin sonuna gelindiğinde, tüm bu rejimler yeniden ekonomik istikrara kavuşmuşlardı ve Batılı rakipleriyle kıyaslanabilecek büyüme oranları gerçekleştiriyorlardı.

Yeni bir kriz devresinin belirtileri 1960'ların ortalarında görülmeye başlandı. Kruşçov'un SSCB'deki çeşitli reform girişimleri, ülkenin büyüme oranını ikinci süper güç olarak kalmaya veya hatta 'ABD'ye yetişip onun yerini almaya' yetecek oranda yükseltemedi. 1964'de bürokrasinin farklı kesimlerinin liderleri Kruşçov'u devirmek için biraraya geldi. Çekoslovakya'da ekonomik büyümedeki yavaşlama 1962-63 durgunluğunu getirdi. Bürokrasinin farklı kanatları arasındaki sürtüşmeler ve ekonomik reform yönündeki baskılar 1968 başında parti şefi ve devlet başkanı Novotny'nin gö-

revden uzaklaştırılmasına ve Alexander Dubcek yönetiminde bir liberalleşme dönemine yol açtı. Bu süreç Ağustos ayında Rusya'nın ülkeyi işgal etmesi ile durduruldu. Polonya'da 1968 Mart'ında öğrencilerin protestolarını, 1970-71 kışında işçilerin Baltık şehirleri Gdansk ve Scezcz'deki gösteri ve grevleri izledi. Olayların sonucunda Gomulka'nın yerine Gierek başa geçti.[166]

Özellikle Çekoslovakya ve Polonya olayları Doğu Bloku devletlerinin yöneticileri için korku vericiydi. Polonya Doğu Avrupa devletlerinin en genişiydi, Çekoslovakya ise sınai açıdan en gelişmişiydi. Bu ülkeler aniden bir kriz dönemine girdiklerine göre, diğerleri için de uzun dönemde gelecek karanlıktı. Olayları yorumlamakta devlet kapitalizmi teorisini kullanan bizler, Prag baharının bastırılışının ardından şu sonuca vardık:

> "Bürokrasi kısır bir döngünün içinde. Sorunlarından hangi birini çözmeye çalışsa diğerlerini büyütüyor. Merkezi aparatın liderlerinin verimli üretimin önünde engel oluşturdukları giderek daha açık bir biçimde görülecek... Bürokrasi, 1956 Macaristan ve 1968 başındaki Çekoslovakya olaylarını karakterize eden, bürokrasi içi bölünmeye yol açmadan reformları sürdürme yeteneğinde değil. Böyle bir bölünme, SSCB ve Doğu Avrupa'da bürokrasi dışındaki sınıfların kendi talepleri etrafında hareketlenecekleri derin krizlerin habercisi olabilir...Devlet kapitalizminin kronik krizi tüm sistemi tehdit eden bir noktaya ulaşacak. Sonra ne olacağı, farklı sınıfların kendi çıkarlarını ifade eden programlar etrafında hareketlenme yeteneklerine bağlı."[167]

Ancak, tüm rejimler aynen 1953-56 sonrasında olduğu gibi, 1968-71 olaylarının ardından da istikrarı sağlamayı başardılar. Brejnev Rusya'sı ekonomik olarak genişlemeye devam etti ve 'detant'a (yumuşama) girmeye hazır olan ABD ile askeri bir eşitlik sağladı. Aynı zamanda, halkın yaşam standartlarında iyileştirme yapabilecek durumdaydı. SSCB'de bu yıllarda bir çok aile buzdolabı, televizyon ve küçük bir azınlık da araba sahibi olmaya başladı. Batı'nın en gelişmiş ülkeleriyle karşılaştırıldığında koşullarda önemli bir gerilik vardı, ancak yine de Sovyet işçileri

Batı Avrupalı işçilerin henüz 15 yıl önce yaşadıkları 'tüketici devrimini' yaşıyor gibiydiler. Çekoslovakya'da reform ekonomistlerinin korkutucu uyarıları doğrulanmamış görünüyordu. Ekonomi tekrar yukarı doğru -1961-65'de ortalama yüzde 1.8 büyüme oranından, 1971-75'de yüzde 5.7'ye- harekete geçti. Yaşam standartları yükseldi. 1976 sonunda.hemen hemen her evin çamaşır makinası, radyo ve televizyonu, beşte dördünün buzdolabı ve üçte birinin arabası vardı.[168]

Polonya'da hem hükümetin[169] hem de rejim muhaliflerinin[170] yaşam standartlarının artamayacağı şeklindeki öngörüleri ekonominin genişlemeye girmesiyle çürütülmüş oldu. 1975-76'da resmi rakamlar yaşam standartlarında üç yıl içinde yüzde 30 yükselme olduğunu iddia ediyordu[171] ve Batı'lı gazeteciler bir 'Polonya mucizesi'nden söz ediyorlardı. Her iki ülkede de genişleme,1974-76'da Batı kapitalizmine vuran durgunluk boyunca devam etti.

Doğu Avrupa'nın yöneticileri başarılarıyla gurur duyabilirlerdi. Ancak hızlı büyüme rakamları bir yığın problemi gizliyordu. Yatırım, üretimden çok daha hızlı büyümeye devam etti. Öte yandan dünya düzeyinde, teknolojik gelişme artan ölçüde ulusal sınırları aşan bir kaynak kullanımına bağlı olmaya devam ediyordu. Doğu Avrupa ekonomilerinde bir dizi ekonomik reform planlarını ortaya çıkaran da aslında bu uzun dönemli sorunların farkedilmiş olmasıydı. Macaristan ve Yugoslavya dışında hepsi 1968'in ardından bu planları sessizce terkettiler. Ancak bu, ekonominin yönetilişindeki tüm değişiklikleri ortadan kaldırmadı. İşletmelerin plan hedeflerini gerçekleştirmelerinin ölçümü ve işletme menejerlerinin primleri, Stalin dönemine kıyasla daha büyük ölçüde emek maliyeti ve kalite üstündeki kontrollere -genellikle bu kontroller verimsiz olsa da- bağlı olarak hesaplanıyordu. Ekonomistler artık 'değer yasası'nın, üretimin değerini ölçerken, bu ürünü üretmek için 'dünya düzeyinde gerekli ortalama emek zamanının' hesaba katılmak zorunda olduğunu yadsımıyorlardı. İşletmelerin dünya sisteminin geri kalanıyla doğrudan ilişkilerinin sayısı hızla arttı.

Bu durumun en açık olduğu yerler, yatırımlarını finanse et-

mek için Batı bankalarından muazzam borçlar alan Polonya ve Macaristan'dır. Polonya'da Gierek döneminde hemen hemen tüm temel projelere Batı parası ve teknolojisi karıştı: Varşova yakınındaki Ursus traktör fabrikası, Barclay Bankası tarafından finanse edilip Massey Ferguson tarafından inşa edildi; Silezya'daki Polski-FIAT tesislerinin tasarımı İtalyan firma tarafından yapıldı ve bu firmanın Milano'daki fabrikası için parça üretilmeye başlandı; Krupp liderliğindeki bir Alman şirketler konsorsiyumu kimya tesisleri için yarım milyar sterlin sağladı ve Polonya hükümetiyle ortak bir pazarlama operasyonu planladı; Polonya bakır üretiminin genişletilmesi, Batı bankalarından alınan çeyrek milyar sterlinle yapıldı.[172]

Macaristan yasalarında yapılan değişiklikler, Batı firmalarıyla yüzlerce ortak işletme kurmaya ve büyük miktarlarda borç almaya izin verdi. Diğer Doğu Avrupa devletleri Batı firmaları ve bankalarıyla doğrudan ilişki kurma konusunda daha hareketsizdiler. Ama yine de ilişkileri vardı. Batı firmaları Togliattigrad ve Kama Nehri'nde Ruslar'ın dev otomobil tesislerinin yapımına girdiler; 1976 yılı içinde SSCB, Batı Alman firmalarından 3.6 milyar dolar değerinde ağır makina ve tesisat aldı[173]; Batı'nın yardımı ile Kuzey Rusya-Batı Avrupa doğalgaz boru hattının döşenmesi, SSCB'nin 1980'lerin başındaki ekonomik gelişmesinde merkezi bir önemdeydi; Doğu ve Batı Alman firmaları arasında artan bir ilişki vardı, örneğin Volkswagen için Doğu Almanya'da lisansla araba motoru üretilmesi. 1989 Ekim ortasına dek SSCB, Macaristan, Polonya, Çekoslovakya, Romanya ve Bulgaristan'da kayıtlı yabancı ortaklıkların sayısı 2090'a çıkmıştı.[174]

Tüm bunların üstüne SSCB'de Brejnev yönetimi, tarımda miras aldığı zayıflığı gidermek için ABD ile uzun dönemli tahıl satın alma anlaşmasına girdi. Bunun karşılığı petrol ihracından, petrol fiyatlarının 1973-74 ve 1979-80'deki artışından sonra elde edilen gelirle ödeniyordu.

Köklü ekonomik sorunlara böylesine yüzeysel bir yaklaşım kaçınılmaz olarak yeni zorluklara yol açar. Zaten tam kapasite çalışmakta olan ekonomiler, ithal mal ve teknolojinin bedelini

ödemek için kaynak bulma zorunluluğuyla karşılaştılar. 1970 başlarında Batı bankalarından borç almak Polonya, Yugoslavya ve Macaristan rejimlerine bir çıkış yolu gibi göründü. Borçlarını Batı pazarlarına ihracat yaparak ödeyebileceklerini varsaydılar. Ancak 1974-76 ve 1980-82 dünya ekonomik durgunlukları bu yolu kapattı. Pazarlar durgunlaşıp faiz oranları yukarı fırladığında, Doğu Avrupa'nın yöneticileri kendilerini Arjantin ve Brezilya gibi 'yeni endüstrileşen ülkeler'in durumunda buldular: Eski borçları ödemenin maliyeti ileriki birikim olanaklarını engellemeye başladı. 1979-80'de Polonya uzun bir ekonomik durgunluk ve daralma dönemine girdi. 1980'lerde halen Batılı gözlemciler tarafından Doğu Avrupa'nın 'mucize ekonomisi' diye anılan[175] Macaristan'ın beş yıl sonra kendi borç sorunlarına batacağını tahmin etmek zor değildi.[176]

Bu sonuçların doğurduğu kaygı ve muhafazakar hantallığın birleşimi Çekoslovakya, Doğu Almanya ve Brejnev SSCB'sini dünya pazarına açılma konusunda kontrollü olmaya itti. Çavuşesku Romanya'sı 1970'lerde devasa borçlar alıp, sonra bunları ödemek için (diktatör ve çevresi için gerekli lüks mallar hariç) her türlü ithal malını keserek bir uçtan diğerine savruldu.

1974-76 ve 1980-82 ekonomik gerilemeleri, Batı'da ve 'üçüncü dünyada' ulusal sanayilerde çokuluslu üretimin gereklerine göre yeniden yapılandırma dürtüsünü güçlendirirken, muhafazakar çizgi ulusal olarak kendine yeterli devlet kapitalizmi modelinde ısrar etmeye çalıştı. Doğu Bloku ekonomileri kaçınılmaz olarak dünyanın en gelişkin teknolojik düzeyinin gerisinde kalmaya başladılar. 1950'lerde SSCB nükleer teknoloji alanında ABD'ye yetişmeyi ve hatta uzay yarışında ABD'yi geride bırakmayı becerebiliyordu. 1960'ların sonunda bilgisayar gibi anahtar sektörlerde geride kalmaya başladı.

Uluslararası düzeyde en gelişmiş teknolojiye ayak uydurma girişimleri pahalı ve genellikle verimsizdi. Örneğin, Doğu Alman firması Robotron, bilgisayar teknolojisi ve yazılım alanında Batı ile rekabet edebilmek için muazzam çaba harcadı. Dikkate değer başarılar elde etti, ancak bunlar Batı çokuluslularının aynı

alanlarda yoğunlaştırdığı kaynaklarla boy ölçüşmeye yeterli olmadı. Aynı dönemde Amerika temelli çokuluslular, rekabet edecek daha fazla kaynakları olmadığı için, birçok temel mikroçip üretiminde Japon firmaları tarafından sektör dışına sürülmüşlerdi. Doğu Almanya gibi küçük bir devletin sanayisinin bu koşullarda hiçbir rekabet şansı yoktu.

Benzer biçimde bir Çek firması, Batı'da üretilen buzdolabından miksere ve bilgisayara dek her türlü elektrikli mamulü üretebilecek kapasitedeydi. Ancak her biri bu ürünler dizisinin yalnızca bir parçasında yoğunlaşmış Batı çokuluslularına göre daha kısa olan üretim çemberi nedeniyle maliyetleri çok daha yüksekti. Yine, her yıl toplam olarak birkaç yüzbin araba üreten Çek ve Doğu Alman motor sanayileri, her yıl milyonlarca üreten en tepedeki on Batı çokuluslusu için sözkonusu olabilecek teknolojik gelişme ve teçhizatı karşılayamazlardı.

Teknolojik açıdan büyüyen fark üç alanda önemli etkiler yarattı. Birincisi, en gelişmiş üretim araçları sahasında yetersizlikler vardı. Sürekli gelişen bilgisayar ve mühendislik teçhizatı ancak Batı'dan (bu malların Batılı güçlerin Cocom ihraç ambargo listesinde olmadığı varsayımıyla) satın alınarak ele geçirilebiliyordu. Bu ise ne yapıp edip döviz bulmayı gerektiriyordu.

İkincisi, gelişmiş silah imalatı yükünü taşımak giderek zorlaşıyordu. SSCB en azından 1980'lerin ortasına kadar Batı'nın askeri teknolojisiyle başabaş gitmeyi başardı, fakat bunu ekonominin geri kalanını kaynak için talan etme pahasına yaptı. Sovyet ekonomist Zaiçenko'nun yakınlarda belirttiği gibi:

> "Güvenilir istatistikleri bulunan 100'den fazla ülke içinde, yalnızca beş veya altı Ortadoğu ülkesi savunmaya SSCB'den daha fazla harcıyor. Ülkemizin uluslararası arenada etkisini arttırmak yönündeki uzun dönemli çabası, savunma potansiyelini öyle bir düzeye yükseltti ki bu düzey ancak tüm ekonomik ve finansal faaliyetleri sonuna dek zorlayarak güvenceye alınabilirdi."[177]

SSCB Batı'da üretilenler kadar kaliteli uçak, tank ve silah üretiyordu, ama bunu ekonominin geri kalanında yüksek kalitede

üretim için gerekli kaynakları kurutarak yapıyordu.

Son olarak, Doğu Almanya ve Çekoslovakya'da olduğu gibi, işçilerin temel maddi gereksinmelerini (gıda, giyim, alkollü içkiler ve konut) karşılamayı başaran rejimlerde bile dayanıklı tüketim mallarının kalitesinden ve maliyetlerinden kaynaklanan hoşnutsuzluk vardı.[178]

Devlet kapitalizmi teorisi daha 1970 ortalarında, ne Batı'ya açılmanın ne de böyle bir açılmayı sınırlamanın Doğu Bloku devletlerini ekonomik durgunluk ve politik krizlere girmekten koruyamayacağını görmemizi sağlıyordu.[179] 1980'lerin başındaki Polonya olayları tabloyu daha da netleştirdi:

> "1981'e kadar, kapalı ekonomiyi sürdürmekle dünyanın geri kalanına açılmak arasındaki seçim gerçekten de kızgın tava ile ateş arasındaki seçimdi. İlk seçenek, derinleşen durgunluk, artan israf, halk yığınlarının ihtiyaçlarını karşılayamamak ve sürekli bir işçi sınıfı isyanı tehlikesi demekti. İkinci yol, kendini giderek durgunluk ve bunalıma daha mahkum hale gelen dünya ekonomisinin ritmine bağlamak ve iç pazarı daraltarak bunalımı önlemenin yönetimsel araçlarından vazgeçmekti. 1980-81 Polonya krizi tüm Doğu Avrupa egemen sınıfları için bu yüzden bu kadar sarsıcıydı. Polonya'nın durumu, hepsinin karşısında duran benzer sorunlar için kolay bir çözüm yolunun olmadığını gösteriyordu."[180]

VE PERESTROYKA...

SSCB liderleri şimdi, Brejnev 1982'de öldüğünde ekonominin 'kriz-öncesi' bir durumda olduğunu söylüyorlar. Resmi rakamlara göre büyüme oranı 1970'lerin ilk yarısında yüzde 5.7'den, 1970'lerin ikinci yarısında yüzde 4.3'e ve 1980'lerin başında yüzde 3.6'ya düştü. Batı'nın hesaplamalarına göre düşüş yüzde 3.1'den yüzde 2.2'ye ve yüzde 1.8'e doğru gerçekleşmiş. Her iki duruma göre, SSCB Batı'yı yakalamak bir yana geride kalıyordu. Ayrıca Reagan'ın ilk yıllarında artan ABD silah harcamaları, uluslararası petrol fiyatlarının düşmesiyle SSCB'nin tahıl ve gelişmiş makina ithalatına ödediği ihraç gelirlerinin düşmesi dış baskıyı arttırıyordu.

'Kriz öncesi'nin belirtileri yalnızca ekonomiye özgü değildi. Ordu Afganistan'da bataklığa saplanmıştı. Yozlaşma ve ilkesizlik Brejnev'in kendi ailesi de dahil olmak üzere bürokrasi içinde yaygındı. Parti kadroları devlet kapitalist büyüme projesine olan bağlılıklarının -ki Kruşçov döneminde buna rastlamak hala mümkündü- son kalıntılarını da yitirmişlerdi. Alkolizmdeki artış ve genç kuşağın en aktif unsurları arasında nihilist rock müziğin popülerliği, kitlelerin yabancılaşmışlığının derinliğini gösteriyordu. Durumun barındırdığı tehlikeler, 1982'de Brejnev'in yerine KGB şefi Andropov geçtiğinde kendisi tarafından da dile getiriliyordu. Bu yüzdendir ki Andropov yeni kuşak parti görevlilerini bölgelerden Moskova'ya, parti liderliğine getirdi. Bunların içinde olan Gorbaçov ilerde bir numaralı adam olacaktır.

Gorbaçov 1985'de Parti Sekreterliği'ni devraldığında, kriz semptomları her zamankinden daha görünür haldeydiler. Gorbaçov kısa süre sonra 'ülkenin Nisan 1985'de içinde bulunduğu durumun dramatik doğası'nı görmekten kaçınamazdı:[181]

"Hem merkezde hem de yerel bölgelerde bir çok lider günü geçmiş yöntemleri kullanmaya devam ettiler ve yeni koşullarda çalışmaya hazır olmadıklarını kanıtladılar. Düzen ve disiplin göz yumulamayacak ölçüde kötüleşti. Plan hedeflerinin aşağı doğru revizyonu şeklindeki gaddar uygulamalar yaygınlaştı."[182]

Parti Brejnev dönemini 'ülkeyi ekonomik krizin eşiğine getiren bir durgunluk' dönemi olarak tanımladı:

"Ekonominin yönetiminde yaygın ve yüksek masraflı sistem yararlı olmaktan çıktı, yapısı ve kapasitesi modern gereksinimlere cevap vermekten uzak...Üretim, verimlilik ve yaşam standartlarında büyüme durdu."[183]

Gorbaçov liderliği ilk yıl ekonomik 'yeniden yapılanmayı' Andropov'un kullandığı yöntemlerle, yani tepeden yönetilen dar görüşlü kampanyalarla ve mevcut mekanizmaları kullanarak insanları daha çok zorlamak yoluyla başarmaya çalıştı. Alkolün üretkenlik üzerinde olumsuz etki yarattığı iddiasıyla, alkollü içkilere karşı kampanya açıldı. Alkol fiyatları arttırıldı, satış yerlerinin üçte ikisi kapatıldı ve binlerce hektar bağ yokedildi. Brejnev'in yirmi yıllık iktidarı süresince yerlerini koruyan eski kuşak parti bürokratları arasında yozlaşma ve rüşvete karşı savaş açıldı. İşletmelerin ürünlerinin kalite kontrolünü yapmak ve düşük kalitede mal üreten yerlerde çalışanların ücretini kesmek için merkezi bir kurum yaratıldı. Gorbaçov insanlara, Stalin'in 1930'lardaki Stahanov hareketini örnek almaları çağrısını bile yaptı.[184]

Fakat ekonomiyi tepeden aşağı doğru sarsma girişimleri işlemedi. 1986 boyunca Gorbaçov çevresindeki grubun çoğunluğu, bürokratik-yönetimsel yapının tepeden tırnağa değişmesi gerektiğine ikna oldular. Bunun ekonomik yapının yanısıra, politik yapıda da değişiklikler yapmadan başarılamayacağını gördüler. Muhafazakar bürokratların Perestroyka'yı engelledikleri, basına (Glasnostla) bunların yaptıklarını açığa çıkarma izni vererek etkisizleştirilmelerinin gerektiği söylendi.

Perestroyka'nın ekonomik programı üç alanda birbirleriyle ilişkili değişiklikler dizisi içeriyordu. Birincisi, üretimin eski tesis

ve makinelerden yenilerine transfer edilerek yeniden yapılandırılmasıydı. Bu bir yandan fabrika kapatma, diğer yandan üç vardiya çalışmanın uygulanmasıyla yapılacaktı. Sonuç olarak bu, 16 milyon kişinin işten atılması demekti. Şimdiye kadar bunun üç milyondan fazlası gerçekleşti.[185] İkincisi, sanayiyi kontrol eden bürokratik aparatın çapının küçültülmesi, verimsiz ve yozlaşmış bürokrat ve menejerlerin işten alınmasıydı. Basına tanınan eleştiri özgürlüğü buna yardımcı olabilirdi. Son olarak, sınai verimliliği arttırmanın bürokratik yöntemlerini piyasa güçleriyle değiştirmekti. Bu, farklı işletmelerin işleyişlerini yukarıdan aşağı koordine etme şeklindeki kumanda ekonomisi yöntemleri yerine, işletmelere, birbirlerinin çıktısını almak için özgürce anlaşma yapabilecekleri yatay bağlantıların sağlanmasıydı. Maksimum kâr arayışının her işletmenin menejerini, kaynakların verimli kullanımına ve yeni tekniklere hızlı adapte olmaya özendireceği iddia edildi.

Bu üç faktörün birbirine bağlı olması planlanıyordu. Kumanda ekonomisinden piyasa koordinasyonuna geçiş, en verimli tesisleri ortaya çıkarır ve menejerleri üretimi buralarda yoğunlaştırmaya iterdi. Bürokratik kontrol tabakalarını azaltmak, yatay ilişkileri kurmanın ön koşuluydu ve bu gelişme tek tek menejerlerin verimliliğini veya verimsizliğini aydınlatacaktı. Ama işler umulduğu gibi gitmedi. Düşey ilişkilerin 1988'de kısmen yatay ilişkilerle değiştirilmesi, verimlilikte sürpriz bir artış yaratmadı:

> "Halka yiyecek sağlama sorunu daha da ağırlaştı...Ocak 1989'da Bakanlar Konseyi toplantısının Rus televizyonunda yayınlanan raporu, ekonominin her alanında açık var diyordu. Artan sayıda malın arzının yetersizliğinden, konut alanında planlanandan iki milyon metrekare daha azının gerçekleştiğinden, çocuklar için yeni açılan okul öncesi kuruluşların sayısında düşme olduğundan sözediyordu."[186]

Ve fiyatlar artıyordu. 'Ne fabrikaların ne de dükkanların ucuz mal sağlamakta bir çıkarı var.'[187] Birçok menejer kârlarını ve primlerini basitçe fiyatlarını yükselterek arttırabileceklerini keşfettiler. Bunu doğrudan yapamayanlar ucuz mal türleri üreti-

minden pahalı mallar üretimine geçtiler. Ancak, bir işletmenin ürettiği mallara genellikle girdi olarak bir diğeri ihtiyaç duyduğundan bu durum kaosa yol açtı.

Ayrıca, Gorbaçov'un yeniden yapılanmayı sürdürmek için gerekli gördüğü açıklık, ekonomik problemleri arttırdı. 1988 bahar ve yaz başında Gorbaçov Glasnost sloganını Perestroyka'yı sınırlamaya yönelik tutucu girişimlere karşı bir silah olarak kullanabiliyordu. Özel Parti Konferansı öncesinde Moskova basınına yozlaşma, zalimlik ve verimsizliği teşhir etme konusunda ne dilerlerse yazmaları söylendi. Bu baskı birkaç Konferans delegesinin yeniden seçilmesini sağladı. Birçoklarının yeniden yapılanma azmine kapılmış numarası yapmalarına yol açtı. Gorbaçov Konferans'tan muzaffer çıktı. Politbüro'daki tutucu Ligaçev grubu tamamen Gorbaçov'un iyi niyetine bağlı kalmıştı. Birkaç ay sonra Merkez Komitesi hepsini kilit pozisyonlardan uzaklaştırdı ve Gorbaçov'a Devlet Başkanlığı görevini verdi.

Gorbaçov'un politik yaşamı idari-politik bürokrasi içinde geçmişti. Kruşçov ve Brejnev yılları boyunca üstündekilerin gözüne girmeyi, yanındakilere karşı manevralar yapmayı ve altındakilerin üstüne gitmeyi öğrenerek yükselmişti. Bahar ve yaz ayları boyunca, kamuoyu yaratma becerisiyle birlikte kullandığı hünerler bunlardı. Tüm bunlar, ellerinde muazzam güç bulunduran muhaliflerine karşı manevralarını sürdürmesini sağladı ve yeniden yapılanmayı engelleyeceklerini düşündüğü daha alttaki bürokratlara yönelik saldırısı için bir zemin oluşturdu.

Ne var ki bu becerilerinin onu hazırlamadığı bir şey vardı, bu da 1920 sonlarından bu yana ilk kez Glasnostla beraber yaşam koşullarını tartışma şansı bulan milyonların tepkisiydi. Yukarıdan sönük bir Glasnost vaadi, aşağıdan dev bir Glasnost dalgasının önünü açmaya yetmişti.

Başlangıçta Glasnost Moskova entelektüellerine özgüymiş gibi göründü. Aydınlar sendika gazetelerinin içeriğini, televizyon ve radyo istasyonlarını ve film stüdyolarının politikalarını etkiledikleri ölçüde önemliydiler. Fakat bu aydınlar da görece ayrıcalıklı bir grup olarak, SSCB'nin geri kalanı bir yana, Mosko-

va'daki halktan bile yalıtılmışlardı. Sovietskaya Rossia gazetesi olayı çoğunun ne denli kolayca susturulabildiğini gösterdi ve liderliğin bir kanadından gelen düşmanca bir tepkinin ardından üç haftalık bir sessizliğe büründüler. Konferans'taki başarısından sonra Gorbaçov'un kendisi de aydınları susturma hamlelerinde bulundu. 'Liberal' olduğu iddia edilen Politbüro üyesi Yakovlev basın şeflerine, haberlerin 'sorumlu' bir şekilde yazılmasını güvenceye almalarını ve 'duyguları ateşleyecek, ulusal veya sosyal şüpheler yaratacak ve farklı grupların birbirine düşmesine yol açacak girişimleri' önlemelerini söyledi. 'Sosyal parazitizmin çok tehlikeli bir biçimi olan gerçekçilikten uzak aşırı yaklaşımlara' karşı direnilmesi uyarısında bulundu.[188] Demokratik Birlik'in 7 Ağustosta düzenlediği türden gösterileri dağıtmak için özel kurulan polis gücü kullanıldı ve yeni bir yasa otoritelere 'gayrı resmi gösteriler' örgütleyenleri tutuklama hakkı verdi. Ogonyok gibi reformist basını kısıtlamak için 'kağıt sıkıntısı' bahane edildi.

Bunlar radikal görüşü yoketme değil, etkisini Moskova'da sınırlama girişimleriydi. Gorbaçov radikalleri bastırmanm, tutucu muhaliflerinin yeni bir hareketlenişini teşvik edeceğini açıkça hissediyordu. Ve hala Stalin ve Brejnev döneminin çirkin gerçeklerinin açıklanması yoluyla tutucu muhaliflerine puan kaybettirmeye ihtiyacı vardı. Bu da basına, SSCB'de hayatın gerçek yüzüne dair, örneğin Stalin döneminin kitle kıyımları, Moskova Duruşmaları, açlık, sürgün, idamlar ve çalışma kampları ve Brejnev döneminin toptan yetersizliği gibi konularda bir yığın açıklama yapma izni vermek demekti.

Asıl önemlisi Moskova dışmdaki kasaba ve şehirlerde neler olduğuydu. 1987 sonunda binlerce resmi olmayan grup örgütleniyordu. Bunlar genellikle 1960 ve 1970'lerde 'muhaliflik' nedeniyle kovuşturulan ve hapsedilen bireyler etrafmda şekilleniyorlardı. Bunlar, yerel bir fabrikanm neden olduğu çevre kirliliği, nükleer bir enerji merkezinin yarattığı tehlike, yerel bir bürokratın rüşvet ilişkileri, yerel dile yönelik baskılar, Stalin döneminde yöre halkmın başına gelenler gibi konularda ajitasyon yapıyorlardı. Kimi yerlerde bu gruplar yüzlerce hatta binlerce insanı sokaklara çektiler ve yerel basına kendilerini kabul ettirdiler.

Özel Parti Konferansı öncesindeki tartışmalar ve bürokrasinin kimi kesimlerinin, yozlaşmış ve popülerliğini yitirmiş kimselerin delege olarak atanmasına karşı kampanya açmaları, gerçek kitle eylemleri için bu küçük gruplara olanak sağladı. Açıklıktan yararlanan küçük gruplar kendilerini ansızın binlerce insanın katıldığı gösterilere önderlik eder durumda buldular. Sol kanat muhalefetten Kagarlitskiy'nin yazdığı gibi, 'bir gösteriler dalgası ülkeyi kapladı'.[189] Protesto gösterilerine katılanlar kimin delege olacağından öteye giden sorular sormaya başladılar. Örneğin, Yaroslav'daki 5000 kişilik bir gösteride:

> "Mitingdeki konuşmalar zinciri hiç bitmeyecekmiş gibi göründü. İnsanlar yalnızca Parti Konferans delegasyonunun seçim yöntemini değil; şehirlerdeki yetersiz mal arzını, konut ve hastahane yetersizliğini, sosyal adalet ilkelerinin çiğnendiği olayları tartışıyorlardı. Birçok kişisel deneyimler ortaya çıktı. Konuşmak için izin isteyenlerin sayısı arttıkça arttı."[190]

Parti liderliği Konferans'ta, 'Parti'de ve toplumda eleştiri ve özeleştiriye, görüşlerin karşılaştırılması için sürekli bir mekanizmaya ihtiyaç bulunduğunu' söyledikten sonra 'tartışma...politik cepheleşmeye ve sosyal güçlerin bölünmesine yol açmamalı'[191] görüşünü de eklemek zorunda kaldı. Ancak, cepheleşme çoktan ortaya çıkmıştı bile. Aynı zamanda Rus olmayan ulusların protestoları tüm ülkeye yayılıyordu. Ücretler ve çalışma koşullarıyla ilgili kısa süreli ve fazla duyulmayan grevler oluyordu. İşletmeleri ve yerel hükümetleri yöneten bürokratlar, herkese haddini bildirecek merkezi ve güçlü bir el olmadan kontrolü sürdürebilmek için, alttan gelen baskıya hiç değilse bazı konularda ödün vermek zorunda kaldılar. Ulusal hakları genişletmek, en çok çevre kirliliği yaratan fabrikaları kapatmak, ücretler, konut ve sağlık harcamalarını arttırmak için sözler verildi.

Böylece, reformlar üretimi arttırmakta başarısız olurken, hükümet ve işletmelerin harcamaları aşırı derecede yukarı fırlamıştı. 1988'de gelirler yaklaşık yüzde 8.5 artarken, sınai üretim yalnızca yüzde 3.5 arttı. 1989 başındaki bir Bakanlar Konseyi toplantısında şunlar söylendi:

"Üç yıl içinde bütçedeki harcamalar, gelirleri 184.000 milyon ruble aştı. Para arzı kritik boyutlara ulaştı. Para hacmi geçen yıla göre iki katına çıkarak, 11. Beş Yıllık Plan'ın ortalama rakamını dört kez aşmış oldu...Ödemeler dengesi açığı büyüdü.'[192]

Ekonomik krizin böyle aniden yoğunlaşması, reformları destekleyenlerin saflarında kafa karışıklığı yarattı. Bir taraftan birçok tutucu bürokrat, menejerlerin diğer menejerlerin ihtiyaç duyduğu girdileri üretmeye yukarıdan zorla ikna edildiği eski merkezi kontrol yöntemlerine dönülmesi için baskı yapıyordu. Parti liderliği yeni fiyat kontrollerini yürürlüğe koyarak ve belli malların ihracını yasaklayarak, bu yönde sınırlı bir dönüş yaptı.

Diğer taraftan, işletmeler arası daha fazla rekabetin, giderek Rusya içinde doğrudan rekabetin ve dünyanın geri kalanındaki firmalarla rekabetin, menejerleri verimli çalışmaya ve gerekli malları üretmeye zorlayacağım iddia eden ekonomistler, reformların hızlandırılması için baskı yapıyorlardı.

Liderlik her iki yaklaşımında taşıdığı engin problemleri görüyor ve ne yana döneceğini bilemiyordu. Merkezi zorlama yönteminin 'kriz öncesi' duruma yol açtığını biliyordu. Ancak, piyasaya doğru radikal bir dönüşün sanayinin tüm sektörlerini harap edeceğini de biliyordu. Hatta fiyat artışlarına izin verme şeklindeki sınırlı bir piyasa politikası bile muazzam bir sorun yaratmıştı: Polonya'da 1970, 1976 ve 1980'deki bu tür fiyat artışları işçi isyanlarına neden olmuştu. Gorbaçov'un danışmanı Aganbegyan'ın 1989 başlarında söylediği gibi 'perakende fiyatlarının reforme edilmesi gerekli' idi ancak bu, 'sosyal sonuçları' yüzünden üç dört yıl ertelenmeliydi. Eski yetersiz ve yozlaşmış bürokratların değiştirilmesi, bürokrasinin bir bütün olarak işleyişinde temelli bir değişikliğe yol açmamıştı. Gorbaçov'un kendisi şöyle yakınıyordu.:

"Bakanlarımızın yüzde 66'sı, Oblast Parti Komitesi sekreterlerinin ve Oblast Sovyet Yönetim Komitesi başkanlarının yüzde 61'i, Şehir ve Bölge Parti Komiteleri birinci sekreterlerinin yüzde 63'ü yeni insanlar...Fakat geçmiş bu insanlar ü-

zerinde iz bıraktı...İlk düşündükleri şeyler, hükümete doğrudan bir telefon hattı, iyi konutlar, bir araba vs... Birçok insan sosyalizm ve halkı düşünme maskesi altında kendi bencil çıkarlarını güdüyor."[193]

Onsekiz ay sonra hiçbirşey değişmemişti. Gorbaçov'un kendi atadığı insanlar, Merkez Komite toplantılarında kalkıp 'istikrar' sağlamadığı için onu eleştirdiler. Rijkov ekonominin çöküşünü engellemek için iki yıllık olağanüstü durum önlemlerini yürürlüğe koydu. Bu önlemler merkeze, işletmelerin yatırım planları, fiyat politikaları ve dış ticaret üzerinde muazzam bir kontrol gücü verdi. Piyasa taraftarı ekonomistler Rijkov'u, 'düşey' ve 'kumandacı' ekonomik yönetim metodlarına geri dönmekle suçladılar.[194]

İçerdeki Çözülme ve Ulusal Sorun

Herhangi bir bürokratik yapıyı oluşturan elemanlar liderlerine olan güvenlerini yitirdiklerinde birbirlerine düşerler. Onlar böyle yaptığında, eskiden hakimiyetleri altında olanlar da bir afallama ve kafa karışıklığının ardından kendi istekleri için ittirmeye başlar. Son iki yılda SSCB'de bu süreç yaşanıyor. Gorbaçov'a olan güvenin yitirilişinin en güçlü belirtisi, SSCB'deki iç çözülmedir, yani ulusal sorun.

Bu konu, uluslararası düzeyde de solun kafasını karıştıran bir sorundur. Örneğin, Eric Hobsbawm, 'Rus İmparatorluğu'nun tüm diğer parçaları Rusya'nın kendisinden daha iyi durumda' ve dolayısıyla Ermeniler gibi ulusların ulusçuluğu 'son derece irrasyonel'[195] diye tartıştı.

Böyle bir yaklaşım Stalin'in, Rusça konuşan merkezi bürokrasinin iktidarını pekiştirme sürecenin bir parçası olarak, Rus olmayan halkların sistematik olarak Ruslaştırılması politikasını görmezden geliyor. Stalin azınlık ulusları iktidar konumlarından uzaklaştırdı, böylece 1930'ların sonunda Kuzey Kafkasya'da 1310 resmi görevlinin yalnızca 17'si yerel milliyetdendi.[196] Azınlık ulusların aydınlarını fiziksel olarak yoketti, kimi durumlarda bütün bir ulusu binlerce mil uzağa sürgün etti. Kruşçov daha

az zalimdi,[197] ancak birçok yerel parti liderini 'küçük burjuva milliyetçiliği' ile suçlayarak görevden uzaklaştırdı.[198] Brejnev döneminde bazı cumhuriyetlerin liderlerine, yörede baskın olan milliyetin kültürel özelliklerini geliştirme ve ifade etme özgürlüğü tanınıyordu, ancak yörelerde hemen her zaman Rus olan parti ikinci sekreterlerinin varlığında ifadesini bulan, Rus bürokratların tüm Rusya'daki hakimiyetini sorgulamak yasaktı. Rusça dışındaki dilleri kullanma hakkı 1920 sonlarından itibaren kaldırılmıştı. Brejnev döneminde azınlık dillere hoşgörü gösterilmesi, bunları Rusça ile eşit düzeye çıkarmadı: Ukrayna'nın başkenti Kiev'de nüfusun çoğunluğu anadil olarak Ukrayna dili kullanmalarına rağmen, okulların yalnızca beşte biri bu dilde eğitim yapıyor. Kırgızistan'da yerel dili kullanan bir tek kreş yok. Moldavya'da insanlar 1930 sonlarına kadar kullandıkları ve komşu Romanya'da halen kullanılan Romen alfabesi yerine, okumak ve yazmak için Rus alfabesi kullanmaya zorlandılar.

Milliyetçilik insanlara ulusal baskıyı protesto etmek için bir araç sağlamanın ötesinde işler yaptı. İnsanların merkezi devleti ve büyük işletmeleri yönetenlere duyduğu yabancılaşma duygusunu yükseltti. SSCB'yi hakimiyeti altında tutan tüm kurumlar Ruslar ve daha az ölçüde Slavlar'dan oluşuyor. Ruslar nüfusun yarısından az oldukları halde, 18 milyon parti üyesinin yüzde 59.7'sini oluşturuyorlar. Rus olmayanlar mesleklerinde yükselmek istediklerinde, bunu egemen ulusa ve kendi anadilleri dışındaki yabancı bir dile adapte olarak yapmak zorundalar.

Daha da kötüsü, cumhuriyetlerin (Baltık Cumhuriyetleri hariç) çoğunda koşullar ortalama olarak Rusya'nın gerisinde. 1970'li yıllarda Azerbaycan'da yaşam standardı SSCB ortalamasının ancak yüzde 76'sı kadardı. Aynı rakam Özbekistan için yüzde 76, Kazakistan için yüzde 91 idi.[199] Litvanya'da bebek ölüm oranı Rusya Cumhuriyeti'nden düşük olmakla beraber, Azerbaycan'da yüzde 80, Ermenistan'da yüzde 40'tan fazlaydı. Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te bebek ölümü rakamı Leningrad'ın iki katıydı.[200]

Böyle koşullar altında insanların, sosyal sorunların ulusal ay-

rımcılıktan kaynaklandığını düşünmeleri çok kolay. Cumhuriyet düzeyindeki 'etnik' kurumların varlığı da ajitasyon için kolay bir odak noktası sağlıyor. Örneğin yerel bir gösteri, cumhuriyetin sovyetini veya parti merkez komitesini, Moskova'daki merkezi iktidara kabul ettirilemeyecek yönde adım atmaya zorlayabilir.

Milliyetçiliğin Ermenistan ve Azerbaycan'daki en koyu ifadesi, ulusal ve sosyal sorunların biraraya gelişinin ürünüydü. Çünkü Karabağ'daki, Azerbaycan'daki ve Ermenistan'daki yaşam koşulları SSCB ortalamasına göre çok daha kötü. 1988 Temmuz'unda İzvestia gazetesi, Karabağ protestolarının yönetimin keşmekeşine ve sefil ekonomik koşullara yönelik protestolar olarak başladığını, olayların sonradan milliyetçi bir kimliğe büründüğünü bildirdi. Gazete, bölgenin bir tarım bölgesi olmasına rağmen, et ve tereyağının uzun süredir karneye bağlanmış olduğunu yazdı. 'Köylü ailelerin yarısının ineği, üçte birinin hiç hayvanı yok...Stepanakert'de arz yetersizliği yüzünden sular günde yalnızca bir saat akıyor'[201] satırları okunabiliyordu.

Moscow News gazetesindeki bir yazı, 1988 Şubat'ında Sumgait'deki anti-Ermeni gösterilere katılanların yaşam koşullarını anlatıyordu. İnsanlar ya konukevi türü barakalarda veya üçüncü dünya tipi gecekondularda yaşıyorlardı:

> "Bu küçük şehirde 55 konukevi vardı. Ve buralarda kalanlar şanslı olanlardı çünkü diğerleri teneke levhalardan yapılma, duman, kurum ve toz kusan tesislerin dibine kurulu gecekondularla idare etmek zorundaydı...Eğer iplerdeki çamaşırlar ve yerden bitmiş televizyon antenlerini görmesek burada insanlar olduğunu asla farkedemezdik."

Bir Bakü gazetesi, Azerbaycan'da 'sosyal olarak yararlı emeğe dahil olmayan' (yani işsiz) 250 000 kişi olduğunu yazdı.[202] Bakü radyosu Azeri diline karşı Rusça lehinde ayrımcılık yapılması üstüne, resmi bir parti konferansında konuşulanları şöyle aktardı:

> "İnsanların dil, tarih, kültür ve manevi yaşamlarıyla ilgili sorunlar uzun bir süredir ihmal edildi...Azeri dilinin kullanım alanını yapay bir biçimde sınırlayan kimi Sovyet çiftlikleri

sert bir biçimde eleştirildi. Resmi dökümanların ve iş yazışmalarının Azeri dilinde hazırlanmasına önem verilmiyor...Bilimler Akademisi ve bölümleri, yaratıcı sendikalar (yazar, sanatçı vb.), Eğitim ve Kültür bakanları, belli başlı resmi daireler ve hizmet bölümleri pratik önlemler almayı ihmal ediyorlar."[203]

1987'de Ermenistan'daki ilk gösteriler Karabağ ile değil, iki kimya tesisinin yarattığı kirlilik ve yakınlardaki bir nükleer enerji santralının sızıntı yapmasıyla ilgiliydi. İktidar partisinin bir toplantısında, Ermenistan'da 'kişi başına düşen et ve et ürünlerinin SSCB ortalamasının yüzde 24 altında olduğu, süt ürünlerinin sağlıklı beslenme için gerekli rakamın yalnızca yüzde 50'si olduğu' söylendi. Her yıl gerekli olandan 12 000 daha az ev inşa ediliyordu ve tüketici malları üretimi plan hedefinden yılda 80 milyon ruble daha azdı.[204] Cumhuriyet'te inşaat standartlarının kalitesi 1988 Aralık'ındaki depremle tüyler ürpertici bir şekilde açığa çıktı. Bu cumhuriyetlerdeki koşullarla ilgili en iyi yorum işsizlik sayıları. Pravda'nın en son (1986 için) yayınladığı rakamlar, Azerbaycan'da müfusun yüzde 27.6'sının, Ermenistan'da yüzde 18'inin işsiz olduğunu gösterdi ve bu rakamlar 'mali otonomiye geçiş'in tüm SSCB'de üç milyon insanı işsiz bırakmasından önceye aitti.[205] Kazakistan ve Orta Asya Cumhuriyetleri'nde toplam olarak altı milyon genç insan işsiz.[206]

Yoksul bölgelerdeki insanların, Perestroyka'nın kendi ekonomik ve sosyal sorunlarını çözeceği illüzyonunu kaybetmelerinin ardından ulusal hareketlerin genişlemesi ve güçlenmesi hiç şaşırtıcı olmasa gerek. SSCB'nin bütününün sorunları çetinleşmiş göründükçe, ayrılmak veya en azından ekonomik bağımsızlık, batan gemiden zengin cumhuriyetlere kaçmak için can yeleği gibi görünüyor.

Fakat milliyetçilik yalnızca yaygın hoşnutsuzluğun kendiliğinden bir ifadesi değildi. Aynı zamanda egemen bürokrasinin yerel kesimlerine, eleştiriden kaçıp sorumluluğu başka etnik grupların üstüne atma olanağı verdi. 1988 başındaki Sumgait soykırımı sırasında Rusya basını, yerel parti liderleri ve polis şeflerinin, insanları şehrin Ermeni nüfusuna saldırmak için teşvik ettiklerini

ima etti. 1990 başında Batı basını, Ermenilere yönelik saldırıları kışkırtanların kendileri değil, yerel parti yöneticileri olduğunu iddia eden Azerbaycan Halk Cephesi liderlerinden alıntılar yayınladı, ki bu Moskova'daki radikal solcular tarafından da kabul edilen bir iddia.[207] İşsizlik ve berbat konut koşullarının üstüne, bir de ne ev ne de iş bulması mümkün olmayan 200 000 göçmenin geldiği bir cumhuriyette öfkeyi yerel bürokrasinin ayrıcalıklarından uzağa, onbinlerce Ermeni işçiye çevirmek fazlasıyla kolaydı.

Stalin, iktidarını böl-yönet politikasıyla sağlamlaştırırken, her cumhuriyette kendileri Rusça konuşan bürokrasi tarafından ezilen baskın ulusların, yöredeki azınlık ulusları ezmesine izin verdi. Şimdi ezilen azınlıklar uyanmaya başladığında, kolayca öfkelerini birbirlerine yöneltiyorlar. Gürcistan milliyetçileri Abazaları ezmeye çalışırken, bir yandan da kendilerini ezen Moskova'yı protesto ediyorlar. Özbekler Misketlere karşı kıyımlar düzenlediler, Misketleri ise Özbekistan'a Stalin sürgün etmişti.

Yerel parti aygıtının bu tür çelişkileri sömürmeye çalıştığı tek yer Azerbaycan değildi. Özellikle dil sorunları kullanıldı. Bürokrasinin yerel dili konuşan kesimleri konuyu gündeme getiriyor, baskının bu biçimine karşı savaş açarak kitle desteği kazanıyor, daha sonra da bunu, yerel dili konuşmayanların Rusça veya diğer azınlık dillerini konuşanların pahasına kendi konumunu sağlamlaştırmak için kullanıyordu. Hemen her cumhuriyette Rusça konuşan azınlıklar vardı. Bunların bir kısmı, yerel dili konuşan astlarını yöneten son derece ayrıcalıklı bürokratlardı, ancak ağır sanayide en sefil işlerde çalışan Rusça konuşan işçiler de vardı.

Bürokrasinin, milliyetçiliği kendini kurtarmak için kullanması, soldaki kimi insanları olayın asıl dinamiğinin bu olduğunu düşünmeye itti.[208] Böyle bir bakış açısının mantıksal sonucu, 'eğer Sovyetler Birliği parçalanacak olursa şimdikinden daha kötü bir durum ortaya çıkar. Böyle bir durum Balkanlaşma dalgasının önünü açar ve sınıf mücadelesini saptırır'[209] veya 'olası tek sonuç bitmez tükenmez bir kan gölüdür'[210] düşünceleri temelinde ulusların kendi kaderini tayin hakkını yadsımak olabilir.

Bu tartışma başaşağı duran bir tartışmadır. Yerel bürokratlar

ulusal ezilmişlik duygularını kullanabiliyorlar, çünkü bu duygular var. Baltık Cumhuriyetleri'nde ulusal hareketleri başlatanlar yerel cumhuriyet yöneticileri değildi. Daha sonra gördüğümüz gibi, Gorbaçov gelişmekte olan ulusal hareketlere ödün vermek istemeyen yöneticileri değiştirmek zorunda kaldı. Beyaz Rusya'da, Batı Ukrayna'da, Ermenistan, Moldavya, Kırgızistan ve Gürcistan'da yerel bürokratlar açıkta kalma telaşıyla, hareket etmeye başlamış trenin son vagonuna atladılar. Ama bir kez trene binince, onu Kremlin'le çatışmaktansa yerel azınlık ulusları günah keçisi yapma yönüne sürmeye çalıştılar.

Azınlıklar arası katliam tehlikesinin sorumluluğu, 60 yıldan fazla süredir yaptıklarıyla ulusal çelişkileri kışkırtanlara, temelde Rusça konuşan merkezi bürokrasiye ait olarak görülmeli. Eğer Ermeniler ve Azeriler birbirlerine düştülerse bu, egemen bürokrasinin her iki etnik gruba da (Azerilerin SSCB'den ve Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılma hakları dahil olmak üzere) tam ulusal haklar tanımadığı ve bu insanların yaşamını cehenneme çeviren sosyal sorunların hiçbirini çözemediği içindir.

Gorbaçov'un zigzaglarla dolu sürecinde dikkat çekici bir şey vardı. 'Demokratikleşme' ile ilgili yaptığı tüm konuşmalara rağmen, sınai olarak önemli olan Bakü bölgesinde ayrılıkçı bir hareketin gelişimini önlemeye büyük önem veriyordu. Aynı zamanda, Ermenilerin Karabağ ve Ermenistan arasındaki bölünmüşlüğünün, isyan eden Ermeniler arasındaki yaygın ayrılma söyleminin eyleme dönüşmesini engelleyeceğini düşünüyordu.

Bu, baskının neden (Azerbaycanlıları memnun etmek için) uzun bir süre Karabağ çoğunluğunun demokratik taleplerine ve daha sonradan ise Azerbaycan'da ayrılma taraftarı ciddi bir hareket geliştiğinde Azerbaycan'a yöneltildiğini açıklıyor. İran ile sınırın korunması Rus bürokrasisi için her türlü demokratik talep ve ulusal haklardan daha önemliydi. SSCB'de, insanlara istiyorlarsa sınırı açmaları için izin verebilecek bir hükümet varolana dek (ve bunu başarmak için sosyal bir devrim gerekecek), azınlık ulusların içinde yaşamayı özgürce seçebilecekleri bir rejim olmayacak.

Perestroyka Neden Başarısız?

Gorbaçov'un başarısızlığı, kişisel yetersizliklerinden değil, önüne koyduğu görevin doğasından kaynaklanıyor.

Perestroyka politik bir çelişkinin üstüne oturuyor. Dünyanın en geniş bürokrasisinin sarsılması gerekiyor ve bu, bürokrasiye kendi safları dışından baskı yapılmasına izin verilmeden başarılamaz. Öte yandan, bu bürokrasinin halen nüfusun geri kalanına merkezi hükümetin politikalarını empoze etmesi gerekiyor. Gorbaçov'un hem bürokrasiyi, hem de daha iki yıl önce ellerinde Gorbaçov'un resimleriyle gösteri yapan halkı gücendirmiş olması şaşırtıcı değil. Gorbaçov 1950 ve 1960'lardaki Doğu Avrupa reform hükümetleri motifini tekrar ediyor:

> "Ekonominin başarısızlığı...aparatta bölünme yaratır. Bir kesim toptan reform talep eder...Reformcu bürokrasi belli bir noktada bürokrasi dışı tabakaları, aparatı felç etmek ve devralmak için yardıma çağırır. Fakat bu çağrı ve teşvik bürokrasi dışı sınıfları, hepsinden önemlisi işçileri, önce reformcu bürokrasinin arkasında ve giderek kendi bağımsız talepleri için harekete geçirir.
>
> Reformcular...fırtınayı kontrol etmeye çalışır, fakat bunu ancak toplumun sınıflı yapısını kullanarak ve güçlendirerek yapabilirler. Bu da işçilerin elde ettikleri kazanımlara saldırmak demektir. Önce 'soğuk' ideolojik hegemonya yöntemi denenir (örneğin Gomulka, 1956'da Nagy ve 1968'de Dubcek); bu başarısız olursa, arkasından 'sıcak' silahlı bastırma gelir (Kadar 1956, Husak 1969).
>
> Her durumda reformcu bürokrasi düşmanlarının kurallarıyla oynamaya ve kendi önünü açtığı güçler tarafından ezilmemek için düşmanlarının iç ve dış yöntemlerini kabule zorlanır. Ulusal ekonominin azami gelişimiyle çelişki içinde olan üretim ilişkilerini birtakım düzenlemelerle yeniden empoze etmek zorunda kalır."[211]

Ancak Gorbaçov'u (veya onun yerine geçebilecek birini) kuşatan sorunlar iki yönden Doğu Avrupa'dakilerden daha ağır. Birincisi, onlar baskı yolunu seçtikleri takdirde ellerinde bir dış

silah vardı: SSCB silahlı kuvvetlerinin muazzam gücü. Bu silahın halen varlığını koruduğunu 1990 Şubat'ında Bakü katliamı canlı bir şekilde gösterdi. Ancak bu silahın sivri ucu Afganistan yenilgisi ve ordu saflarında Glasnost'un etkisiyle köreldi. Ordunun, toplumdaki kaynayış büyük ölçüde durulmadan SSCB'nin tümünde düzeni sağlamak için kullanılması olasılığı zayıf. Henüz böyle bir şey olmadı.

İkincisi, ekonomik reformun başarısızlığı uygulamadan kaynaklanmıyor. Reform düşüncesinin kendisinde sorun var. Amaç Sovyet ekonomisini yeniden yapılandırmak. Böylece ekonominin, üretici güçlerin mevcut uluslararası düzeyine uyum sağlayabilecek kesimleri genişlerken diğerleri batacak. Ancak bu, yalnızca işçiler açısından değil bürokrasinin tek tek birçok üyesi için de olağanüstü acılı bir değişim süreci.

1970'lerin ortalarından 1980'lerin ortalarına uzanan süreçte Britanya ekonomisinin yeniden yapılanması, her üç fabrikadan birinin kapatılmasıyla gerçekleşti ve yokedilen sermaye miktarı öylesine büyük çaptaydı ki halen örneğin 1990'ın brüt yatırım düzeyi 1972 düzeyini aşamadı. Britanya kapitalizminin Kuzey Denizi'nden gelen muazzam petrol gelirleri olmasaydı, bu süreç bu kadar sorunsuz işler miydi, oldukça şüpheli.

SSCB ekonomisi Britanya'dan çok daha büyük ve işletmeleri son 60 yıldır dünyanın geri kalanından çok daha yalıtılmış. Dolayısıyla uluslararası rekabete açılışın yıkıma uğratacağı işletme sayısı çok daha büyük. Diğer taraftan rekabet gücü olan işletmeler de hammadde ve parça üreticilerini ve ürünlerini alan işletmeleri yitireceklerinden dışa açılma bu işletmeleri de zarara uğratabilir. Yeniden yapılanma (piyasacıların dediği gibi) 'işletmelerin gelişmesi için yer' açacağına, dünyanın ikinci büyük ekonomisinde bir dizi karadelikler de açabilir. Böyle bir gelişme sosyal ve ulusal çalkantıları şimdiye dek tanık olduklarımızdan çok öteye götürebilir.

SSCB'deki reformcuların, dış rekabete karşı korumacılığı sürdürürken içerde piyasa mekanizmasını uygulamaya çalışmaktan başka yolları yoktu. Fakat bu durum dev Sovyet tekel ve

yarı tekellerine, ekonominin tümünün ihtiyaçlarına göre değil, kendi isteklerine göre üretim yapma ve fiyatları arttırabilme olanağı verdi. Reform girişimleri kaçınılmaz olarak enflasyona, açıkların artmasına ve reformların idari yöntemlerle sınırlandırılmasına yol açtı.

Marx insanoğlunun yalnızca çözebileceği sorunları önüne koyduğunu yazmıştı. Fakat bu bireyler ve sömürücü sınıflar için doğru değil. Onlar erişme kapasitelerinin ötesinde hedeflere ulaşmak için girişimlerde bulunmaya sürüklenirler. Gorbaçov'un ve Rusya devlet kapitalizminin durumu budur. İktidardaki bürokrasi ne reformdan vazgeçebilir ne de reformu başarıya ulaştırabilir. Perestroyka'nın SSCB'deki tüm sınıflar için bir esin kaynağından kötü bir şakaya dönüşmesinin ve Rus bürokrasisinin 'durgunluk' dönemine göre daha güçlü değil, aksine daha güçsüz olmasının nedeni budur.

DOĞU AVRUPA YENGEÇ YÜRÜYÜŞÜNDE

1950'lerin ortalarında, 'Ruşya nezle olsa Doğu Avrupa devletleri zatürreye tutulur' denirdi. SSCB'de yumuşak reform, Budapeşte'de silahlı ayaklanmaya yol açtı. 1989-90'da ise işler tersine döndü. SSCB'de ardında yüzlerce ölü bırakan derin sallantılara Polonya, Macaristan, Doğu Almanya ve Çekoslovakya'da barışçı reformlar eşlik etti. Bir kez bu toplumların devlet kapitalisti karakteri anlaşılınca, Doğu Avrupa devletlerinin çoğunda politik değişimin neden bu denli kolay gerçekleştiğini anlamak mümkün.

Bu ülkelerdeki iktidar partileri idari bürokrasinin partileriydi. 1970'de Prag işçilerinin yalnızca yüzde 6'sı parti üyesiydi; 1973'de sekiz parti üyesinden yalnızca biri kol emekçisiydi.[212] 1960 sonlarındaki sosyolojik bir çalışma, 'parti üyelerinin genelde resmi görevliler veya serbest meslek sahipleri olduğu' sonucuna vardı.[213]

Kültürel aydınların kimi kesimlerinin muhalif olduğu yerlerde bile 'teknik aydınlar' diye adlandırılanlar ve parti aygıtını, devleti ve işletmeleri yönetenler koyu bir şekilde muhafazakardı.[214] Bu yaşlı iktidar partilerinin tutuculukları, 1956 kabusundan sonra düzenlerini yeniden kurmalarını sağlayan kilit faktördü. 1968 sonrası Çekoslovakya için de durum aynıydı.

Yine de sermaye birikiminin gerekleri, Doğu Avrupa hükümetleri ve işletmelerindeki tek tek bireyleri Batılı devletler ve işletmelerle yakın bağlar kurmaya itiyordu. Doğu Avrupa'nın başarılı işadamı, biçimsel ideolojisi farklı olsa da Batı'nın başarılı işadamı gibi görmeye ve düşünmeye başladı. Görece küçük ekonomilerin içinde tekel durumundaki dev işletmelerin yöneticisi olan işadamı giderek merkezi 'planı' belirlemeye başladı. Yeni maliye bakanı, Çekoslovak ekonomisini değerlendirirken

1950 sonrası için şunları yazıyordu:

> "Büyük, tekelci firmalar yeni ele geçirdikleri gücü, merkezi plancılara plan dikte ettirmek için kullanmaya başladılar...Yirmi yıldan fazla bir süre Çekoslovakya 'planla oynama' dönemi yaşadı."[215]

Doğu Avrupalı işadamları, işletmeleri sermaye biriktirerek ve kendi ayrıcalıklarını koruyarak başarıyla işlettikleri sürece ideolojiye fazla aldırış etmediler. Parti üyelik kartı taşıyorlardı, çünkü parti üyesi olmak işlerini görmelerinde yararlı oluyordu ve ayrıca parti, işgücü içindeki muhalifleri temizlemeye yardımcı oluyordu. Ancak, partinin resmi inançlarını ciddiye almıyorlardı. Slovak muhalif Simecka, 1968 öncesinde bile Çekoslovak Partisi içinde 'azılı anti komünistler ve Batı'nın tüketim toplumlarının hayranlarını' bulmanın mümkün olduğunu anlatıyor.[216]

Böylelikle hükümet ve iktidar partisinin kadroları arasında, toplum derin bir politik krize girdiği anda ortaya çıkacak hızlı bir değişimin temeli yavaş yavaş hazırlanmıştı. En tepedeki menejerler hiç bir zaman muhalefette yer almadılar. Doğu Avrupa ve SSCB'de benim bildiğim bu tür bir tek durum bile yok. Sokakları dolduranlar bürokratlar değildi. İşçiler grev yaptığında onlar hep rejimin tarafını tuttular, 1981 Polonya'sında olduğu gibi. Fakat kendileri de yeni-Stalinist ideolojiyi giderek bağlam dışı ve biçimsel bir şekilde bağlılıklarını bildirmekten başka birşey yapamayacakları bir nesne olarak görüyorlardı. Ancak, aydınların küçük bir kısmının (rejimin akademik, ekonomik ve sosyal danışmanlarının) işi, uzun dönemli ekonomik ve sosyal eğilimler üzerine düşünmekti.

Bunlar 1950'lerde ve 1960'larda rejimin kendi ekonomik gelişme modellerini kabul ettiler. Dünya çapındaki eğilim halen, değişen ölçülerde de olsa devlet kapitalizmi iken, tüm ekonomik danışmanlar 'planlama' ve devlet mülkiyetini tartışmasız kabul ettiler. Daha uzak görüşlü olanlar mevcut yapının çeşitli krizlere (özellikle aşırı birikim ve yatırım çemberinden kaynaklanan ve tekrar edilen krizlere) ve israfa yol açacağını gördüler. Önerdikleri çözüm, kumanda ekonomisini reforme etmek, 're-

form komünizmini' seçmek, fakat 'plan' söylemini gittikçe daha çok kullanan Batı kapitalizmi yoluna koşturmamaktı.

Zamanla tavırlar değişmeye başladı. Dünya sisteminde ortaya çıkan eğilime teorik ifadesini veren ekonomistler belirdi. Bunlar başarılı bir egemen sınıf için sorunun, devlet kapitalizmini uluslararası kapitalizmle değiştirebilme yeteneği olduğunu gördüler. Stalinist toplum modelinden, kendilerinin 'piyasa sosyalizmi' dedikleri modele yöneldiler. Kısa süre sonra 'sosyalizmin' (yani her türden devlet kontrolünün) bizzat kendisinin bir engel olduğunda ısrar etmeye başladılar.

Ekonomik danışmanlar egemen sınıfın nasıl davranacağını belirleyemezlerdi, ama ekonomik ve sosyal bir kriz gerçekten ortaya çıktığında, egemen sınıfa krizle başetmesi için seçenekler sunabilirlerdi. Macaristan'ın düzen ekonomistlerinin hepsi 1960 ortalarından beri 'piyasa sosyalizmi' taraftarıydılar. 1970 krizi, Kalecki ve Lange gibi ünlü planlama taraftarları yetiştirmiş olan Polonya ekonomistlerini de aynı yöne itti. Hatta, 1968 olaylarından beri ideolojik bir deli gömleği giymekte olan Çekoslovakya'da bile, ülkenin menejerlerine alternatifler sağlayabilmek için kurulmuş bir Çekoslovak Bilimler Akademisi Tahminler Enstitüsü var.

Böylelikle Doğu Avrupa 'komünizmi' binasının çökmesi için dışardan çok az basınca ihtiyaç vardı. Tepedeki eskiler; Kadar'lar, Honecker'ler ve Jakes'ler; hayatlarını içe kapalı ulusal kumanda ekonomisi temelinde birikim yöntemine adamış bu insanlar, 'ihanet' çığlıkları attılar ve hatta kimi zaman polislerine halkın üstüne ateş açmalarını emretme hayalleri kurdular. Fakat bunların altlarındaki kilit yapılar, ekonomistlerden yayılan yeni çokuluslu kapitalist sağduyuyu çoktan (kişisel planda da olsa) benimsemiş insanlarca yönetiliyordu. Apar topar toplantıya çağrılan merkez komitelerinin eski öncüyü, yöresel ve ulusal parti toplantılarının ise merkez komite üyelerini yerlerinden uzaklaştırması için gerekli tek şey, kriz perspektifiyle birleşmiş çeşitli barışçı kitle protestolarıydı.

Sokakları tutarak polis saldırısını göze alan öğrencilerin, aydınların ve hepsinden önemlisi işçilerin cesur ve aktif inisiyatifi, egemen sınıfın, iktidar partisine karşı pasif, yüreksiz ama belirle-

yici isyanını harekete geçirdi. Bu durum halk kitlelerinin, herşeyi çok kolayca kazandıklarını hissetmelerine yol açtı. Oysa egemen sınıfın merkezi iktidarına dokunulmamıştı.

Egemen sınıf ve iktidar partisi aynı şeyler değildir. İktidar partisi egemen sınıfı temsil eder, egemen sınıfın üyelerini ortak bir disiplinle birbirine bağlayarak toplumun geri kalanına karşı ortak amaçlara ulaşmalarına yardım eder. Fakat sınıf, parti devrildiği zaman bile kendi iktidarının ve ayrıcalıklarının gerçek kaynağını, üretim araçları üstündeki kontrolünü koruyabilir. Bu durum Almanya, İtalya, Portekiz ve İspanya'da faşist rejimlerin düşüşünden sonra görüldü. Polis şeflerini, ordu subaylarını, hükümet bakanlarını ve sanayicileri birarada tutan biçimsel şebeke çözüldü. Fakat biçimsel olmayan mekanizmalar varlığını korudu, aynen onlara kendi altlarındakilere karşı ortak bir sınıf amacı kazandıran birikim itkisinin varlığını koruması gibi. Egemen sınıfların, eski partilerin o zamana dek yaptığını (yani çıkarlarını koruma işini) şimdi yapmaya yetenekli yeni partiler kurmaları uzun sürmedi.

Doğu Avrupa'da 1989'un son yarısında gördüklerimiz iktidar partilerinin toptan bir çöküşüydü. Fakat işletme yöneticileri, bakanlık görevlileri, generaller, hatta birçok polis şefi değişimlerden etkilenmeden yerlerinde kaldılar; şimdi ise yeni partilerin hangilerini destekleyip, yöneteceklerini tartışıyor ve yeni sermaye birikim modelini yürütecek yeni hükümetler başa getirmeyi garanti altına almaya çalışıyorlar.

Kapitalist düzenin bir biçiminden diğerine yumuşak geçiş hiçbir zaman yalnızca egemen sınıfın tutumuna bağlı değildir. Geçiş yönünde bir baskı olmasının nedeni, düzenin eski biçiminin halkta muazzam bir hoşnutsuzluk yaratmış olmasıdır. Geçişin kendisi bu hoşnutsuzluğu kontrol altında tutmaya yarayan mekanizmalarda (egemen sınıfın politik ve ideolojik aparatında) bir parçalanma meydana getirir. Birikimin ve bu birikimi sürdürmek için gerekli baskının çapı büyüdükçe, halkın birikmiş nefretini öfkeli patlamalar ve eylemlerle ifade etmek için varolan hengameden yararlanması olasılığı artar ve bu patlama egemen sınıf içinde reformlara doğru yönelenlerin şemalarını allak bul-

lak eder. Bu nedenledir ki egemen sınıflar bu can alıcı anlarda daha önce saldırdıkları muhaliflerinin desteğini almayı umarlar. Çünkü yalnızca muhaliflerin kitleleri kontrol edecek ve geçişi yumuşatacak popüler prestijleri vardır.

Polonya'da iktidar partisinin önde gelen üyelerinden Leszek Miller, Dayanışma Sendikası'na hükümette yer vermenin mantığını şöyle ifade ediyordu:

> "Dayanışma hükümeti kendi örgütlerinin güçlü olduğu bazı büyük işletmeleri kapatmak zorunda kalacak. Bu, işçilerin şiddetli protestolarına yol açacak. Biz aynı şeyi yapmayı birkaç kez denedik, ama her defasında gelecek tepkiden korkarak vazgeçtik. Mazoviecki bu problemle baş etmek zorunda kalacak.
>
> Ekonomik durum daha da kötüleşebilir. Aşırı unsurlar ortaya çıkacak, isyanlar olacak, ülke felç olacak ve şiddet tek çıkış yolu haline gelecek...Başbakan Mazoviecki'nin, General Jaruzelski'den sıkıyönetim talep edeceği bir durumun ortaya çıkması mümkündür."[217]

Piyasa yanlısı Rus reformcu Klyamkin, aşağıdan gelecek bir patlamayı kontrol edebilecek alternatif yapılar olmaması nedeniyle otoriter düzenin devamının gerekli olduğunu, 'bizde sivil toplum denen şey, yani devletten ayrı bir toplum yok... dolayısıyla iktidarın devredileceği hiçbir yer yok'[218] diyerek savunuyordu. Diğer bir deyişle, kapitalist düzenin yeni biçimini amaçlayanların egemen sınıf içindeki güçleri yeterli değildir, halkın da aynı hedefi güden gayrı resmi muhalefet yapıları tarafından kapsanmış olması gerekir. Devlet kapitalisti egemen sınıfı fethetmiş ideolojinin, bu sınıfın düşmanlarını da fethetmiş olması gerekir. 1960'lar ile 1980'ler arasında Doğu Avrupa'da muhalefet grupları içindeki egemen görüşlerin değişimi bunun ifadesiydi.

1950'lerin ortalarındaki ayaklanmalarda muhalefet güçlerine önderlik edenler; Stalinizme alternatif bir tür 'sosyalist' toplum modelinden bahsediyorlardı. Macar Devrimi'nde hemen hemen hiç kimse savaş öncesi duruma geri dönülmesini veya Batı tipi mülkiyet biçimlerinin taklit edilmesini talep etmedi. İm-

re Nagy hükümetinin etrafında kümelenenler mevcut sistemin reforme edilmiş bir biçimini savunuyorlardı. Daha radikal sokak göstericileri ve işçi konseyleri delegeleri bu modele güvenmiyorlardı. Onlar devlet ve işletmeler üzerinde dolaysız demokratik kontrol talep ediyorlardı. Özel mülkiyetten (toprakta 'kolektiflerin' emekçiler arasında bölüşülmesi dışında) bahsetmiyorlardı. Polonya'da Ekim 1956'da hem yeni Gomulka hükümetinin hem de 'sol' muhalefetin destekçileri 'reforme edilmiş komünizm'den yana olan Po Prostu adlı bir yayın etrafında kümelendiler. Hatta 1968'de bile Polonya'da neo-Stalinizmin ve Çekoslovakya'da 'normalleştirme'nin en radikal muhalifleri 'egemen düzenin sahte sosyalizmine karşı gerçek sosyalizm' söylemiyle konuşuyorlardı.[219]

Mevcut devlet kapitalizmlerinin tek olası alternatifi, planlama ve temel üretim araçlarındaki devlet mülkiyetinin radikal bir demokrasi ile birleşimi olarak görülüyordu Muhalefet içindeki tartışmalar radikal demokrasinin derecesi üzerineydi ve 'işçi konseyleri kontrol mü etmeli, yoksa danışmanlık mı etmeli; mevcut devletle birarada mı çalışmalı, yoksa onun yerini mi almalı' soruları etrafında yürüyordu.

Bu durum 1970'lerde değişti. Polonya'da Kuron ve Modzelevski iki uzun süreli hapis ve pasifizasyon döneminin ardından muhalefet politikasına döndüler, ancak 'sınırlı' devrimi benimseyerek eski devrimci tutumlarını bir kenara atmışlardı. Adam Michnik 'Sol ve Kilise' adlı uzun bir çalışma hazırladı ve eski sol-sağ tartışmasını bir yana bırakıp, ortak bir platformda sivil hakların savunulmasını önerdi.[220] Macaristan'da kendini Marksist gelenek içinde tanımlayan 'yeni sol' 1970'lerin başında açık çelişkilerin yeniden ortaya çıkmasında merkezi bir rol oynadı. Ancak, birkaç yıl sonra çoğu sosyalist perspektiften koptu ve bugün, liberal demokratik değerlerin tek uygun tamamlayıcısının sınırsız bir piyasa ekonomisi olduğunu savunan Hür Demokrat Parti içinde bulunuyorlar.[221] Çekoslovakya'da Petr Uhl gibi tek tek devrimci sosyalistler muhalefet hareketleri içinde tek parti yönetiminin yıkılışına dek önemli bir rol oynamaya devam ettilerse de, muhalefetin genel tutumundaki değişim 'sosyalizmi'

anlamlı bir terim olarak görmeyi 1970'lerin ortalarında bıraktığını söyleyen Vaclav Havel tarafında netçe özetlendi.

Muhalefet kendi ideolojik değişimini, Stalinist terörün 'ütopik' programların[222] tehlikesinin bir kanıtı olduğuna veya jeopolitik gerçekleri (yani Rusya'nın gücünü) dikkate almanın gerekliliğine işaret ederek açıklayacaktı.[223]

Gerçekte bu savların ikisi de değişimin nedenini açıklamıyor. Stalinist zulüm Doğu Avrupa'da 1950'lerin ortasından beri gayet iyi biliniyordu. 'Jeo-politik gerçekler' tartışması da Rus askeri gücünün müdahale etme yeteneğinin erozyona uğramasıyla çöktü. Gerçekte olan, muhalefetin geniş bir kısmının mevcut toplumsal düzene bir alternatif; ve mevcut egemen sınıfın önemli kesimlerinin de ikna olabileceği yeni bir alternatif görmeye başlamış olmasıdır. Bu alternatif, işletmeleri yönetenlerin, ulusal ve uluslararası alanda parti ve devlet bürokrasisinin düzenleyiciliği olmadan rekabet edebilecekleri bir durumu denk düşüyordu. Kastedilen, hiç biri bunu bu kadar açıkça ifade etmese de, eski nomenklatura devlet kapitalist birikim yönteminin yerini, yeni çokuluslu-piyasa yöntemine bırakması gerektiğiydi. Şiddetli bir cepheleşmenin tehlikeleriyle yüzyüze gelmeden, sınırlı bir kitlesel zorlama ve müzakereler yoluyla eski tek parti yapılarının parçalanacağı bir politik değişim perspektifi hazırdı.

Bu yaklaşım önce Varşova'da entelektüel çevreler içinde ortaya çıktı. 1980-81'in kaotik günlerinde Dayanışma'nın danışmanlığını yapan muhalif aydınlarla hükümetin danışmanlığını yapanlar arasında bir toplantı yapıldı. İki taraf arasında Ağustos 1980'de Gdansk'ta yapılan ilk müzakerede hazır bulunmuş olan Jadwiga Staniszkis durumu şöyle anlatıyordu:

> "Her iki tarafın uzmanları da...aşağı yukarı aynı Varşova çevrelerinin mensuplarıydı. Hükümet uzmanları biraz eleştirel, fakat asıl olarak sadık profesyonellerdi. Biz daha açıkça eleştireldik ancak, yine de (parti sekreteri) Gierek'in 'vitrinlik' liberalleştirme operasyonunun çerçevesi içinde kabul edilebilecek durumdaydık. Öyle ki, eğer mesele yalnızca politik tutumlar olsa kolayca diğerleriyle yer değiştirebilirdik."[224]

Ülkedeki kriz 1981 boyunca daha da kötüleşince, Dayanışma'nın en etkili lideri Lech Walesa, iktidarla 'reformlar' için işbirliği yapma fikrini desteklemeye başladı. Fakat egemen sınıfın kilit noktalarındakiler sendika tabanının, böyle bir anlaşmanın ekonomik maliyetini kabul etmeyecek kadar keskin ve kendine güvenli olduğunu anladılar.

1981 Aralık'ında sendikanın gücünü kırmak için yönetim askerlere devredildi. Ancak askeri yönetim ekonomik krizi ortadan kaldıramadı ve 1987'ye gelindiğinde hem muhalefetin hem de rejimin kendi içinde, bir 'anti-kriz paktı'nı zorlayan önemli güçler birikmişti. Rejim saflarında devlet kapitalizminden 'çokuluslu piyasa kapitalizmine' geçiş yönündeki pragmatik eğilim o derece ileriydi ki, sanayi bakanı kendini başarılı bir özel girişimciye çevirmiş olan eski bir nomenklatura menejeriydi. Dayanışma cephesinde, bir zamanlar sendikanın üyesi olan işçilerin yeniden mücadele edeceğine güvenini yitirmiş bir sendika liderliği böyle bir alışverişi ciddiye almaya hazırdı ve Batı ekonomisine övgüler düzen ekonomistler danışman konumuna yükseldiler.

Muhalefet üyelerinin çoğu olayları böyle açık ve haince bir biçimde düşünmemişlerdi. Her ülkedeki yaklaşık 200 kadar kemikleşmiş muhalifin çoğu, baskıcı tek parti sistemine duydukları derin nefretle hareket ediyorlardı ve basitçe en kolay alternatifi istiyorlardı. Ve 'piyasa' ekonomisinin, nomenklatura kapitalizmini çokuluslu kapitalizmin bir parçasına dönüştürmeye zorlaması bunu sağlayacak gibi görünüyordu. Kasım 1989'da Çek Sivil Forum'un günlük örgütlenme toplantılarında bulunan Batılı gazeteci Timothy Garton Ash, ekonomik politikayla ilgili kararların nasıl alındığını şöyle anlatıyordu:

> "Katılanların çoğu eskiden beri muhalif politikalarda aktif olmuşlardı. Gruplardan en büyüğü Charter 77 idi. Yirmi yıl öncesinin gazeteci, akademisyen, politikacı ve avukatları olan bu insanlar şimdi ateşçi, cam temizleyicisi, katip ve en iyi durumdakiler ise yasaklı yazarlar olarak burada bulunuyorlardı...Birkaçı hapishaneden çıkıp gelmişlerdi...Politik olarak, neo-Troçkist Peter Uhl'dan koyu muhafazakar katolik

Vaclav Bena'ya dek bir yelpaze oluşturuyorlardı.

Ayrıca önemli grupların temsilcileri de vardı. Bunlar öğrenciler...aktörler...ve Prag'ın dev ağır makina tesisleri CKD'de teknisyen olan Petr Miller tarafından temsil edilen işçiler...benim Tahminciler diye isimlendirdiğim Çekoslovak Bilimler Akademisi Tahminler Enstitüsü üyeleri...

Tahminciler aslında ekonomistler. Bunların özel mistisizmi; ekonomiye ilişkin olarak ne yapılması gerektiğini bilmelerinden veya bildiklerini sanmalarından veya en azından başkalarının buna inanmasından kaynaklanıyor. Bu konu sokaktaki birçok insanın kafasında 'yüksek' bir konu ve aslında Vysocani gecekondularındaki sıradan bir işçinin burada toplanmış olan felsefeci, şair, aktör ve tarihçilerin çoğundan daha iyi anladığı bir konu... Akıllı olduğu kadar da ukala olan Dr. Vaclav Klaus, Milton Friedman'ın çözümlerinden yana. Daha alçakgönüllü meslektaşı Dr.Tomas Jezek, Friederich von Hayek okulunu savunuyor."[225]

Kısa bir süre sonra Wenceslas Meydanı'ndaki bir kitle toplantısında bu ekonomistlerden biri liderliğe öneriliyordu:

"Bir öğrenci, öğrencilerin Devlet Başkanı'ndan, Adamec'in yerine Komarek'i atamasını isteyen mektubunu okudu. 'Bilim adamı Doç. Dr. Komarek'in hazır bir programı' olduğunu söyledi. Böylece meydandaki herkes Forum'un başbakanlık için birini önermiş olduğunu anladı. Ancak Tahminler Enstitüsü'ne sorulduğunda Forum'un böyle bir şeyi kastetmediği keşfedildi."[226]

Olayın ilginç yanı, kimsenin Komarek'in uzun süre iktidar partisinin üyesi olduğunu (ki Komarek 1968 reform hareketi ve Charter 77'yi kınamadıkça böyle bir şey hemen hemen olanaksızdı) belirtmemesiydi. Aym geçmişe sahip başka biri, öğrenciler tarafından büyük bir kuşkuyla karşılamrdı. Ama ekonomik ve politik krizleri aşmak için sihirli formüller önerdikleri düşünülen ekonomistler bunun dışındaydı. Komarek henüz liderliğe gelmedi, ancak ekonomik ilişkilerden sorumlu başkan yardımcısı oldu ve bu konumundan Çeklere ve Slovaklara konut probleminin

ancak Britanya'da Thatcher'in kullandığı yöntemlerin kopya edilmesi ile aşılabileceğini söylüyordu.[227]

Benzer şekilde Varşova'daki ekonomiyle ilgili bakanlıkları işgal etmiş olan Dayanışma'nın aşırı 'serbest pazar'cı danışmanları, Amerikan ekonomist Jeffrey Sachs'dan tavsiyeler alıyorlar ve işçilerin bu tür politikaların etkilerine karşı direnişlerini önleme işini sosyal demokrat eğilimli Çalışma Bakanı Kuron'a bırakıyorlardı.

Doğu Almanya'da Ekim 1989'da sokak gösterilerine katılanların çoğu Batı'ya karşı son derece güvensizdiler. Ancak, pazar ekonomisine yönelmek gerektiğini tartışmasız kabul ettiler. Görünüşe bakılırsa, bu durum hareketin sol kanadı için de geçerliydi: 'Birleşik Sol içindeki çoğu insan piyasaya ve yabancı kapitalistlere belli ölçüde ihtiyacımız olduğunu söylüyorlar. Piyasa sosyalisti akım çok güçlü'.[228] Batı Alman sosyal demokratları, eski cephe partilerinin üyeleri ve Doğu Almanyalı işadamı menejerlerin hepsi işçilere, Batı Alman devletiyle birleşmenin işçilere mucize çözümler sunacağını söylediklerinde, sol kendi 'piyasa' ile ilgili illüzyonlarından ötürü zor bir durumda kaldı.

1990'LARIN PERSPEKTİFİ

Kitlesel bir muhalefet hareketi ilk amaçlarına ulaştığında büyük bir coşku ve sarhoşluk yaşanır. Zafer için ne kadar az kan dökülmüşse mutluluk o denli büyük olur. 1830 ve Şubat 1848'de Paris, Şubat 1917'de Petrograd, Kasım 1918'de Berlin, Nisan 1974'de Lizbon'da böyle olmuştur. 1989'da Doğu Avrupa'nın başkentleri de bu mutluluğu yaşadı.

Bu mutluluk nadiren devam eder. Zaferin kolaylığı, sömürülen kitlelerle sömürücü sınıfın bir kesiminin amaçlarının geçici olarak çakışmasının sonucudur. Eski rejim içindeki reform yanlıları yaşamsal bir anda birliklerin ateş açmasını engelleyerek kansız bir değişimi güvenceye aldılar. Ancak, reformcular eski sömürü yöntemlerinin devamını veri olarak alırken, kitleler en azından bu yöntemlerde bir gevşeme beklemektedir. İlk devrimci günlerin coşkusu yerini keskin anlaşmazlıklara ve illüzyonların yıkılışına bırakır.

Yanılgıların çözülüşü ve keskinlik önce eski düzene karşı mücadelede en büyük riski göze almış olarlar arasında yaşanır. Devrim trenine en son atlayanların yönetime geçtiğini, kendilerinin ise politik yaşamın kenarında marjinal bir konuma itildiklerini görürler. Polonya'da hükümete yön verenler, 1988 grevini yaparak uzun hapis cezalarını göze alan işçiler değil, Dayanışma danışmanları oldular. Doğu Almanya'da politik yaşamı yönetenler Yeni Forum veya Birleşik Sol'un eski militanları değil, eski rejimin cephe partilerinde güven içinde kariyer yapanlar ve Batı Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin (SPD) Doğu'ya gönderdiği teknokratlar oldular. Çekoslovakya'da bakanlıkları yönetenler, sokaklarda coplanan öğrenciler değil, son ana kadar iktidar partisini terketmeyen ekonomistler oldular. Romanya'da Çavuşesku'nun kaçışına kadar devrime katılmayan generaller ve eski parti bürokratları,

gayrı-resmi gösterilere katılanları hapse atmakla tehdit ediyorlar.

Böyle bir durumda, eski aktif muhaliflerin kendilerini yalnızca devrime sonradan katılanlar tarafından değil, kitleler tarafından da ihanete uğratılmış hissetmeleri oldukça kolay. Şimdiden, sanki politik ve sosyal çalkantı dönemi sona ermiş gibi, gerçek bir devrim fırsatı kaçırıldığı için yakınan Polonyalı ve Doğu Alman aktif muhalifleri duymak mümkün. Bu tür duygular, demoralize olarak faaliyetten çekilmek veya yeni düzene karşı, kitle desteği almayan kahramanca eylemlerle mücadele etmek gibi iki verimsiz sonuca yol açabilir.

Her iki durumda da iktidardaki sınıfın engin problemlerle yüzyüze olduğu unutulmaktadır. Egemen sınıfın, devlet kapitalizminden çokuluslu kapitalizme geçişi başarmasını beklediği hükümetleri vardır. Ancak böyle bir geçiş kolay olmaktan çok uzaktır. Olayların ciddiyet derecesi ülkeden ülkeye değişecek olsa da, geçiş dönemi tekrarlanacak ekonomik ve sosyal çatışmalarla dolu olacağa benziyor.

Gorbaçov'un ekonomik reformlarını kuşatan sorunların benzerleri buralarda da çözülmeyi bekliyor. Doğu Avrupa devletlerinin her birinde, dünya pazarına tümden açılmaya dayanamayacak durumda olan birçok sanayi var. Yeni koşullarda gelişecek olan şirketlerin, batanların ulusal ekonomide yaratacağı açığı kapatacak kadar hızlı büyüyebileceğinin ise hiç bir garantisi yok.

Yeni hükümetlerdeki ekonomistler, yardımcı olacağı umuduyla Batı yatırımlarına bakıyorlar. Ancak Avrupa Topluluğu'nun ve Japon Başbakanı'nın verdiği sözler üstüne yapılan tüm spekülasyona rağmen, şimdiye dek yabancı sermaye oldukça küçük ölçekte geldi. Financial Times'ın yazdığı gibi:

> "Batılı işadamları, Doğu Avrupa'da olan, kapı açılır açılmaz paraların akacağı şeklindeki beklentiye karşı uyarıda bulundular. Ücretler düzeyi Batı'dakinin üçte biri olsa da, Doğu Avrupa devletleri yatırım için dünyanın başka bölgeleriyle rekabet etmek zorundalar. Bir Batı Alman çokuluslusunun yöneticisine göre, yönetim kurulu üyelerini Doğu Avrupa'da yatırım için ikna etmek kolay değil...Sonuçta mevcut toplam yatırım

miktarı küçük kalacağa benziyor. Macaristan'ın Genel Elektrik İşletmesi Tungsram'ınki gibi 150 milyon sterlinlik az sayıda anlaşma, Doğu'daki Batı yatırımının küçük miktarlarda sermayeyi içerdiği gerçeğini ortadan kaldırmıyor."[229]

Batılı yatırımcılar politik istikrarsızlık döneminin geçtiğine inanmıyorlar ve finanse edecekleri Doğulu firmaların ürettikleri malları Batı'da satmakta zorluk çekeceklerinden korkuyorlar. 1970'lerde Polonya'daki büyük yatırımlara olan tam da buydu.[230]

Hatta düşük ücretler bile her zaman sanıldığı kadar çekici olmayabilir. Dünyada daha düşük ücretli bölgeler var. Ve ayrıca Doğu Avrupa'da ücretlerin alım gücü, dayanıklı tüketim malları ve elektronik mallar karşısında düşük olsa da, yiyecek, konut, ısıtma ve yakıt gibi temel maddelerde aynı ölçüde düşük değil. Dünya pazarına açılma, bu malların fiyatlarının da dünya fiyatları düzeyine çıkartılması demek. Ancak bu da işçilerin özgürlüklerini, tek parti yönetimine karşı çıkmaktan öte, ücret artışlarında ısrar etme yönünde kullanmalarına yol açabilir.

Lech Walesa'nın Amerikalı yatırımcılara, Polonyalı işçileri haftada 10 dolara çalıştırabileceklerini söyleyebilmesi, 10 dolarla Varşova'da New York'takinden on kat daha fazla yiyecek alınabilmesine dayanıyor, ki Polonyalı bakanlar bu durumu bir an önce değiştirmek için ellerinden geleni yapıyorlar.

Geçişin ortaya çıkardığı ekonomik problemler tüm Doğu Avrupa devletleri için geçerli. Ancak bazılarında sorunlar çok daha ağır. Geçmişteki borçları Polonya ve Macaristan egemen sınıfları için büyük yük. İnanılmaz ölçüde hızlı büyüme göstermedikleri takdirde, geçmiş borçların faizleri ihracat gelirlerinin çoğunu yutacak. Batı'nın önerdiği yardımların çoğu, yeni borç faizleri getirecek olan yeni borçlar şeklinde. Bu durum, hükümetlerin çokuluslu kapitalizme geçerken kitleler için olağanüstü sıkıntılar yaratacak olan kemer sıkma politikaları uygulamaktan başka çareleri olmadığını gösteriyor. Macaristan hükümeti politik zayıflığından ötürü, henüz planlarını etkili bir biçimde uygulamaya koyamadı. Ancak Polonya hükümeti, Uluslararası Para Fonu (IMF) ile anlaşma içinde gıda, konut ve yakıt fiyatlarını 'e-

konomik düzeylere', yani önceki düzeyinin bir kaç katına çıkarmayı, gerçek ücretleri yüzde 25 indirmeyi ve yarım milyondan fazla işsiz yaratmayı hedefleyen önlemleri uygulamaya koydu. Raporlar şimdiden, dükkanların önlerindeki kuyrukların yokolduğunu, çünkü insanların içerdeki malları alacak parasının olmadığını; öte yandan çiftçilerin ise yiyecek talebinin düşmesinin kendilerini iflasa sürüklediği için yakındıklarını yazıyor.

Doğu Almanya'da tek parti yönetimi çöktüğünde, ülkenin Polonya ve Macaristan'ınki gibi borç sorunları yoktu. Ancak Rus ekonomistleri tarafından 18 ay önceden tahmin edilen kriz perspektifi, kısa süre içinde, günde 2 000 vasıflı işçinin Batı'ya göçü ile beraber hizmetlerin kötüleşmesi ve yiyecek açıklarının ortaya çıkması ile acı bir şekilde gerçeğe dönüştü.[231]

Kitleler Batı Almanya ile birleşmeyi tek çözüm olarak görmeye başladılar. Bu tutum Batı şirketleriyle kendi doğrudan bağlantılarını kurmakta olan ülkenin en başarılı kombinaları (dev işletmeler) tarafından da teşvik ediliyordu. Ancak birleşme, bunu talep eden işçiler arasında daha da büyük hoşnutsuzluk yaratıyor ve yaratacak. Doğu Almanya'da yiyecek, konut, yakıt ve ulaşım fiyatları Batı Almanya düzeyine çıkmak için bir kaç kat artıyor, ancak Batı Alman sermayesi, günü geçmiş ve verimsiz olarak gördüğü Doğu Alman fabrikalarındaki işçilere fiyat artışlarıyla yarışabilecekleri ücretler vermek istemiyor. Aslında, Batı Alman sermayesi aynı yaştaki fabrikaları Ruhr Havzası'nda yaptığı gibi kapatıp, işgücünü de ucuz ve yedek işgücü havuzuna akıtmak isterdi. Konu, Avrupa Topluluğu'nun bir raporunda şöyle ele alınıyordu:

> "İşsizliği ilk yıl yüzde 15 olarak tahmin ediyor, ancak daha da yüksek olabileceğini belirtiyor. Ayrıca Batı'dan gelecek ithal malları dalgasının Doğu Almanya'nın uyum sorunlarını daha da kötüleştireceği uyarısında bulunuyor...Doğu'daki ortalama ücretler, fiyat reformlarından sonra ayda 1400 DM olabilir, bu rakam Batı Almanya için 2400 DM. Doğu'daki her ücretli insana Batı'dan 300 DM'lık ek gelir transferiyle ücretler Batı'da Almanyadakinin yüzde 70'ine çıkarılabi-

lir...Bu tür transferler, çok yüksek olmasa da, Batı Alman maliyesini kaçmılmaz olarak zorlayacaktır. Böyle bir durumda hem her iki Almanya, hem de bütün bir Avrupa Topluluğu için ciddi sosyal ve bütçesel riskler sözkonusu olacaktır."[232]

Hatta Batı Alman Maliye Bakanı bile 'Batı Alman markının Doğu'da tedavüle sokulmasının işsizliği arttıracağına, fabrikaları kapanmaya zorlayacağına ve sosyal sigorta sisteminin gerekli olacağına' inanıyor.[233]

Batılı sanayicilerin ve finans gruplarının planlarında Bulgaristan ve Romanya'nın adı çok nadiren geçiyor. Bu ülkeleri, kendilerine dişe dokunur çıkar sağlamayacak kadar geri ve büyük pazarların uzağında görüyorlar. Çekoslovakya'da ekonomiyle ilgili bakanlıkları yönetenlerden bazıları, ülkedeki krizin örneğin Polonya'daki kadar derin olmadığını ve yeniden yapılanmanın tam istihdam ve sosyal refah sistemiyle beraber götürülebileceğini iddia ediyorlar. Bir başka parlak reformcu ise Çekoslovakya'nın 'bir bayan Thatcher'a ihtiyacı olduğunu' söylüyor. Kimin haklı olduğunu zaman gösterecek. Nüfusu az olan bu ülke Batı ekonomisinde ihracatını genişletebileceği küçük pazarlar bulabilir. Ancak, bu durumda bile, Çekoslovakyalı patronlar yeniden yapılanmanın maliyetini sırtlaması için işçi sınıfını zorlayacaklar ve bir direniş dalgasıyla karşılaşmaları ihtimali yüksek.

Doğu Avrupa'nın cüce devlet kapitalizmleri, dünya düzeninin yeni devlerinin rekabeti karşısında paramparça oldular. Ancak bu, kendilerini başarıyla bu devletlerden birine dönüştürebilecekleri veya hatta devlerin ayağının altında, onlara başarıyla hizmet edebilecekleri anlamına gelmez.

Tek tek ülkelerdeki durum ne olursa olsun, gerçeğe nesnel bir bakışın hemen kendini gösteren yanı, işçi kitlelerinin değişimlerden umdukları ile bulacakları arasındaki muazzam farktır. Batı Avrupa'nın en zengin ülkeleriyle komşu olan Doğu Avrupa ülkelerindeki insanlar, Batı kapitalizmini Batı Almanya veya İskandinav ülkelerinin yaşam standartlarıyla özdeşleştiriyorlar. Ancak, onları bekleyen bu tür bir yaşam standardı değil. Yükselen beklentilerle acı gerçekler arasındaki çatışma kaçınılmaz.

Doğu Avrupalı ekonomistler, piyasanın tüm sorunlara sihirli çözümler sunduğu, çokuluslu kapitalizm döneminin sınırsız bir genişleme ve tüm sınıflar için (farklı ölçülerde de olsa) zenginleşme dönemi olduğu yönünde nutuklar atıyorlar. Bu tümüyle gerçek dışı bir beklenti. Dünya düzeyindeki rekabet, dev firmaları ulusal ekonominin kimi sektörlerini inşa etmeye, kimilerini de ölüme terketmeye götürür. Rekabet onları periyodik yeniden yapılanma operasyonlarına, tesislerin kapatılmasına, işçilerin sokağa atılmasına ve kimi bölgelerin toptan harap edilmesine sürükler. Onları kaotik rekabetçi birikim atılımlarına (genişleme) sürükler; bu dönemde vasıflı emek ve hammadde için tüm dünyanın altını üstüne getirirler, ansızın durgunluk dönemi gelir (daralma), bu dönemde en modern tesisler boşta bekler, birçok proje yarım bırakılır. Rekabet onları sınırsızca daha kârlı bölgeler aramaya, sanayi toplumlarında ormanları yakarak küllerin toprağa sağladığı geçici gıda ile 'verimli' tarım yapma yöntemleri uygulamaya, eski işçi bölgelerini harap etmeye götürür.

Bütün bunlar Doğu Avrupa'nın yeni politik liderleri için inanılmaz zorluklar yaratabilir. Baskı ve sömürünün eski biçimlerine artık katlanmayacağını ifade etmiş olan işçilere bir şekilde yeni biçimleri kabul ettirmek zorundalar. Ve bunu işçiler sık sık aşırı yokluklarla yüzyüzeyken yapmak zorundalar. Başaracaklarının hiçbir garantisi yok.

Devlet kapitalizminden çokuluslu kapitalizme geçiş sürecinin sorunlarının en derin olduğu ülke SSCB'dir. Bürokrasi kendi içinde parçalanmadan, Doğu Avrupa'nın kolayca gerçekleştirdiği politik değişimleri bile beceremiyor. Ülke, dolayısıyla da bürokrasi, Doğu Avrupa'dakilerden çok daha geniş. İşletmeler dış rekabete karşı daha uzun süredir ve daha fazla korundu. Bu durum, dünya standartlarına göre verimli olan az sayıda firmaya karşılık, çok sayıda verimsiz firmayla karmaşık bir yapı yarattı. SSCB'nin yöneticileri, geçmişte ekonomik zayıflıklarını askeri güçleriyle kapatabilecek durumdaydılar. Böylece SSCB ekonomisinin iki katı büyüklüğünde olan Amerikan ekonomisiyle karşılaştırılabilecek bir silah sektörü kurdular. Böyle bir yapıyı parçalama girişimleri, yapının tek tek parçalarını havada bırakıyor.

Ekonomik ve politik krizler eşanlı olarak kabarıyor.

Ekonomik ikilem, Batı Sibirya'da önümüzdeki on yıl içinde inşa edilmesi düşünülen yeni petro-kimya tesisleri üzerine geçen yıl çıkan tartışmada özetlendi:

> "Tüketim mallarının üretimi ve dağıtımı alanlarındaki kriz; bir grup önde gelen Sovyet bilimadamını, ülkenin en büyük yatırımlarından biri olan ve ABD, Japon, Batı Alman ve İtalyan firmalarıyla ortak olarak Batı Sibirya petrol sahasında beş petro-kimya tesisinin önümüzdeki on yıl içinde inşa edilmesi projesinden vazgeçilmesi çağrısı yapmaya itti.
>
> Bilimadamları projenin maliyetinin, planlanan 41 milyar ruble yatırımdan daha fazla olacağını...Çalışmaya başladığında dünya plastik ve polimer fiyatlarını aşağı çekeceğini...Hepsinin ötesinde yatırımın, kimya sanayisinin geri kalanının kaynaklarını kurutacağını, enerji tasarrufu stratejilerini engelleyeceğini ve ekonominin sosyal ihtiyaçlara göre yeniden örgütlenmesi yönündeki her türlü olasılığı ortadan kaldıracağını iddia ettiler."[234]

İşin ilginç yanı, kimya tesisi projesinin arkasındaki mantık, ulusal çapta kendine yeterli, eski devlet kapitalizminin mantığı değil, çokuluslu kapitalizme bağlı üretim yapma mantığıydı. Eleştirenler, sonucun SSCB ekonomisinin geri kalanını çarpıtan, diğer üretim sektörlerini geriye çeken, sanayiler arası bağlantıları hasara uğratan ve yaşam standartlarının daha da düşmesi yönünde baskı yaratan dev bir yatırım olacağını söylüyorlar. Tabii tüm bunların yanında, dünya ekonomisinin herhangi başka bir parçasındaki değişimin bu tesislerin zarara çalışmasına yol açmayacağının da hiç bir garantisi yok.

Politik ikilem, eski parti yapısının, Temsilciler Kongresi ve sovyetlerin yeni parlamenter yapılarıyla hem birarada bulunup hem de hiçbirisinin duruma hakim olamamasında ifadesini buldu. Eski parti yapısı, işletmeleri yönetenler, silahlı kuvvetler, polis ve KGB, yerel ve ulusal hükümetler için halen temel koordine edici merkez durumunda. Brejnev dönemindeki bir araştırma partinin en üst bürokratlarının yüzde 40'ının sanayiden gelen

eski menejerler, diğer yüzde 25'inin tarımdan gelen eski şefler ve yalnızca yüzde 12'sinin parti tabanından zamanla yükselmiş bürokratlar olduğunu gösterdi.[235]

'Muhafazakar' parti şefleri, menejerlik yaşamının gerçeklerinden uzak dinazorlar değil, büyük işletmeleri yönetenlerin temsilcileri. Dolayısıyla, bunlar Doğu Avrupa'nın çoğunda olduğu gibi, çokuluslu kapitalizme geçişin korktukları değişimlere karşı kolay çözümler önerdiğini düşünmüyorlar. Gorbaçov'unki gibi ülkeyi tepeden aşağı değiştirmeye çalışan bir hükümet, diğer bürokratları ve bunların yönettiği parti yapılarını bir kenara atamaz. Fakat bu yapılar aşağıdan Glasnost'un yarattığı yeni güçler (ulusal hareketler, grev komiteleri, ekolojik sorunları protesto edenler) üstündeki kontrollerini giderek daha fazla yitiriyorlar. Yükselen hareketleri tehdit etmekle uzlaşmak arasında sallamyorlar. Süreç içinde, partinin sosyal gelişim üstündeki kontrolü tümden yitirmesine neden olan bir çeşit iç çözülme ortaya çıkaracak şekilde, farklı bürokratik çıkarlar farklı yönlere doğru çekmeye başladılar.

Temsilciler Kongresi ve sovyetlerin, kitlelerle bağ anlamında partiden çok daha fazla gücü var. Fakat bunlar hiç bir şekilde, egemen sınıfın farklı kesimlerinin eylemlerini koordine edecek bir merkez olarak partinin yerini alabilecek durumda değiller. Dolayısıyla, örneğin Çekoslovakya ile SSCB arasında bir zıtlık var. Çekoslovakya'da parti çöktü ve düzen, işletmelerin Batı'yla entegrasyon düzeyi artarak eskiye çok benzer bir şekilde işlemeye devam etti. SSCB'de parti henüz çökmedi, fakat düzen giderek daha fazla örgütsüz ve rotasız bir hale geliyor.

Bu durum reformcular arasında bir dizi garip bölünmelere yol açıyor. Radikal Demokrat liderlerin en tanınmışları (örneğin Yeltsin etrafında gruplaşanlar) kendilerini piyasa ve demokrasi ile tanımlıyorlar. Fakat en keskin piyasa taraftarları, şimdi otoriter düzenin gerekli olduğu sonucuna varıyorlar.

Bu görüş en net biçimde geçen yıl Dünya Sosyalist Sistemi Enstitüsü'nden A. Migranyan ve I. Klyamkin tarafından ifade edildi. Migranyan, 'eğer bizim liderimiz (Gorbaçov) de Macaris-

tan'da Janos Kadar ve Çin'de Deng Xiaoping'in yaptığı gibi idari yöntemlerle gücünü arttırmış olsa iyi ederdi' derken, Klyamkin şöyle soruyordu:

> "Bir reformcu piyasadan yana olduğunu ilan etse ne olur? Bu iş kitlelere dayanarak başarılabilir mi? Açık ki başarılamaz, çünkü nüfusun yüzde 80'i kabul etmeyecektir. Çünkü sonuçta piyasa gelire göre farklılaşan tabakalar demektir...Dolayısıyla ciddi bir reformcu bu konuda başarı için kitlelere güvenemez."[236]

Boris Kagarlitskiy bunu 'piyasa Stalinizmi' olarak isimlendiriyor.[237] Ancak, yeni otoriter yönetim girişimlerinin ideolojik örtü olarak açık Stalinizmi kullanmaları olasılığı oldukça düşük. Eski düzene duyulan tepki buna izin vermeyecek kadar büyük. Her durumda otoriter yeniden yapılanmacıların kendilerine temel edinmek için tutabilecekleri birçok yol var. Geçmiş, yaşayanların beyninde bir kabus gibi duruyor ve geçmiş, omurgasız politik güçlerin kullanmaya kalkacakları birçok önyargı barındırıyor: Bulgaristan'daki Türk düşmanlığı, Romanya'da Macar, Macaristan'da Çingene düşmanlığı, SSCB'de büyük Rus şovenizmi ve hemen her yerde Yahudi düşmanlığı. Pekala bir yandan anti-komünist bir mesajı telkin eden, bir yandan da otoriter ve 'düzeni' sağlamak için eski güvenlik kuvvetlerinin kalıntılarıyla çalışmaya hazır yeni politik oluşumlar ortaya çıkabilir.

SOSYALİST MUHALEFETLERİN İNŞASI

Doğu Bloku devletlerinde sosyalizmin Stalinizm ile yaygın biçimde özdeşleştirilmiş olması, gerçek sosyalistlerin dinleyici bulmasını oldukça zorlaştırıyor. Kızıl bayrağı bir toplama kampının tepesinde sallanırken görmüş olan işçiler, şimdi bu bayrağı ellerine alıp neşe ile sallamıyorlar. Ayrıca, sosyalist muhalefet eski tek parti rejimleri altında, Batı'dan bir miktar yardım ve koruma alan liberallerden çok daha fazla baskı gördü. Ve sonuçta her ne kadar gerçek sosyalistlerin oluşturduğu gruplar var olsa da, bunların sayıları ve etkileri şimdilik küçük.

Ancak, devlet kapitalizmi ile çokuluslu kapitalizmi birbirine eklemleme sürecine karşı direnişin ortaya çıkması kaçınılmaz. Bu direniş üç ana kaynaktan gelecek. **Birincisi**, eski tek parti rejimlerine karşı mücadelenin yükünü çeken radikal demokratların direnişi olacak. Bunlar, mevcut konumlarına nomenklatura içinden yükselen bürokratların, bir ideolojik maskeyi atıp bir diğerini takarak yerlerinde kalmalarından memnun olmayacaklar. Siyasi polisin dağıtılmasını talep etmeye devam edecekler. Basın yayın araçlarını kontrol eden eski parti yapılarının yerlerini, içinde eski parti üyelerinin çokuluslu sermaye ile birlikte en azından eskisi kadar sıkı bir kontrolü ellerinde bulunduracakları yeni yapılara bırakmasından hoşnut olmayacaklar.[238] Pasifist (barış hareketi) ve yeşilci düşüncelerden etkilenenlerin,, kapitalizmin yeni biçiminin eski ordulara dayandığını ve çevreyi kâr için kirletmeye devam ettiğini keşfetmesi uzun sürmeyecek.

Romanya'da şimdiden Aralık Devrimi'ni yapanlarla iktidara gelenler arasında keskin çatışmalar yaşamıyor. Polonya'da sokaklarda polisle anarşist, pasifist, yeşilci ve Polonya milliyetçisi düşüncelerin değişik bileşimlerinden etkilenen gençler arasında

tekrarlanan çatışmalar oluyor. Çekoslovakya'da Sivil Forum'un tabandaki birçok üyesi radikal demokrasi sloganını ve televizyondan işyerlerindeki ve yörelerdeki Sivil Forum şubelerine, 'tüm ekonomik anlaşmaları menejerlerle beraber imzalama hakkı için bastırmak gibi sahte-devrimci yöntemlerden kaçınma'[239] çağrısı yapan Petr Pithart gibi liderlere kulak asmayacak kadar ciddiye aldılar. Doğu Almanya'da Yeni Forum gibi eski muhalefet gruplarında faaliyet sürdürenler, nomenklatura'nın Batı Alman sermayesi ile bağlantılar kurduğunu ve sokak gösterilerinin Batı ile birleşme yanlılarınca devralındığını görmekten son derece hoşnutsuzdular. Macaristan'da Hür Demokrat Partisi içindeki piyasa yanlısı radikal demokratlar, daha otoriter ve piyasa yanlısı ideolojiyi savunan politik partilerin eski nomenklatura üyeleriyle birlikte manevra yapmasına şiddetle tepki gösterdiler.

SSCB'de işler çok daha karmaşık, çünkü eski iktidar partisi halen başta ve radikal demokratlar hem Parti hem de Temsilciler Kongresi'nin mevcut ulusal yapıları içinde azınlıktalar. Gorbaçov ile ilgili illüzyonların dağılması, genellikle piyasa yönünde daha keskin bir dönüş isteyenleri popülerleştiriyor. Hem Yeltsin etrafında gruplaşan temsilcilerin hem de yarı-legal Demokratik Birlik'in durumu böyle. Yine de piyasadan en fazla yararlanacak olanların (yani işletme patronlarının) neden demokrasi değil de otoriterizmden yana olduklarını ve neden Batılı liderlerin Gorbaçov'u başta tutmak için ellerinden geleni yaptıklarını sormak gerekiyor.

İkincisi, kapitalizmin yeni biçimine karşı etnik azınlıkların milliyetçi tepkileri sözkonusu. Devlet kapitalizmi ile çokuluslu kapitalizmin biraraya gelişi, her ülke içindeki ekonomik gelişmenin bölgeler arası eşitsizliğini olsa olsa arttırabilir. Etkili çokuluslu rekabet, üretimin belli coğrafi bölgelerde (genellikle en gelişmiş bölgelerde veya yabancı üretim ve pazar faaliyetlerine en yakın olanlarda) diğer bölgelerin geri kalması pahasına yoğunlaştırılmasını gerektirir. Çokuluslu bağlantılara en açık olan Yugoslavya'da bunun sonuçları görülebilir: Avusturya ve İtalya sınırındaki Slovenya'da kişi başına ulusal gelir Sırbistan'dakinden iki kat fazla, güneydeki Kosova'da ise bu rakam

Sırbistan'dakinden üç kat daha azdır. Benzer bir gelişme mantığı Çekoslovakya'nın Slavca konuşulan bölgelerini, SSCB'nin güney cumhuriyetlerini (Ermenistan'dan Kazakistan'a) ve Orta Rusya'nın geniş düzlüklerindeki Rusça konuşan nüfusu açlığa mahkum ederdi. Ayrıca, bu mantık Doğu Avrupa devletlerinin daha az gelişmiş olanlarının da durumunu iyice kötüleştirirdi. Avrupa Topluluğu içinde şimdiden görece daha gelişmiş olup Topluluğa uyum sağlama olasılığı bulunanlar ve en iyimser şekilde yavaş gelişen bölgeler, ki bunlara ancak 'yardımlaşma' statüsü tanınabilir, arasında bir ayrım yapılıyor.

Sonuçta, geride kalanlar arasında ulusal dezavantaj duyguları yaratılmış olacak. Kitleler arasında piyasa ile ilgili illüzyonlar yaygın bir biçimde çözülebilir. Egemen bürokrasinin ve entelektüellerin yerel kesimleri bu duyguları kendi konumlarını yükseltmek için kullanabilirler. Milliyetçilik dalgasının zaten gündemde olduğu Yugoslavya ve SSCB'de bu tür girişimler hem merkezi güce karşı ulusal isyanlara hem de etnik topluluklara yönelik saldırılara yol açar.

Üçüncü ve potansiyel olarak en önemli direniş işçilerden gelecek. Piyasa uygulamalarının en yaygın olduğu Yugoslavya 1987 ve 1988'de muazzam grev dalgaları yaşadı. Doğu Almanya'da temel malların fiyatları Batı Almanya düzeyine çıkartıldığında grevler kaçınılmaz olacak. Bulgaristan'da Şubat'ta 'çığ gibi büyüyen bir madenciler grevi' ile beraber 'yükselen grev dalgaları' yaşandı.[240] Çekoslovakya'da aday federal başbakan Çarnogursky 'birçok işletmeden gelen anarşi raporları'ndan[241] bahsederek ikaz etti. Polonya'da yıl başında halen Dayanışma bakanlarına büyük bir bağlılık olmasına rağmen madenlerde de grev vardı.

En önemli grevler 1989 yazında SSCB'deki madenci grevleriydi. Grevin başladığı Shvyaskov'daki ilk talepler tamamen ekonomikti: maden ocağında doğru dürüst bir kantin servisi, daha sıcak tutan kışlık giysiler, ayda 800 gram sabun. Fakat grevler yayıldıktan sonra çok daha geniş çaptaki hoşnutsuzlukların yoğunlaştığı bir odak haline geldiler. Hoşnutsuzluk hem Gorbaçov'un reformlarının sınırlılığından hem de gittikleri yönden

kaynaklanıyordu. Kemorovo eylem komitesi başkanı Volkov madenlerinden bir elektrikçinin söylediği gibi,

> "Yeni ekonomik yönetim koşulları altında işçilerin çalışma koşullarında bir değişiklik olmamasına rağmen iş çok daha yoğunlaştı. Harcanan fiziksel emek arttıkça yükselmesi gereken ücretlerde böyle bir gelişme görülmedi."[242]

Pankartlardaki sloganlar ekonomik ve politik talepleri yansıtmaya başladı: 'kahrolsun bürokratlar', 'gece için yüzde 40, akşam için yüzde 20 ücret artışı.'[243] Kısa sürede başka talepler öne sürülmeye başlandı: daha yüksek emeklilik maaşı, tatillerin uzatılması, annelik izninin uzatılması. Resmi basının röportaj yaptığı madenciler öfkeyle kendi yaşam koşullarıyla patronlarınki arasındaki farktan yakınıyorlardı. Madencilerin hiç bir zaman seyahat kartları olmamışken 'tüm idari aparat sık sık seyahat ediyordu'[244]; 'oblast parti liderleri iyi binalarda yaşıyor' iken kendileri 'kimyasal artık rüzgarları altındaki eğreti barakalarda kalıyorlardı.'[245] Üçüncü haftaya gelindiğinde Donbass'taki bazı grevciler, parti üyeleri için özel mağazalar türünden tüm resmi ayrıcalıklara derhal son verilmesi, yeni ve daha demokratik bir anayasa ve bağımsız sendika kurma hakkı istiyorlardı.

Grevlerin derhal net ve sınıf bilinçli bir perspektife ulaştığını düşünmek yanlış olur. Birçokları madencileri her nasılsa diğer işçilerden farklı ve daha ileri olarak gördü. Geniş destek gören ilk taleplerden biri, tek tek ocaklar veya bölgeler için mali otonomi talebiydi, böylece sağladıkları kârları doğrudan ücret artışına ve koşulların iyileştirilmesine harcayabileceklerdi. Ancak sömürüye meydan okumayı hedefleyen bu talep, Donbass'taki daha eski, verimsiz ve düşük kârlı madenlerde çalışan işçilerin zararına kullanılabilirdi. Karaganda'da grev komitesi toplantılarına katılan Boris Kagarlitskiy şöyle diyordu:

> "İşçi sınıfının sınıf bilincinin düzeyini abartmamanız gerekiyor. İşçi sınıfı hareketinin henüz ilk basamaklarındayız. Madenciler kimi zaman oldukça grupçuydular, örneğin başka gruplardan işçilerle dayanışmayı reddettiler. Öte yandan insanların nasıl hızla öğrendiğini görmek etkileyiciydi.

> En önemli şeylerden birisi madencilerin greve çıktıktan sonra güçlerinin farkına varmaya başlamaları. Bu, onların giderek daha az alçakgönüllü olmasını, güçlerini politik, ekonomik ve sosyal olarak giderek daha çok kullanılabilmelerini sağlayacak.
>
> Bu çok önemli bir değişim, işçi sınıfı yıllardır doğru dürüst bir başarı kazanmamıştı. Şimdi Gorbaçov ve liderlik hiç bir şey başaramazken, onlar başarabilir."[246]

Sonuçta, grevciler Gorbaçov'un ve Rijkov'un vaadlerini alarak işe geri döndüler, ancak bu vaadler henüz yerine getirilmedi. Vorkuta'daki madenciler Kasım'da yeniden greve giderek durumu protesto ettiklerinde grevleri başka yerlerden aktif destek almadı ve Gorbaçov'un yeni grev karşıtı yasası karşısında çözüldü. Yaz grevleri Gorbaçov tarafından ulusal mücadelelerden bile daha büyük bir tehdit olarak görüldü. Gorbaçov Yüksek Sovyet'e şunları söylüyordu:

> "Bu herhalde dört yıllık yeniden yapılanma sürecinde ülkemiz açısından ortaya çıkan en büyük tehdit. Çernobil ve başka birtakım şanssız olaylar yaşadık, ancak bu olayın diğerlerinin içinde en ciddi ve en zoru olarak altını çiziyorum."[247]

Doğu Avrupa devletlerindeki sosyalistlerin en büyük umudu, bu tür işçi sınıfı mücadelelerinin kaçınılmazlığıdır. İşçiler en başından sosyalist düşüncelerle yola çıkacakları için değil. Birçoğu başlangıçta kendilerini radikal demokratlarla (ve azınlıklar içindeki ulusal hareketlerle) birlikte tanımlayacaklardır; hatta küçük bir kısmı parti muhafazakarlarının demogojisinden bile etkilenebilir (bu olasılık reformcu aydınlar tarafından fazlasıyla abartılıyor). Eski düzene duydukları nefret, işçileri, kendilerini sosyalist olarak isimlendirenlere karşı güvensiz kılacaktır.

Ancak, radikal demokratların işçiler arasında örgütlü destek yaratma çabaları, devlet kapitalizmini piyasa ile çokuluslu kapitalizme entegre etmeye olan bağlılıkları yüzünden zarar görecek. Bu konumları radikal demokratları, işletmeleri yönetenlerle çalışanlar arasında büyük eşitsizliklerin zorunlu olduğunu kabul etmeye götürüyor. Onların eşitsizliklere tek itirazları, bunların

piyasa değil de, nomenklatura ilişkilerinden gelmesi. Bu, yine işçilerin maddi koşullarının iyileştirilmesi için yeterli kaynak olduğuna inanmaları[248] ve dolayısıyla, 'işçiler yalnızca politik talepler için mücadele etmelidirler' diyerek bu tür istemlerle ortaya çıkan grevleri desteklemekte tereddüt etmeleri demek.

Radikal Demokratların işçilerin problemlerine yaklaşımı (dünyanın her tarafındaki yaygın 'bizim işçilerimiz nasıl çalışılacağını bilmiyorlar' şeklindeki orta sınıf söylemini benimseyip), işçilerin daha fazla çalışması gerektiği ve bunun sonuçta yaşam standartlarında bir artış sağlayacağı biçiminde olacaktır. Polonya'daki Dayanışma damşmanları koalisyon hükümetinin kurulmasından önce de sonra da grevlere karşı çıktılar. Çekoslovakya'da Kasım'daki politik değişim sırasında Sivil Forum'un en tanınmış üyeleri, işçileri yalnızca iki saatlik bir genel greve çağırdılar ve işçilerden üretim kayıplarını boş zamanlarında çalışarak gidermelerini istediler. SSCB'de Temsilciler Kongresi'nde Yeltsin etrafında toplananların madenciler grevine tepkisi Gorbaçov'unkinden pek farklı değildi. Yeltsin greve neden olan koşulları kınamaya hazırdı, ancak ardından televizyona çıkıp işçilere 'ülkeye ve halka karşı özel bir sorumluluk duygusu gösterip' işe dönmeleri çağrısı yaptı.[249]

Radikal demokratlarla işçilerin mücadelesi arasındaki mesafe en canlı biçimde SSCB'de kooperatifler tartışmasında görüldü. Radikaller bunları, küçük işletme ve tek tek firma ideallerinin vücut bulduğu, ülkenin sorunlarına sihirli bir şifa olarak gördüler. Pratikte kooperatifler orta sınıf için pahalı hizmetler üretir ve işçiler bunları alamazlardı. Bu kooperatiflerin becerisi, dükkanlarda bulunmayan malları ele geçirebilmeleriydi. Hiç kuşku yok, işçiler kooperatifleri de, en az parti seçkinlerine hizmet veren özel mağazaları andıkları gibi hoşnutsuzlukla anıyorlar.

Ekonomik konulardaki grevler, insanların birikmiş öfkelerini milliyetçilik kanallarına akıtmaya çalışanlar için de sorunlar yaratıyor. Büyük işletmelerdeki işgücü istisnasız her yerde farklı milliyetlerden işçilerden oluşuyor[250] ve mücadele, farklı milliyetlerden işçileri grev komiteleri etrafında, azınlık ulusların haklarını dikkate

alan gerçek enternasyonalist perspektifi yükselterek birleştirebilir.

Ancak, Doğu Bloku devletlerindeki devrimcilerin, durumun kendilerine sağladığı avantajlardan yararlanabilmeleri için önce kendilerinin bazı önemli noktalarda net olmaları zorunlu.

Birincisi, devlet kapitalizminden çokuluslu kapitalizme geçişin ileriye veya geriye doğru bir adım olmayıp, aynı düzlemde yana doğru bir hareket olduğunu kavramaları gerekiyor. İşçi sınıfının bütünü için (genişleyen sanayilerdeki vasıflı kesim koşullarını iyileştirmek için daha iyi konumlanmış, rasyonalizasyona tabi sanayilerdeki kesim ise koşullarını daha kötüleşmiş bulsa da) değişimin anlamı sömürünün bir biçiminden diğerine geçiş.

Ne yazık ki, Doğu Bloku devletlerinde henüz bunu kavramamış olan sosyalistler var. Bazıları Batı tipi kapitalizmini yanlış bir biçimde 'tüketim toplumu' ve 'demokrasi' ile tanımlıyor (sanki bu terimlerden herhangi birisi yığınla 'üçüncü dünya' ülkesi ve yeni sanayileşen ülkelerin 'serbest pazar' kapitalizmlerinde uygulanıyormuş gibi) ve böylece piyasayı bazı şerhler koysalar bile kucak açılacak bir şey olarak görüyorlar.[251] Diğerleri, sanayinin ulusallaştırılmış oluşunu kendi içinde savunulacak bir şey olarak görüyor ve temel görev olarak 'ulusal malların' Batı çokuluslularına satılmasına direnmeyi[252] veya Almanya örneğinde, Batı Almanya'nın yutmasına karşı devleti bir bütün olarak savunmayı önlerine koyuyorlar.

Ancak devlet kapitalizmi işçilerin mücadelesi yüzünden ortaya çıkmadı.[253] Şimdi kendisini tüketmiş de olsa, kapitalist gelişmenin bir aşamasında birikimin ihtiyaçlarına bir yanıt olarak ortaya çıktı. Şimdiki değişimin demokrasiyle veya tüketicilerin ihtiyaçlarıyla da bir ilgisi yok. Geçiş yaşanıyor, çünkü devlet kapitalist nomenklaturanın uluslararası rekabet karşısında varlığını sürdürmesinin başka yolu yok. Sosyalistlerin görevi bir birikim modelini diğerine karşı savunmak değil, birinden diğerine geçiş girişiminin yarattığı politik ve sosyal istikrarsızlıktan yararlanarak kendi devrimci taleplerimizi ileri sürmektir.

Somut olarak bunun anlamı, işçilerin, aydınların, öğrencilerin ve ezilen ulusların eski devlet kapitalist düzene karşı her tür-

lü mücadelelerini desteklerken, bu mücadelelerin devlet kapitalizminin içinde çokuluslu kapitalizm geliştirmek isteyenler tarafından devralınmasına karşı direnmek.

Bu, aynı zamanda, eski devlet kapitalistleriyle ittifak kurma tuzağına düşmeden, çokuluslu kapitalizmin yeni güçlerinin empoze ettiği rasyonalizasyona karşı direnmek demektir. Muhafazakar bürokratlar; 'özelleştirme tehlikesini' ve ülkenin bir 'yeni-sömürgeye' çevrilmesini önlemenin tek yolunun bu olduğunu iddia ederek, işçileri ulusal sanayilerde ücret artışı talebini terketmeye ve üretkenliğin arttırılması için işbirliği yapmaya çağıracaklardır. İşçiler böyle bir handikapa düşerlerse, basitçe daha yoğun sömürüyü engellemek için...daha yoğun sömürüye izin vermiş olacaklardır. Britanya'nın son 16 yıldaki yeniden yapılanma deneyimi anımsanmaya değer: Britanya Hava Yolları, Britanya Aerospace, Britanya Çelik, Britanya Gemi Yapımı ve Austin Rover'in menejerleri işçilere 'ulusallaştırma işine ortak olmaları' çağrıları yaptılar. Yaygın fabrika kapatma ve işten çıkarma programlarının bu şekilde yürütülmesinden sonra, kendileri özelleştirmelerden muazzam paralar kazandılar. Örneğin Polonya'da piyasa taraftarı bakanların planları da tam böyle. Damşmanlardan biri, Stanislaw Gomulka 'küçük özelleştirmelerden başlayıp, aşamalı olarak Britanya modelini uygulamayı planladıklarını' söyledi.[254]

Politik krizden yararlanmanın bir yanı da radikal demokratların demokratik taleplerinin sınırlarını zorlamaktır. Bunları yalnızca serbest seçimlerle sınırlamayıp, sendika kurma, sınırsız grev ve gösteri hakkı, baskıcı güçlerin (siyasi polis, güvenlik polisi, gizli servis) tamamen dağıtılması, bunlarla geçmişte işbirliği yapmış herkesin devlet organlarından ve işletme menejerliklerinden uzaklaştırılması, basının; hükümet, nomenklatura veya büyük işadamları tarafından değil, basında çalışanlar tarafından denetlenmesi konularını yükseltmek gerekli. Bu, devlet kapitalizmine karşı demokratik mücadeleleri, çokuluslu kapitalizme karşı demokratik mücadelelere çevirmek ve çokuluslu kapitalizmi düşman olarak gören radikal demokratların en ileri kesimini süreçte kazanmak demektir.

Diğer bir önemli nokta, devletin karakteridir. Doğu Avrupa'daki birçok sosyalist, mevcut düzeni daha adaletli ve verimli kılmak için şemalar öne sürmektedirler. Bunlar, bitmez tükenmez bir şekilde, 'sanayi daha az israflı bir biçimde nasıl yeniden örgütlenebilir', 'işçileri daha iyi çalışmaya nasıl ikna ederiz', 'piyasa ile planın doğru bileşimini nasıl sağlayacağız' sorularını tartışıyorlar. Fakat tartışmaya, içinde bulundukları en temel gerçeklerden başlamıyorlar, yani sınıflı bir toplumda yaşadıkları, sınıflardan birinin diğerinin pahasına oldukça rahat yaşadığı (bu noktayı atladıkları için ortaya işçi kontrolü yerine 'toplumun kendi kendini yönetmesi' söylemi çıkıyor), böyle bir düzende devletin toplumun geri kalanından yalıtılmış olduğu ve toplumsal üretimin büyük bir kısmını yuttuğu ve 'ulusların çıkarları' veya 'toplumun çıkarları' söylemlerinin bu gerçekleri gizlediği vb.

Ulusal sorunun doğru bir kavranışına, ancak devletin karakteri doğru anlaşılırsa varılabilir. Kendini varolan devletle şu ya da bu şekilde birlikte tanımlayan sosyalistler devletten kopmak isteyen ulusların taleplerini 'işçi sınıfını bölecek' talepler olarak görme noktasına varıyorlar. Varolan devleti bir sınıf devleti olarak parçalamak isteyen sosyalistler içinse, bu devletin tek bir kapitalist devlet olarak kalması veya iki kapitalist devlete bölünmesi farketmiyor. Bizler, SSCB denilen Rus ulusal devletine tapınmıyoruz, örneğin Litvanya ulusal devletine de tapınmayacağız.

Fakat şunu biliyoruz ki, eğer bir ulusal azınlık ezildiğini hissediyorsa, bu ulusun işçilerinin, çoğunluk ulusun işçilerinin mücadeleleriyle birleşebilmelerinin bir tek yolu vardır. Çoğunluk ulusun işçileri, en azından bunların içindeki bilinçli sosyalist işçiler, sözkonusu baskının devam etmesine karşı olduklarını netçe ortaya koymak zorundadırlar. Ezen ulusun işçileri ulusal azınlığın istediği taktirde kendi devletini kurma hakkını, kurmayı seçebilecekleri devlet biçiminden bağımsız olarak desteklemek zorundadırlar.

Azınlık ulus pekala hareketi kör bir vadiye sürüklemeye çalışan küçük burjuvazinin (veya küçük bürokrasinin) etkisinde olabilir. Fakat azınlık ulusun işçileri ancak çoğunluk ulus içinde,

ulusal baskı gerçeğine karşı daha etkili bir mücadele yürütmeye hazır bir sosyalist işçi hareketi görürlerse bu liderlerin etkisinden kurtulabilirler.

Doğu Bloku devletlerindeki reform hükümetleri ve radikal demokratlar, sömürünün ölmekte olan devlet kapitalizmi biçiminden çokuluslu kapitalizm biçimine geçişe toplumsal istikrar ve yaygın refahın eşlik edeceği yanılgısı içindeler. Doğu Avrupa devletlerinde ilk adım olarak eski tek parti aygıtlarının geçişe direnişinin üstesinden gelinmiş olsa da, önlerinde uzun bir ekonomik ve dolayısıyla politik ve sosyal uyumlulaştırma dönemi var. Bu dönem bitmeden, dünya çapında yeni bir kapitalist yeniden yapılanma dalgasının yaşanmayacağının, ekonomik, sosyal ve politik altüst oluşlara sürükleyecek yeni basınçların ortaya çıkmayacağının hiçbir garantisi yok.

Öte yandan, SSCB'de henüz ilk adım tamamlanmadı. Gorbaçov ve etrafındaki grup kaostan korkarak ileri doğru adım atmakta tereddüt ettiler, ama aynı zamanda geri gidemeyeceklerini de biliyorlar. Eğer devlet kapitalizmi kendisini çokuluslu kapitalizme dönüştüremezse, gerçek sosyalist güçlerin, küçük olsalar bile her şeye oynayabilecekleri, keskin toplumsal mücadelelerle dolu bir süreçteyiz demektir.

Doğu Avrupa'da açıkça ve SSCB'de yarı açık bir biçimde 'serbest piyasa', kapitalizmin çokuluslu biçimine övgüler yağdıran partiler mevcut. Eski politik aparatların kalıntıları yeni partilerini kurarak, yeniden yapılanmanın bedelini çekenlere eski düzen altında çektiklerini unutturmaya çalışan demogojilerle kendi politik geleceklerini kurtarmaya çalışıyorlar. Irkçılık ve etnik topluluklar içinde birbirine karşı nefret propagandası yapanlar; illüzyonların dağılışının yarattığı olanakları kullanmak için hazır bekliyorlar. Gerçek sosyalistlerin acil görevi, kapitalizmin hem eski biçimine hem de yeni biçimlerine karşı devrimci muhalefet temelinde kendi partilerini inşa etmektir.

Temmuz-Aralık 1989

Dipnotlar

1. **Financial Times**, 24 Ocak 1990.

2. Yeltsin'den alıntı yapan **Financial Times**, 19 Ocak 1990.

3. **Independent on Sunday**, 3 Şubat 1990

4. Yorkshire bölgesi sorumlusu Ramelson, bunların Komünist Partisi'nden ihracından doğrudan sorumluydu. Ramelson, 19 yıl önce Mayıs 1937'de Stalinist liderlerin anarşistler ve POUM'a karşı Barselona'ya gönderdiği birlikler içinde yer almıştı.

5. alıntı yapan **Guardian**, 13 Ocak 1990.

6. **Morning Star**, 19 Ocak 1990.

7. **New Left Review** 178, Kasım-Aralık 1989, 'temalar', redaksiyon kurulunun en tanınmış entelektüeli Perry Anderson'un dünya çapında sağa kayış olarak gördüğü şeyden ötürü duyduğu kötümserlik söylentilere konu oluyor.

8. Bütünsel bir şekilde ilk kez Tony Cliff tarafından **Stalinist Rusya'nın Doğası** (Londra 1948) adlı kitabında, birtakım değişikliklerle **Stalinist Rusya: Bir Marksist Analiz'de** (Londra 1955) ve **Rusya'da Devlet Kapitalizmi** olarak (Londra 1974 ve 1988) (Metis Yayınları, İstanbul, 1990) yeni baskısında sunuldu.

9. Z. Medvedev, **Gorbaçov**, Oxford 1988.

10. 1956'da Budapeşte polis şefinin Andropov hakkındaki değerlendirmesi için bkz. S Kopacsi, **On The Side Of The Working Class** (İşçi Sınıfının Safında), New York 1987.

11. J. Bloomfield'in derlediği, **The Soviet Revolution** (Sovyet Devrimi), Londra 1989.

12. T. Ali, **Revolution From Above (Yukarıdan Devrim)**, s. 13, Londra 1988.

13. **Labour Focus In Eastern Europe**, Temmuz-Ekim 1987.

14. Londra'daki bir röportajda, Ocak 1990.

15. **Independent**, 30 Haziran 1988.

16. Temsilciler Kongresi'nde yaptığı konuşma, 26 Mayıs 1989.

17. BBC monitör (TV ve radyo dinleme servisi) raporları, Mayıs 1979.

18. B. Kagarlitskiy'den aktaran **Socialist Worker**, 29 Mayıs 1989.

19. bkz. BBC mon. raporlarında **Argumenty i facty** editörü ile yapılan röportaj metinleri, 8 Aralık 1989.

20. Aktaran Helen Womack, **Independent**, 9 Şubat 1990.

21. **Pravda**, 6 Şubat 1989.

22. 18 Temmuz 1989 tarihli Plenum Toplantısı, BBC raporlarından çevrilmiş metin, 24 Temmuz 1989.

23. Yüksek Sovyet 2-3 Ekim 1989, Sovyetin konu üstüne tartışması televizyonda gösterilmedi, bkz. **Moscow News**, 22 Ekim 1989.

24. **Pravda**, 21 Ekim 1989.

25. Temsilciler Kongresi 13 Aralık 1989, ayrıca bkz. 15 ve 16 Aralık BBC raporları, Aralık 1989.

26. Konuşma metni için bkz. BBC raporları, 20 Aralık 1989.

27. **Perestroyka** adlı kitabın 119. sayfası.

28. Tarıq Ali 1988 başında yazdığı **Yukarıdan Devrim** adlı kitabında son 15 sayfaya kadar ulusal soruna hiç değinmiyor, bu da Ermenistan'da milliyetçiliğin aniden yükselişinin ardından son bölümün alel acele eklendiği izlenimi veriyor. Ali önsözünde 'SSCB'nin parçalanmasını', 'Amerika'nın çılgın projelerinden biri' olarak tanımlıyor, bkz. T. Ali, Önsöz, s. 13. Üç yıl önce Taşkent'e yaptığı resmi bir ziyaretin ardından yazdıkları, Ali'nin Sovyet gerçekliği hakkında ne kadar gerçekçi olduğunu ve kavrayış gücünü gösteriyor: "Sovyet Orta Asya'sında dinin canlanışı ile ilgili kesinlikle hiç bir kanıt görmedim...Humeyni tipi karışıklıklardan bahsedip duran Batılı 'analizciler' gerçeklerden son derece uzaklar."

29. bkz. örneğin Tony Cliff'in **Rusya'da Devlet Kapitalizmi**'nin tüm baskıları, veya benim **'70'lerin Perspektifi: Stalinist Devletler'**, **International Socialism 42** içinde, Şubat/Mart 1970.

30. Bu iddialar örneğin **Guardian**'da Martin Walker tarafından hiç bir eleştirel yorum yapılmadan yayınlandı.

31. bkz. G. J. Libaridian, **The Karabagh File (Karabağ Dosyası)**, Cambridge Mass. 1988.

32. TASS raporu, aktaran **Independent**, 5 Mart 1988.

33. aktaran **Independent**, 3 Nisan 1988.

34. **Independent**, 16 Temmuz 1988.

35. **Le Monde**, 26 Temmuz 1988.

36. aktaran **Times**, 3 Eylül 1988.

37. **TASS**, 16 Aralık 1988.

38. **Pravda**, 16 Aralık 1988.

39. BBC'nin Ekim 1988 yayın belgelerinde kurucu kongrelerin işleyişine ilişkin detaylı raporlar mevcut.

40. Gorbaçov'un SBKP Merkez Komite toplantısında yaptığı konuşma, 25 Aralık, aynı kaynak.

41. **Moscow News**, 25 Ekim 1989.

42. **TASS**, 25 Ekim 1989.

43. **Pravda**, 2 Ekim 1989.

44. **Izvestia**, 5 Şubat 1990.

45. 19 Şubat 1990 Sovyet TV, bkz. BBC monitör raporları (radyo ve TV dinleme servisi raporları) 22 Ocak 1990.

46. Kiev Radyosu, 15 Ocak 1990, aktaran BBC monitör raporları, 17 Ocak 1990.

47. **TASS**, 1 Şubat 1990.

48. **Izvestia**, 2 Şubat 1990.

49. **Komsomolskaya Pravda**, 11 Ocak 1990.

50. N. Mikhailov, **Moskovskaya Pravda**,18 Ağustos 1989.

51. D. Granin, **Moscow News**, 17 Aralık 1989.

52. Sovyet TV 19 Ocak 1990, bkz. BBC monitör raporu, 27 Ocak 1990.

53. Moskova Halk Cephesi'nin üniformalı bir asker tarafından başkanlık edilen bir kongresinde gözlemci olarak bulundum.

54. **Krasnaya Zvezda**, 3 Kasım 1989.

55. Erivan Radyosu 29 Eylül 1989, bkz. BBC yayın raporları 3 Ekim 1989.

56. A. Gelman, **Moscow News** içinde, 31 Aralık 1989.

57. Grevlerin, aktif olarak katılan Polonyalı sosyalistlerin tartışmaları temelinde tam bir değerlendirmesi için bkz. **Socialist Worker** 27, Ağustos 1988, 3 Eylül 1988 ve 10 Eylül 1988.

58. Bu rakamı Polonya Sosyalist Partisi'nin (Demokratik Devrim) Varşova'daki bir üyesinden aldım.

59. O zamanki muhalif Miklos Haraszti, **Socialist Worker Review** dergisine (Temmuz 1988), 15 Mart 1988'deki bir gösteriye 10.000 kişinin katıldığını söyledi.

60. **Sunday Correspondent**'daki yayınlanan makalesinde, 17 Eylül 1989.

61. Yaptıkları hazırlıklara ilişkin bir değerlendirme için bkz. **Stern**, 25 Ocak 1990.

62. **Financial Times**, 15 Ocak 1990.

63. **Financial Times**, 15 Ocak 1990.

64. **Independent**, 2 Şubat 1990.

65. **Financial Times**, 15 Ocak 1990.

66. Doğu Berlin'de yaptığım bir görüşmeden, 22 Aralık 1989.

67. aynı kaynak.

68. Bir görgü tanığı, Rus işgalinin 21. yıldönümü nedeniyle yapılan gösteride 7-8000 kişinin olduğunu söylüyordu, bkz. **Socialist Worker**, 26 Ağustos 1989.

69. bkz. örneğin 'Çek protestocular sessiz çoğunluğu dahil etmekte başarısız oldu', **Financial Times**, 30 Ekim 1989.

70. Prag'daki görüşmemizden, 11 Aralık 1989.

71. aynı kaynak.

72. bkz. **Independent**'deki röportaj, 31 Ocak 1990. bkz. devlet güvenlik sisteminin hem 'ortadan kaldırıldığını' hem de 'yeniden örgütlendiğini' söyleyen rapor, Prag radyosu 1 Şubat 1990, BBC monitör raporları içinde, 3 Şubat 1990.

73. Politbüro'da ve Merkez Komitesi'nde olanların bir değerlendirmesi için bkz. **Moscow News**, 7 Ocak 1990.

74. Yeni liderliğin ekonomik krizi değerlendirişi için bkz. **Trud**'daki makale 1 Aralık 1990, BBC belgelerinde (14 Aralık 1989) İngilizce tercümesi mevcut.

75. Değerlendirmeler için bkz. BBC'nin Doğu Avrupa, 19 ve 28 Aralık 1989 monitör raporları.

76. O tarihte ülkede tek bir Batılı gazeteci bile yoktu. Ben 21-22 Aralık olaylarını kendisi videoya çeken bir Romanyalı'nın çektiği filmlere dayanıyorum, bu filmler BBC'nin 8 Ocak 1990 tarihli Panorama programında kullanıldı.

77. **New Left Review** 50, 1967.

78. **Qutrieme International**, annêe 14 ,1956, nos 1-3.

79. E. Mandel, **La Crise**,1978, s.161, p 5.

80. Trotsky, **The Class Nature of The Soviet State** (Sovyet Devleti'nin Sınıf Doğası), Londra 1962.

81. Trotsky, **In Defence Of Marxism** (Marksizmin Savunması), New York

1973, s. 14.

82. Trotsky, **'The War and The Fourth International'** (Savaş ve Dördüncü Enternasyonal), **Yazılar 1939-40** içinde, New York 1973.

83. E. Mandel, **Beyond Perestroika** (Perestroyka ve Ötesi), Londra 1989, s. 34.

84. T. Ali, **Revolution From Above** (Yukarıdan Devrim), s. 80.

85. B. Rizzi, **Bureaucratisation Of The World** (Dünyanın Bürokratikleşmesi), Londra 1985, s. 87.

86. M. Schachtman, **The New International** (Yeni Enternasyonal), Ekim 1941, s. 238 ve İşçi Partisi'nin **Historic Documents Bulletin I** (Tarihi Olaylar Bülteni), 1944, her ikisi de R. Dunayevskaya'nın **Devlet Kapitalizmi ve Marx'ın Hümanizmi veya Felsefe ve Devrim** yapıtında aktarılıyor, Detroit 1967, s. 18, p.19.

87. M. Rakovski, **Towards an Eastern European Marxism** (Doğu Avrupa Marksizmine Doğru), Londra 1987, s. 103.

88. age., s. 101.

89. G. Bence ve J. Kis, **'After The Break'** (Aradan Sonra), F. Silnitsky, L. Silnitsky ve Karl R. Reyman'ın hazırladığı **Communism and Eastern Europe** içinde, s. 140.

90. M. Schachtman, **The Bureaucratic Revolution** (Bürokratik Devrim).

91. 'Bir SSCB ekonomi politiğine doğru', **Critique**, no.18, bahar 1973, s. 22.

92. Sosyalist İşçi Partisi'nin yıllık tartışma haftası **Marksizm**'de Aleks Callinicos ile tartışma, 1981.

93. **The Soviet Union Demystified** içinde, Londra 1986.

94. F. Furedi, age., s. 100.

95. age., s. 102.

96. age., s. 117.

97. age., s. 172.

98. age., s. 159.

99. age., s. 67.

100. CIA İstihbarat Rehberi'nde, **Revisiting Soviet Economic Performance Under Glasnost: Implications for CIA Estimates**, Washington 1989, s. 10.

101. Birisinin Ticktin'e 1958'den kalma şu dizeyi hatırlatması gerekiyor:

'Düşen bir yıldız yakala ve cebine koy, ABD'ye gönder.'

102. **Economist**, 9 Nisan 1988.

103. M. Walker, **'Ne Yapmalı?'**, **Marxism Today**, Haziran 1988, J. Bloomfield'in age. içinde yeniden basıldı.

104. CIA, age., belge.

105. M. C. Kaser, derl. **An Economic History of Eastern Europe** içinde c 1, s. 8, Londra 1986.

106. age.

107. Tahminler Kaser tarafından aktarılmaktadır, age., s. 9.

108. age.

109. T. Cliff, **Rusya'da Devlet Kapitalizmi**, Metis 1990.

110. T. Cliff, **The Class Nature of People Democracies** (Halk Demokrasilerinin Sınıf Doğası), Londra 1950, **Neither Washington Nor Moscow** içinde yeniden basıldı, Londra 1982, Y. Gluckstein (Cliff), **Stalin's Satellites In Eastern Europe** (Doğu Avrupa'da Stalin'in Uyduları), Londra 1952, ve Chris Harman, **Class Struggles In Eastern Europe** (Doğu Avrupa'da Sınıf Mücadeleleri), Londra 1989 (önceki baskısının ismi **Bureaucracy and Revolution in E. Europe**, Londra 1974).

111. Y. Gluckstein (T. Cliff), **Mao's China**, Londra 1957, N. Harris, **The Mandate of Heaven.**

112. T. Cliff, **'Deflected Permanent Revolution'**, **Neither Washington nor Moscow** içinde, (Türkçe'de, **Sosyalizmin Krizine Marksist Yanıt** makale derl. içinde, **Çin-Küba Sürekli Devrim** adıyla basıldı, Koral yay. 1990).

113. Troçki'ye göre 'egemen kast' ile işçi kitleleri arasındaki bölünmeyi yaratan, tüketim çemberinde ne olduğu idi. Mandel'e göre 'Üretimi maksimize etmek için... Sovyet bürokrasisinin üstünde hiç bir ekonomik baskı yok...', **The Inconsistencies of State Capitalism** (Devlet Kapitalizmin Tutarsızlıkları), Londra 1969.

114. Mandel 'planlı bir ekonominin iç mantığı, üretimin maksimuma çıkarılmasını ve kaynak kullanımının optimizasyonunu gerektirir' diyerek kendisinin, 'Sovyet bürokrasisinin çıktıyı maksimize etme yönünde hiç bir zorlama hissetmediği' teziyle çelişiyor. Ayrıca, birikimin kapitalizm öncesi toplumlarda varolduğunu ve sosyalizmde de var olacağını ileri sürüyor, Mandel age., Ticktin, yüksek bir birikim oranının Rusya'nın önemli bir özelliği olduğunu belirtir, ancak bunun kapitalist ekonominin bir özelliği olduğunu inkar eder.

115. K. Marx ve F. Engels, **Manifesto of The Communist Party** (Komünist Manifesto), Collected Works (Toplu Eserler) içinde cilt 1, Moskova 1962, s. 37.

116. age.

117. V. Selyunin, **Sotsialistischeksaya Industria**, 5 Ocak 1988, İngilizcesi **Current Digest of The Soviet Press** içinde, 14 Şubat 1988. Ayrıca bkz. A. Zaichenko, **'How to divide the pie' Moscow News**, 24, 1989.

118. K. Marx, **Kapital cilt 1**, Moskova 1961, s. 648-652.

119. Örneğin bkz. G. R. Feiwel, **'The Standart of Living', Osteuropa Wirtschaft**, Şubat 1980 içinde.

120. Sayıların düzeltilişinin bir açıklaması için bkz. Kaser ve Radice, age.

121. J. Fekete, Gossman (derl.), **Money and Plan** içinde.

122. C. Boffito ve Foa, **La crisis del modello sovietico in Cecoslovacchia**'nın önsözünde verilen rakamlar, Turin 1970.

123. M. Kaser'in verdiği sayılar, **Comecon**, Londra 1967, s. 140.

124. General Babyev'e göre, aktaran BBC monitör raporları, 4 Şubat 1990.

125. CIA ag belge.

126. Silah üreticileri arasındaki rekabetin yalnızca kurgu olduğu ABD kadar SSCB için de doğru. Aynı zamanda SSCB'nin silahlarının bir kısmı da satılıyor ve SSCB dünyanın ikinci büyük silah ihracatcısı.

127. SSCB'yi kapitalist olarak görmeyenler, 'işçi sınıfı'ndan genellikle herhangi bir açıklama yapmaksızın bahsediyorlar. İşçi sınıfı yalnızca kapitalist üretim biçiminin özgül bir ürünüdür. 'Yeni sınıf' teorisyenlerinin mantıken 'devlet köleleri' gibi bir terim kullanmaları gerekir.

128. En yüksek tahmin, eski muhalif ve şimdi Gorbaçov destekçisi olan R. Medvedev'e ait.

129. F. Engels **'Letter to Danielson'**, aktaran Rosdolvsky, **The Making of Marx's Capital**, cilt 2, Londra 1989, s. 463-4.

130. N. Bukharin, **Imperialism and the World Economy** (Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi), Londra 1972 ve V.I. Lenin, **Imperialism, The Highest Stage of Capitalism** (Emperyalizm, Kapitalizmin En Üst Aşaması).

131. Aktaran M. Haynes ve P. Binns, **'Eastern European Class Societies'** (Doğu Avrupa Sınıflı Toplumları), **International Socialism** 7, Kış 1979.

132. A. D. H. Kaplan, **The Liquidation of War Production**, New York 1944, s. 91.

133. Kaser, age., s. 4.

134. G. Ranki ve J. Tomaszewski, **'The Role of the State in Industry, Banking and Trade'**, M. Kaser ve E. Radice'in derl., **Economic history of Eastern Eu-**

rope içinde, cilt 2, s. 4.

135. Ranki ve Tomaszewski age., s. 29 ve 45-7.

136. Kaser, **Introduction** (Sunuş), age., s. 7.

137. A. Zauberman, **Industrial Growth in Poland, Czechoslovakia and East Germany 1937-62,** Londra 1964.

138. Kaser, **Introduction**, age., s. 190 ayrıca Brus, Kaser ve Radice'in ag derlemesi içinde s. 612-4.

139. Kaser, **Introduction**, age., s. 1.

140. Oscar Lange, **'Belgrade Lecture of 1957'**, aktaran Kaser, age., s. 15.

141. Bu tartışmanın bir dökümü için bkz. Brus, age., s. 612-614.

142. Sayıları veren B. Arnot, **Controlling Soviet Labour,** Londra 1988, s. 25-26.

143. Kaser, **Introduction**, age., s. 1, verdiği sayılar Doğu Almanya'yı kapsamıyor.

144. W. D. Connor'ın verdiği sayılar, **Socialism's Dilemmas: State and Society in the Soviet Biock** (Sosyalizmin ikilemi: Sovyet Bloğu'nda devlet ve toplum), New York 1988, s. 144.

145. Aktaran Connor, age., s. 149.

146. Doğu Avrupa'ya yönelik tahminler için bkz. age., s. 149.

147. Çalışmalar, aktaran age., s. 89.

148. Sayılar, aktaran age., s. 96.

149. Çalışmalar, aktaran age., s. 97.

150. Aktaran age., s. 98.

151. Marx'ın terimleriyle, işgücünü üretmenin tarihsel ve kültürel olarak belirlenmiş maliyeti artar.

152. Marx'ın terimleriyle, onları geçim araçları üstündeki her türlü kontrolden 'muaf-özgür' emekçilere çevirir.

153. Veya Marx'ın ele aldığı şekliyle, sermayenin artan organik kompozisyonu, kâr oranının düşmesi eğilimine yol açar. Marx'ın bu konudaki çalışmaları üstüne değişik tartışmalar için bkz. C. Harman, **Explaining the Crisis** (Krizin Açıklanması), Londra 1984, bölüm 1.

154. Sayıları veren K. Fitzlyon, **Soviet Studies**, Yaz 1969, s. 179.

155. Hem resmi rakamları hem de Batı tahminlerini aktaran CIA, agd.

156. Bu garip deyim Buharin tarafından, devlet kapitalizmlerinden oluşan

dünya sisteminin çelişkilerini tanımlamak için kullanılmıştı. bkz. **Economics of the Transformation Period** (Geçiş Dönemi Ekonomisi), New York 1971.

157. Sayıları veren N. M. Bailey, **'Productivity and the Services of Labour and Capital'**, **Brooking Papers**, 1981:1, s. 22.

158. ABD ekonomisindeki durgunluk (stagnasyon) hakkındaki güncel teorilerin altında yatan, bu olgunun ampirik gözlemleridir. Örneğin J. Steindl, **Maturity and Stagnation in American Capitalism** (Amerikan Kapitalizminde Olgunluk ve Stagnasyon), Londra 1955 ve P. Baran ve P. Sweezy, **Monopoly Capital** (Tekelci Sermaye).

159. Bu konu üstündeki tartışmalar için bkz. M. Kidron'un ve benim makalelerim, **International Socialism** (ilk seri) 100.

160. Bunların bir değerlendirmesi için, bkz. şu anki analizin ilk versiyonlarından birini kullanan T. Cliff, **'Crisis in China'**, **International Socialism** (ilk seri) 29, 1966, **Neither Washington Nor Moscow** içinde yeniden basıldı, s. 143-165.

161. bkz. Chris Harman, **'Cuba the End of a Road'** (Küba, Bir Yolun Sonu), **International Socialism** (ilk seri) 45, Ekim/Kasım 1970.

162. Hesaplamalar M. Kidron'da, **'Memories of Developmert'**, **Capitalism and Theory** (Kapitalizm ve Teori) içinde, Londra 1974, s. 172.

163. age., s. 171.

164. age., s. 172.

165. Kidron'un son derece doğru bir tartışmadan hatalı olarak çıkardığı sonuç budur, age., s. 173.

166. Bu olayların tam bir değerlendirmesi için bkz. benim **Bureaucracy and Revolution in Eastern Europe**, güncelleştirilmiş olarak **Class Struggles in Eastern Europe** ismiyle yeniden basıldı (1982 baskısında Çekoslovakya ile ilgili bölümler özetlenmiş durumdadır).

167. C. Harman, **'Prospects for the Seventies, The Stalinist States'** (1970'ler için Perspektifler, Stalinist Devletler), age. içinde.

168. Sayıları veren Jiri Kosta, Nove, Kohmann ve Seidenstecker'in derlediği **The East European Economies in the 1970s** (1970'lerde Doğu Avrupa Ekonomileri), Londra 1982, s. 36.

169. Gierek, konuşmanın metni Gierek'in **Face aux grevistes de Szcsecin** içinde, Paris 1972, s. 37.

170. Kuron ve Modzelewski, **A Revolutionary Socialist Manifesto (Open Letter to the Party)**, (Devrimci Sosyalist bir Manifesto-Partiye Açık Mektup), 1965 basımı, s. 37 ve 30.

171. 1970'lerin ortasında yazdığım bir makalede yaşam standartlarındaki iyileştirmenin ne kadar sınırlı olduğunu kanıtlamak için resmi rakamlarla epey uğraşmak zorunda kalmıştım, bkz. **'Poland and Crisis of State Capitalism: part two'** (Polonya ve Devlet Kapitalizminin Krizi: bölüm iki) içinde 5 numaralı dipnot, **International Socialism** (ilk seri) 94.

172. Bu girişimlerin detayları için bkz. age., s. 29

173. **International Herald Tribune**'e göre, 17 Ağustos 1976.

174. Sayıları veren **Financial Times**, 19 Ocak 1990.

175. bkz. örneğin A. Nove, **The Economics of Feasible Socialism**, Londra 1983.

176. Bu tür tahminler için bkz. **Class Struggles in Eastern Europe** (Doğu Avrupa'da Sınıf Mücadeleleri) referanslar, Londra 1983.

177. **Moscow News** (Moskova Haberleri), No: 24, 1989.

178. Son haftalarda Batı basını Doğu Avrupa ve Batı Avrupa yaşam standartlarının, 'gerçek' (resmi olmayan) döviz kuru üzerinden hesaplanan ücretler temelinde saçma karşılaştırmalarıyla doluydu. Birçok temel gıda maddesi, bira, konut ve ısıtma maliyetleri gibi önemli alanlarda Doğu Alman ve Çekoslovak işçileri her türlü karşılaştırmada gayet iyi durumdalar. Örneğin bira için Doğu Alman Markı Batı Alman Markının üç katı değerde ('gerçek' döviz kuruna göre ilki ikincisinin sekizde veya onikide biri olarak hesaplanıyor). Doğu Alman ve Çek işçilerinin kaybettiği alanlar, giyim eşyaları, elektrikli eşyalar ve araba gibi, alabilmek için işçilerin Batı'ya oranla çok daha uzun süre çalışması gereken mallar. Alkollü içecekten ete, kaliteli giysi ve elektrikli mallara dek birçok şeyi zorlukla alabilen Rus işçisi için işler çok daha kötü.

179. Makalemin temel savı buydu, **'Poland and Crisis of State Capitalism'**, **International Socialism** (ilk seri), 93 ve 94.

180. C. Harman, **Class Struggles in Eastern Europe**, s. 332.

181. **Pravda**, 5 Nisan 1988.

182. N. Rijkov, SBKP 27. Kongresi'ne sunulan, ekonomik ve sosyal gelişme üzerine taslak raporu.

183. SBKP Merkez Komitesi'nin 19. Parti Konferansı için Perestroyka ile ilgili kararı.

184. **Pravda**, 22 Ağustos 1985.

185. Ekonomik yeniden yapılanma nedeniyle toplam tenkisatların sayısal tahminini veren **Pravda**, 21 Ocak 1988. Şimdiye kadarki toplam işten çıkarmaların sayısını veren **Moscow News**, 3 Eylül 1989. Moscow News ayrıca, Prav-

da'dan işsizliğin yalnızca Orta Asya ve Kazakistan'da 6 milyon olduğunu söyleyen bir alıntı yapıyor.

186. Metin BBC monitör raporlarında, Ocak 1989.

187. BBC monitör raporlarında, Şubat 1989.

188. **Pravda**, 14 Temmuz 1988.

189. **London Review of Books** içinde bir söyleşi, Kasım 1988.

190. **Izvestia**, 10, 1988.

191. Özel konferans için Merkez Komite kararı, BBC monitör raporlarında, Haziran 1988.

192. Sovyet televizyonu, 17 Ocak 1989, metin BBC monitör raporlarından, Ocak 1989.

193. **Pravda**, 11 Mayıs 1988.

194. Hükümet kararları için bkz. Rijkov'un Sovyet ekonomisi hakkında Temsilciler Kongresi'ne verdiği rapor, **TASS**, 13 Aralık 1989. Ryzkov'a yönelik 'kumandacı yöntemleri güçlendirme' eleştirileri için bkz. 23 halk temsilcisinin açıklaması **Komsomolskaya Pravda**,12 Aralık. Popov, Çerniyakov ve Yeltsin'in Temsilciler Kongresi'ndeki konuşmaları, **TASS**, 14 Aralık 1989 ve Sovyet TV, 15 Aralık 1989, BBC monitör raporları içinde, 16-20 Aralık 1989.

195. **Independent on Sunday**, 4 Şubat 1990. Rus olmayanların daha kötü durumda olduğu iddiası Neil Ascherson tarafından kabul edildi, **Independent on Sunday**,11 Şubat 1989.

196. Yakov Roi, derl. **The USSR and the Muslim World** (SSCB ve Müslüman Dünya), Londra 1984, s. 133.

197. 1956'da Gürcistan'da birkaç yüz göstericiye askeri birlik göndererek ateş açtırdı. Bu olayın tam bir dökümü **Literaturli Sakartvelo**'da verildi (Tiblis), 8 Nisan 1988, İngilizce çevirisi BBC monitör servisinde yapıldı, Nisan 1988. Ayrıca Kopasci age. içinde buna bir referans var.

198. Detaylar için bkz. T. Cliff, **Russia: A Marxist Analysis** (Rusya: Marksist bir Analiz), Londra 1964, s. 327-333.

199. Y. Roi, age.

200. age.

201. **Guardian**, 13 Temmuz 1988.

202. **Kommunist**, 29 Eylül 1988.

203. 22 Ekim 1988, BBC monitör raporlarından.

204. **Kommunist** (Erivan), 29 Eylül 1988, çevirisi BBC monitör raporlarından, 12 Ekim 1988.

205. **Pravda**, 31 Ekim 1989, özeti BBC monitör raporlarından, 2 Kasım 1989.

206. Pravda'dan aktaran **Moscow News**, 3 Eylül 1989.

207. Bağımsız sosyalist sendika Sotsprof'tan Oleg Voronin, Azerbeycan parti liderlerinin katliamlara katıldığının belgesel kanıtlarını gördüğünü söylüyor, Londra'da yaptığı konuşma, 12 Şubat 1990.

208. Örneğin Boris Kagarlitskiy 1989 sonbaharında Londra'dayken kendisiyle yapılan röportajlarda olayları ağırlıklı olarak bu şekilde yorumluyordu, bkz. **New Statesman and Society**, 10 Kasım 1989.

209. R. Knight, Frank Furedi'nin bir takipçisi, **The Next Step** içinde, 26 Ocak 1990.

210. Gorbaçov'u destekleyen görüşler, **Labour Focus for Eastern Europe** dergisinden Jeremy Lister tarafından, Doğu Avrupalı İşçilerle Dayanışma Kampanyası Konferansı'nda dile getirildi, Londra 27 Ocak 1990.

211. C. Harman '**Prospect for the Seventies: the Stalinist States**', age. içinde, s. 17.

212. Sayıları aktaran P. Hruby, **Fools and Heroes, the Changing Role of Communist Intellectuals in Czechoslovakia** (Aptallar ve Kahramanlar, Çekoslovakya'da Komünist Aydınların Değişen Rolü), Oxford 1980, s. 148.

213. Aktaran Hruby, age., s. 143.

214. Polonya'daki bu gruplaşmaların güncel bir değerlendirmesi için bkz. Byrski, '**The Communist "middle class" in the USSR and Poland**' (SSCB ve Polonya'da Komünist "orta sınıf"), **Survey** içinde, Sonbahar 1969.

215. **Financial Times**, 13 Aralık 1989.

216. M. Simecka, **The Restoration of Order** (Düzenin Restorasyonu), Londra 1984.

217. Röportaj, **Moscow News**, 29 Ekim 1989.

218. Aktaran **Financial Times**, 26 Ocak 1990.

219. Polonya için bkz. Jacek Kuron ve Karol Modzelewski, **Open Letter to the Party** (Partiye Açık Mektup). Yakın dönemde **Solidarnosc: the Missing Link** (Dayanışma: Kayıp Halka) adıyla yeniden yayınlandı. Varşova'daki muhalefetin durumu için bkz. N. Karsov ve S. Schechter, **Monuments are not Loved** (Heykeller Sevilmezler), Londra 1970. Çekoslovakya için bkz. Boffito ve Foa age., P.

Broue (derl.) **Ecrits a Prague sous la censure**, Paris 1973. Çekoslovak Sosyalistleri Savunma Komitesi, **Çekoslovak Sosyalistlerin Sesi**, Londra 1977.

220. bkz. **L'église et la gauche**, Paris 1979, Bir kısmı **'Kilise ve sol, bir diyalog'** adıyla İngilizceye çevrilmiştir, bkz. F. Silnitsky, L. Silnitsky ve K. Reyman, **Communism and Eastern Europe** (Komünizm ve Doğu Avrupa), Brighton 1979.

221. **'Marx in the Fourth Decay'** makale dizisinde, F. Silnitsky buraya atıfta bulunuyor, age.

222. Bu asıl olarak Haratszti'nin **'What is Marxism?'**deki pozisyonu, F. Silnitsky, age. içinde yeniden basıldı.

223. Kuron'un 1970'lerin sonu 1980'lerin başlannda 'kendini sınırlayan devrim' için temel savı.

224. Aktaran C. Barker, **The Festival of the Oppressed** (Ezilenlerin Festivali), Londra 1986, s. 26.

225. **The revolution in Magic Lantern, The New York Review of Books**, 18 Ocak 1990.

226. age., s. 48.

227. Prag Radyosu, 3 Ocak 1990, çevirisi BBC monitör raporlarından, 5 Ocak 1990.

228. Birleşik Sol'dan Bjon Kruger ile görüşme, Aralık 1989.

229. **Financial Times**, 21 Aralık 1989.

230. age.

231. bkz. **Financial Times**, 3 Temmuz 1988.

232. Aktaran **Independent**, 10 Şubat 1990.

233. Aktaran **Financial Times**, 13 Şubat 1990.

234. **Financial Times**, 5 Nisan 1989.

235. Sayıları veren M. P. Gehlen, **The Soviet Apparatchiki** (Sovyet apâratçiği), R. B. Farell'in derl. **Political Leadership in Eastern Europe and Soviet Union** (Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da Politik Liderlik) içinde, Londra 1970, s. 147.

236. Aktaran **Financial Times**, 26 Ocak 1990.

237. Londra'da yaptığı Isaac Deutscher'i anma konuşmasında, Eylül 1989.

238. Brejnev, Jaruzelski, Jivkov ve Çavuşesku'yu uzun süre masum göstermeye çalışan Robert Maxwell, şimdi Macaristan'ın 'özelleştirilmiş' hükümet gazetesinin hisselerinin yarısını elinde tutuyor. Murdoch ise ana muhalefet gazetesinin kontrolünü ele geçirdi ve hangi gazeteleri alacağına karar vermek üzere

Varşova'ya gitti. (Maxwell ve Murdoch İngiltere'nin en büyük iki basın tekelinin sahipleridir).

239. Çekoslovak televizyonu, 19 Ocak 1990, BBC monitör raporlarından, 22 Ocak 1990.

240. Sofya radyosu, 26 Ocak 1990, BBC monitör raporlarından, 29 Ocak 1990.

241. Prag radyosu, 22 Ocak 1990.

242. Aktaran Moskova iç haberler servisi, 14 Temmuz 1989, BBC monitör raporlarından, 17 Temmuz 1989.

243. Sovyet televizyonu, 13 Temmuz 1989, BBC monitör raporlarından, 15 Temmuz 1989.

244. Sovyet televizyonundaki röportajlar, 17 Temmuz 1989, BBC monitör raporlarından, 19 Temmuz 1989.

245. Sovyet televizyonu, 21 Temmuz 1989.

246. Londra'da röportaj, Ekim 1989.

247. Yüksek Sovyet'teki konuşma, 24 Temmuz 1989, BBC monitör raporlarından, 26 Temmuz 1989.

248. Bu, madenciler grevinden bu yana, lider konumundaki en azından bir Moskovalı radikalden duyduğum iddia.

249. Sovyet televizyonu, 21 Temmuz 1989, BBC monitör raporlarından, 25 Temmuz 1989.

250. Elbette bu, işletme yöneticilerinin belli etnik grup ve bölgelerden işçilere bilinçli olarak fabrikadaki en kötü işleri vermedikleri anlamına gelmiyor. Moskova fabrikalarında SSCB'nin diğer yerlerinden gelen geçici işçiler ('limitchiki'), Macar işletmelerinde 'çingeneler', Doğu Almanya'da Vietnam ve Polonyalılar, Baltık Cumhuriyetleri'ndeki kimi işletmelerde Rusça konuşan göçmenler.

251. Çıkan kimi tartışmalar için bkz. PPS-DR (Polonya Sosyalist Partisi-Demokratik Devrim) üyeleriyle yapılan röportajlar, **Solidarity at the Crossroads** (Dayanışma Yol ayrımında) **International Socialism** 41.

252. PPS-DR'ın Aralık 1989 Wroclaw Kongresi'nde 'merkezden' delegelerin birçoğunun konuşmaları tam bu tondaydı.

253. SSCB'de bile en yaygın devletleştirmeler 1917 işçi devrimi sırasında değil, 1928-29'da 'Stalin devrimi' sırasında yapıldı.

254. **Independent**, 5 Şubat 1990.

XXVII
КПСС